

Arthur Koestler
A TIZENHARMADIK TÖRZS
A kazár birodalom és öröksége
Fordította: Dr. Rózsahegyi István
Kabala Kft, 1990
Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár

TARTALOMJEGYZÉK
ELSŐ RÉSZ: A kazárok felemelkedése és bukása

- I. A felemelkedés
- II. Az áttérés
- III. A hanyatlás
- IV. A bukás

MÁSODIK RÉSZ: Az örökség

- V. Exodus
- VI. Honnét?
- VII. Ellenáramlatok
- VIII. Faj és mítosz

FÜGGELÉK

- I. Megjegyzés az írásmódhoz
- II. Kommentár a forrásokhoz
- III. A "kazár levelezés"
- IV. Néhány következtetés (Izrael és a diaszpóra) **(Izrael és a diaszpóra)**

I. A FELEMELKEDÉS

1.

Körülbelül abban az időben, amikor Nagy Károly volt a Nyugat koronázott császára, Európa keleti peremén, a Kaukázus és a Volga között egy zsidó állam volt az uralkodó hatalom, amit Kazár Birodalom néven ismertek. Hatalmának tetőpontján, a hetedik-től a tizedik századig, jelentős szerepet játszott a középkori és ezzel az újkori Európa sorsának alakításában. A bizánci császár és történetíró, Bíborbanszületett Konstantin (913-959) minden bizonnyal tisztában volt ezzel, amikor az udvari protokollról írt könyvében előírja, hogy a római pápához, valamint a Nyugat császárához intézett levelekre két solidus értékű aranypecsétet kell függeszteni, míg a kazárok királyának címzett üzenethez három solidus értékű pecsét jár. És ez nem hízalgés, hanem *reálpolitika* volt. "A szóban forgó időszakban" - írja Bury - "a kazárok kánja a birodalom külpolitikája szempontjából valószínűleg nem volt sokkal kisebb fontosságú, mint Nagy Károly és utódai."

A kazárok - egy türk eredetű nép - országa stratégiai kulcspozíciót foglalt el az alapvető fontosságú átjáróban a Fekete- és a Káspi-tenger között, ahol ennek a korszaknak a keleti nagyhatalmai álltak szemben egymással. Ütközőállam volt, védte a bizánci birodalmat az északi sztyeppék életerős barbár törzseinek - a bolgárok, magyarok, besenyők stb. - támadásaitól, majd utóbb a vikingektől és

az oroszoktól. De ugyanilyen fontos, vagy még fontosabb volt mind a bizánci diplomácia, mind pedig az európai történelem szempontjából az a körülmény, hogy a kazár seregek sikeresen állították meg az arab lavinát legpusztítóbb, korai időszakában, és így megakadályozták Kelet-Európa muzulmán meghódítását. Dunlop, a kolumbiai egyetem professzora, a kazárok történelmének egyik vezető szaktekintélye, tömör összefoglalását adta ennek a döntő, de eddig jóformán ismeretlen epizódnak:

A kazárok országa az arab előnyomulás természetes vonalán feküdt. Mohamed halála (i. u. 632) után néhány évvel a kalifátus seregei két birodalom romjain át száguldva és elfoglalva mindent, ami az útjukban volt, elérték a Kaukázus nagy hegyi akadályát. Ha ezen túljutnak, nyitva áll az út Kelet-Európa országai felé. De a Kaukázus vonalában az arabok szembe találták magukat egy szervezett katonai hatalommal, amelyik sikerrel akadályozta meg őket abban, hogy hódításaikat ebben az irányban is kiterjesszék. A háborúnak az arabok és a kazárok között, ami több mint egy évszázadon át folyt, de amiről csak keveset tudunk, jelentős történelmi fontossága volt. Martel Károly frank hadai Tours mezején visszafordították az arab invázió áradatát. Nagyjából ugyanebben az időben Európa fenyegetettsége keleten aligha volt kevésbé kritikus... A győzedelmes muzulmánok a kazár birodalom seregeivel találták magukat szemközt, és ezek megállították őket... Nem lehet kétséges, hogyha a kazárok nincsenek, a Kaukázustól északra fekvő területeket és Bizáncot, az európai civilizáció keleti bástyáját az arabok átkarolják és ezzel a kereszténység és az iszlám történelme bizony nagyon másként alakult volna.

A körülmények ismeretében talán nem meglepő, hogy 732-ben - a kazároknak az arabok felett aratott, messzehangzó győzelme után - a későbbi V. Konstantin császár egy kazár hercegnőt vett feleségül. Az ő fiuk lett - amikor érkezett az ideje - IV. Leó császár, akit "Leó, a kazár" néven ismertek.

A háború utolsó csatája 737-ben, furcsa módon a kazárok vereségével végződött. Ekkor azonban a muzulmán Szent Háború lendülete már kimerült, a kalifátust belső viszályok rendítették meg és az arab hódítók a Kaukázuson át visszavonultak anélkül, hogy tartósan megvétették volna a lábukat északon, a kazárok hatalma pedig még nagyobb lett, mint volt annak előtte.

Néhány évvel később, talán 740-ben, a király, az udvara és az uralkodó katonai osztály áttért a zsidó hitre és a kazár birodalomban a judaizmus lett az államvallás. Nem kétséges, hogy a kortársak éppen úgy elképedtek ezen az elhatározáson, mint az újkor tudósai, amikor az arab, bizánci, orosz és héber forrásokból tudomást szereztek róla. Az egyik legújabb magyarázat egy magyar marxista történész, dr. Bartha Antal művében található. Könyve, "A IX-X. századi magyar társadalom" több fejezetben foglalkozik a kazárokkal, minthogy ennek az időszaknak a legnagyobb részében a magyarok nekik voltak alárendelve. De áttérésüket a zsidó hitre - nyilvánvaló feszengéssel - csupán egyetlen bekezdésben tárgyalja. Ez így szól:

A Kaganátus esetében vizsgálódásainkat nem terjeszthetjük ki eszmetörténeti kérdésekre, de az olvasó figyelmét felhívjuk a Kaganátus államvallásának kérdésére. A Kaganátusban a zsidó hit vált a vezető réteg hivatalos vallásává. Természetesen a zsidó hit államvalláskénti elfogadása nem zsidó etnikumú nép részéről érdekes eszmetörténeti fejtegetések kiindulópontjává válhat. Ezúttal azonban csak azt hangsúlyozzuk, hogy a Bizáncból és a Kaukázusból kiinduló keresztény térítések, keletről a Szamanida Emirátusból kisugárzó mohamedán hatás és a két hatalmas politikai nyomás ellenére - a kazárok történetével foglalkozó valamennyi történészt meglepő fordulatként - egy államilag senki által nem támogatott, de szinte mindenki által üldözött vallás hivatalos

befogadásában nem véletlent, hanem a Kaganátus független politikájának egyik jelét kell látnunk.

Ami csak kevéssel elképesztőbb, mint volt ennek előtte. Ámbár a források kisebb részletekre vonatkozóan eltérnek egymástól, a lényeges adatok viszont vitán felül állnak.

Ami azonban vita tárgya, az a zsidó kazárok sorsa birodalmuk pusztulása után, a tizenkettedik és tizenharmadik században. Az erre vonatkozó források gyérek, de ezek különböző késő-középkori kazár településekről tesznek említést a Krímben, Ukrajnában, Magyarországon, Lengyelországban, Litvániában. Az általános kép, ami az információ töredékeiből kialakul, az, hogy kazár törzsek és közösségek vándoroltak Kelet-Európának ezekre a tájaira - főleg Oroszországba és Lengyelországba -, ahol az újkor hajnalán a zsidók legnagyobb koncentrációja volt található. Ez a körülmény számos történészt arra a feltételezésre indított, hogy a keleti zsidóság jelentős része, talán a többsége - és így a világ zsidóságának a zöme - kazár, és nem szemita eredetű.

Ennek a hipotézisnek a messzemenő jelentősége adhat magyarázatot arra a nagy óvatosságra, amivel a történészek ehhez a témához nyúlnak - amennyiben nem kerülnek el egészében, így az *Encyclopaedia Judaica* 1973. évi kiadásában a "Kazárok" fejezetet Dunlop jegyezte, de egy külön fejezet foglalkozik "A kazár zsidók a birodalom bukása után" kérdéssel, aminek szerzői a mű szerkesztői, és ami azzal a nyilvánvaló szándékkal íródott, hogy ne zavarják meg azokat, akik a "kiválasztott nép" dogmájában hisznek.

A türk nyelvű karaiták (egy fundamentalista zsidó szekta) a Krímben, Lengyelországban és másutt azt állították, hogy a kazárokkal vannak rokoni kapcsolatban, amit talán meg is erősít a folklór és az antropológia, valamint a nyelvük is. Jelentős számú bizonyíték van kazár leszármazottak folyamatos jelenlétére Európában.

Mennyire jelentős - mennyiségi vonatkozásban - Jafet kaukázusi fiainak jelenléte Sém sátraiban? A zsidók kazár eredetének legradikálisabb harcosa A. N. Poliak, a középkori zsidó történelem professzora a Tel Aviv-i egyetemen. Héber nyelven írt könyve: "Kazária" 1944-ben, második kiadása 1951-ben jelent meg Tel Avivban. Bevezetőjében ezt írja:

A tények új megközelítést követelnek mind a kazár zsidóság és a többi zsidó közösségek viszonyának a problémájában, mind pedig abban, meddig lehet elmenni annak a feltételezésében, hogy ezt a kazár zsidóságot tekintsük a nagy kelet-európai zsidó települések magjának... Ennek a településnek a leszármazottai - azok, akik ott maradtak, ahol voltak, azok, akik az Egyesült Államokba vagy más országokba vándoroltak ki, és azok, akik Izraelbe mentek - alkotják ma a világ zsidóságának jelentős többségét.

Ezt akkor írta, amikor még nem volt ismert a holocaust teljes nagysága, de ez mit sem változtat azon a tényen, hogy a világ zsidóságának túlnyomó többsége kelet-európai - és így talán kazár - eredetű. Ha ez így van, ez azt jelentené, hogy őseik nem a Jordán folyótól, hanem a Volgától jöttek, nem Kánaánból, hanem a Kaukázusból, amiről egykor azt hitték, hogy az árja fajta bölcsője volt, és hogy genetikailag közelebbi rokonai a hun, ugor, magyar törzseknek, mint Ábrahám, Izsák és Jákob ivadékainak. Ha beigazolódna, hogy ez a valóság, akkor az olyan kifejezés, mint "antiszemitizmus", elvesztené az értelmét, mert olyan tévedésen alapszik, amiben egyaránt osztozik a gyilkos és az áldozat. A

kazár birodalom története, amint a múlt homályból lassankint felmerül, kezd a legkegyetlenebb tréfának tűnni, amilyent a történelem valaha is űzött.

2.

"Attila, végül is, csak egy sátorbirodalomnak volt a királya. Állama megsemmisült, míg Konstantinápoly lefitymált városa megőrizte a hatalmát. A sátrak semmivé lettek, a városok fennmaradtak. A hunok állama egy forgószél volt..."

Így ír Cassel, egy tizenkilencedik századbeli orientalista, ezzel utalva arra is, hogy a kazárok hasonló okból osztoztak ebben a sorsban. Csakhogy a hunok jelenése az európai színpadon csupán nyolcvan évig tartott,* míg a kazárok királysága négy évszázad nagyobb részében fennállott. Ők is főleg sátrakban laktak, de nekik voltak nagy városi településeik is, és egy nagy átalakulás folyamatában váltak nomád harcosok törzséből földművesek, állattenyésztők, halászok, szőlőművelők, kereskedők és ügyes kézművesek nemzetévé. Szovjet régészek ásatásai egy viszonylag fejlett civilizáció bizonyítékait hozták napvilágra. Ez már egészen más valami volt, mint a hun "forgószél". Több mérföld kiterjedésű falvakra bukkantak házakkal, amelyeket folyosók kötöttek össze hatalmas marhaistállóval, továbbá juhakollal, lóistállóval (ezeknek a mérete háromszor, három és félszer 10-14 méter volt és oszlopok tartották). Néhány fennmaradt ökrös eke jelentős kézművességre utalt, mint az egyéb tárgyak: abroncsok, kapcsok, nyeregdíszítő lemezek is.

* Kb. 372-től, amikor a hunok először indultak el a Káspi-tengertől északra fekvő sztyeppékről nyugat felé, Attila haláláig, 453-ban.

Különösen érdekes volt a kör alakúra épített házaknak a talajba süllyesztett alapozása. A szovjet régészek szerint az ilyen kör alakú házak a kazárok lakta területen mindenfelé fellelhetők voltak; ezek régebbiek, mint a szögletes, sarkos házak. Az ilyen kerek házak nyilván az átmenetet jelképezik a hordozható, kupola alakú sátorból az állandó szállásba, a nomádból a megtelepedett vagy inkább a félig megtelepedett léthez. A kortárs arab források beszámolnak róla, hogy a kazárok csak télen laktak a városokban - beleértve még a fővárost, Itilt is. Ha eljött a tavasz, összecsomagolták a sátraikat, elhagyták a házukat, útnak indultak a birkanyájukkal vagy marhacsordájukkal a sztyeppékre vagy tábort vertek a búzaföldjükön vagy a szőlőikben.

Az ásatások azt is kimutatták, hogy a későbbi időszakban a birodalmat a nyolcadik és kilencedik századból származó erődítések bonyolult láncolata vette körül, amely a nyitott sztyeppék felől védte az északi határokat. Ezek az erődítmények nagyjából félkörívet képeztek a Krímtől (ami egy időn át a kazárok uralma alatt állott) a Dnyeper és a Don alsó szakaszán át a Volgáig; dél felől a Kaukázus, nyugat felől a Fekete-tenger, kelet felől a "Kazár-tenger", a Káspi-tenger* védte őket. Az erődítmények északi láncá mellett csak egy belső gyűrűt jelentett, amely a kazár birodalom szilárd belső magját védte; uralmuk valóságos határai az északi törzsek felett a hadiszerencse szerint változtak, Hatalmuk tetőpontján ellenőrzésük alatt tartottak vagy adó fizetésére szorítottak mintegy harminc különböző nemzetet és törzset, amelyek a Kaukázus, az Aral-tó és az Urai-hegység közötti hatalmas területen, Kijev városában és az ukrán sztyeppékén laktak. Kazár fennhatóság alá tartoztak a bolgárok, burták, oguzok, magyarok, a Krím gót és görög települései, az északnyugati erdőségek szláv törzsei. Ezeken a tartósan birtokolt területeken tűt a kazár seregek portyáikon rajtaütöttek Grúzián, Örményországon és behatoltak az arab kalifátusba, egészen Moszulig. Amint a szovjet régész, M. I. Artamonov írja :

* A muzulmánok - emlékezve arra a réműletre, amit a kazár betörések az araboknak okoztak - a Káspi-tengert, amely változékony, mint a nomádok és azoknak a partjait mossa - mind a mai napig *Bahr-ul-Khazar*, "a Kazár-tengernek" nevezjk (W. E. O. Allen. *A History of the Georgian People*, London, 1952).

A kazár szupremanciának egészen a kilencedik századig nem volt riválisa a Fekete-tengertől északra fekvő területen, az ezzel határos sztyeppékén és a Dnyeper erdős vidékein. Kelet-Európa déli felén a kazárok voltak a legfőbb urak. Másfél évszázadon át hatalmas védőbástyát alkottak, elzárva a Káspi-tenger és az Ural közötti bejáratot Ázsiából Európába. Az égess időszak tartama alatt feltartóztatták a Kelet nomád törzseinek a támadásait.

Ha madártávlatból tekintjük át a kelet nagy nomád birodalmait, akkor a kazár birodalom időben, kiterjedésében és civilizációjának a fokában közbülső helyet foglal el a hun és az avar birodalom - amelyek megelőzték - és a mongol birodalom között, amely követte.

3.

De ki volt ez a figyelemre méltó népség? Figyelemre méltó hatalma és eredményei miatt, de azért is, mert egy olyan vallásra tért át, amely a kítaszítottaké volt. A reánk maradt leírások ellenséges forrásból származnak, és így ezeket nem lehet szó szerint venni. "Ami a kazárokat illeti" - írja egy arab krónikás - "a lakott föld északi részén található a hetedik égtájon, fejük felett a Nagymedve (Göncölszekér) csillagképével. Országuk hideg és nedves. Ennek megfelelően arcszínük fehér, a szemük kék, a hajuk hullámos és többnyire vöröses színű; nagy testűek és hideg természetűek. Úgy egészében vad benyomást tesznek az emberre."

Egy évszázadon át tartó háborúskodás után az arab író nyilvánvalóan nem táplál nagy rokonszenvet a kazárok iránt, mint ahogyan az örmény és grúz írók sem, akiknek a sokkal régebbi kultúrájú országát a kazár lovasok ismételtlen feldúlták.

Az egyik grúz krónikás egy régi hagyományt visszhangozva, Góg és Magóg seregeivel azonosítja őket - vad emberek, visszataszító képpel és vadállati viselkedéssel; vért isznak". Egy örmény író beszámol a kazárok rettenetes tömegéről: "ezeknek az arca széles, szempilla nélküli és hosszú, leomló hajat viselnek, mint a nők". Végül az arab földrajztudósnak, Isztakhrinak, aki egyike a fő arab forrásoknak, ez a mondanivalója: "A kazárok nem emlékeztetnek a törökökre. A hajuk fekete; két fajtájuk van; az egyiket kara-kazároknak (fekete kazárok) nevezik; ezeknek a bőre sötét, a feketébe hajló színű, mintha valamiféle hinduk lennének. A másik fajta a fehér kazárok (ak-kazárok); ezek feltűnően csinosak."

Ez a vélemény hízelgőbb, de csak fokozza a konfúziót, mivel szokás volt a türk népek között az uralkodó osztályokat vagy klánokat "fehérnek", míg az alsóbb osztályokat "feketének" nevezni. Minthogy semmi okunk sincs azt hinni, hogy a "fekete bolgárok" feketébbek voltak, mint a "fehér bolgárok", vagy hogy a "fehér hunok" (ephtalites), akik az ötödik vagy hatodik században Indiát és Perzsiát támadták meg, világosabb bőrűek lettek volna, mint azok a hun törzsek, amelyek Európát özönlöttek el. Isztakhri fekete bőrű kazárjai - mint sok egyéb is az ő és társainak írásában - mendemondán és legendán alapultak. A kazárok testi megjelenését vagy etnikai eredetét illetően semmivel sem lettünk okosabbak.

Erre az utóbbi kérdésre vonatkozóan csak általánosságokat, bizonytalan

válaszokat lehet kapni. De ugyanennyire reménytelen a hunok, alánok, burtászok, szabirok, ujugurok, bolgárok, magyarok, baskírok, szaragurok, onogurok, utigurok, kutrigurok, tarniakok, kotragurbk, kabarok, zabandarok, besenyők, oguzok, kunok, kipcsákok és még vagy egy tucat nép vagy törzs eredetét kutatni, amelyek a kazár birodalom létezése alatt egyszer vagy másszor áthaladtak ennek a vándor-játszótérnek a forgóajtaján. Még a hunoknak az eredete is, akikről pedig sokkal többet tudunk, bizonytalan; a nevük nyilván a kínai hiun-nu-ból származik, ami a harcos nomádokat általában jelöli, míg más népek a hun nevet ehhez hasonlóan, megkülönböztetés nélkül használták mindenféle nomád hordára, beleértve a fent említett "fehér hunokat", kazárokat, a szabirokat és a magyarokat.*

* Mulatságos megjegyezni, hogy míg az angolok az I. világháborúban a "hun" megjelölést ugyanebben a pejoratív értelemben használták, szülőföldemen, Magyarországon, az iskolás gyermekeket arra tanítják, hogy "dicső hun őseinkre" hazafiúi büszkeséggel tekintsenek. Budapesten egy exkluzív evezősegylet neve volt "Hunnia" és Attila ma is népszerű keresztnév.

Időszámításunk első szakaszában a kínaiak ezeket a kellemetlen hun szomszédokat nyugat felé szorították, és ezzel elindították egyikét azoknak a periodikus lavináknak, amelyek sok évszázadon át sepertek végig az országokon, Ázsiából nyugat felé. Az ötödik századtól kezdve sokat ezek a nyugat felé tartó törzsek közül "a türkök" névvel jelölték. Feltételezik, hogy ez a szó is kínai eredetű (és úgy látszik, hogy egy domb nevéből származik), ami azután minden olyan törzsnek a megjelölésére szolgált, amely bizonyos közös jelleggel bíró nyelvet beszélt: ez a "türk nyelvcsoporthoz", így azután a "türk" meghatározás abban az értelemben, ahogyan a középkori írók - és gyakran a modern etnológusok is - használták, elsősorban a nyelvre és nem a fajtára vonatkozott. Ebben az értelemben voltak a hunok és a kazárok "türk" népek.* A kazárok nyelve feltehetően a türköknek egy csuvas tájszólása volt, amely máig is fennmaradt az Autonóm Csuvas Szovjet Köztársaságban a Volga és a Szura között. A csuvas népről úgy vélik, hogy a bolgárok leszármazottai, akik a kazárokéhoz hasonló dialektust beszélnek. De mindezek a kapcsolatok meglehetősen homályosak, bizonytalanok, amelyek orientalista filológusok többé-kevésbé spekulatív következtetésein alapulnak. Amit biztonsággal állíthatunk, az nem több, mint hogy a kazárok egy "türk" törzs voltak, amely az ázsiai sztyeppékről eredt valószínűleg időszámításunk ötödik századában.

* De nem a magyarok, akiknek a nyelve a finnugor nyelvekhez tartozik.

A kazár név eredete és a belőle kialakult, újabbkori származékok ugyancsak sok szellemes spekulációra adtak lehetőséget. Nagyon valószínű, hogy a szó a türk *gaz* tövből ered, ami vándorlást jelent és értelme egyszerűen: "nomád". A nem specialista számára érdekesebbek egyes jelenkori feltételezett származékai, köztük az orosz kozák és a magyar huszár; mindkettő harcias lovasokat jelent,* valamint a német *Ketzer*: eretnek, azaz zsidó. Ha ezek a levezetések helytállóak, akkor azt mutatják, hogy a kazárok jelentős be-folyást gyakoroltak a középkor különböző népeinek a képzeletére.

* A huszár valószínűleg szerb-horvát közvetítéssel, a kazárookra utaló görög forrásból ered.

4.

Egyes arab és perzsa krónikások a legenda és a pletykarovat bájos kombinációját teremtették meg. Kezdi a teremtéssel és befejezik valami

"lapzárta után érkezett pikantériával", így Jakubi, a kilencedik században élt történész a kazárok eredetét Jafetig, Noé harmadik fiáig vezeti vissza. A Jafet-motívum az irodalomban gyakran tér vissza, míg más legendák Ábrahámmal vagy Nagy Sándorral kapcsolják őket össze.

A legkorábbi tényszerű adat a kazárokra vonatkozólag "Zacharia Rhétor"-nak* a hatodik század közepén írt szír krónikájában fordul elő. A kazárokat azoknak a népeknek a felsorolásában említi, amelyek a Kaukázus vidékén laknak. Más források azt jelzik, hogy már egy évszázaddal korábban is az érdeklődés előterében álltak, a hunokkal szoros kapcsolatban. II. Theodosius bizánci uralkodó 448-ban követséget küldött Attilához, amelynek tagja volt egy híres rhétor, Priscus. Ő minden részletre kiterjedő, részletes beszámolót írt nemcsak a diplomáciai tárgyalásokról, de Attila fényes termeiben zajló intrikákról és viselkedésekről is - valóban tökéletes pletykarovat-vezető, és ennek ellenére egyike az információ fő forrásainak a hunok szokásairól. De Priscusnak van mondanivalója azokról az anekdotákról is, amelyek egy, a hunoknak behódolt népről szólnak. Ezeket akatziroknak nevezi, ami valószínűleg megfelel az akakazároknak vagy "fehér" kazároknak (megkülönböztetésül a fekete, "kara"-kazároktól).** Amint Priscus elbeszéli, a bizánci uralkodó megkísérelte ezt a harcos népet a maga oldalára állítani, de Karidach, a kapzsi kazár törzsfőnök a megvesztegetés összegét nem találta kielégítőnek és a hunok oldalára állt. Attila leverte a Karidachhal rivalizáló törzsfőnököket, az akatzirok egyetlen uralkodójává tette őt és meghívta, látogassa meg az udvarában. Karidach áradozva mondott neki köszönetet a meghívásért és azzal folytatta: "túl kemény feladat egy halandó ember számára egy isten képébe tekinteni. Mint ahogyan nem lehet a napkorongba nézni, még kevésbé nézhet valaki a legnagyobb isten orcájára anélkül, hogy sérülést szenvedjen el". Ez Attilának nyilván tetszett, mert Karidachot megerősítette a hatalmában.

* Ezt tulajdonképpen egy anonim kompilátor írta és egy korábbi görög történész után nevezik, akinek a munkáját foglalta össze a kompilációban.

** Az "akatzirokat", mint harcosok nemzetét Jordanes, a nagy gót történetíró is említi egy évszázaddal később és a "ravennai geográfus" kifejezetten azonosítja őket a kazárokkal. Ezt a legtöbb újkori tekintély is elfogadta. (Egy megemlíthető kivétel Marquart, de lásd Dunlopnál nézeteinek cáfolatát az idézett műben a 7. és következő oldalakon.) Cassel például megemlíti, hogy Priscus az örmény és a grúz kiejtést és írásmódot követi: khazír.

Priscus krónikája megerősíti, hogy a kazárok az ötödik század közepe táján jelentek meg az európai színpadon, mint hun szuverenitás alatt álló nép és a magyarokkal, valamint más törzsekkel együtt úgy tekinthetők, mint Attila seregének későbbi leszármazottai.

5.

Attila halála után a hun birodalom összeomlása Kelet-Európában hatalmi vákuumot hozott létre, amin azután ismét nomád hordák söpörtek végig keletről nyugatra, egyik hullám a másik után. Ezek közül kitűntek az ujgurok és az avarok. Úgy tűnik, hogy ebben az időszakban a kazárok Grúzia és Örményország gazdag transzkaukázusi vidékének a fosztogatásával és a zsákmány begyűjtésével voltak elfoglalva. A hatodik század második felében ők lettek a Kaukázustól északra a törzsek között a domináló hatalom. Ettől az időponttól kezdve egy csomó törzset - a szabirokat, a szaragurokat, a szamandárokat, a balangárokat név szerint már nem emlegetik a források: a kazárok leigázták vagy elnyelték őket. A legszívósabb ellenállást, úgy látszik, az életerős bolgárok tanúsították. De ők is megsemmisítő vereséget szenvedtek

(kb. 641-ben) és ennek következtében a nemzet két részre szakadt: az egyik nyugat felé vándorolt a Dunához, a mai Bulgária tájékára, a másik pedig északkelet felé, a Volga középső folyásához: ezek kazár fennhatóság alatt maradtak. Ennek a történetnek a folyamán még gyakran fogunk találkozni mind a dunai, mind pedig a Volga menti bolgárokkal.

De még mielőtt a kazárok szuverén államot alakítottak volna, le kellett szolgálniuk a tanoncidejüket egy másik rövid életű hatalom, az un. nyugati török birodalom vagy turkut királyság alatt. Ez törzsek konföderációja volt, amelyeket egy uralkodó fogott össze: a kagán vagy khagán* - ez az a cím, amit azután a kazár uralkodók is felvesznek. Ez az első török állam - ha annak lehet nevezni - egy évszázadon át (kb. 550-650) állott fenn és azután felbomlott, alig hagyva maga után bármilyen nyomot is. Azonban csak ennek a királyságnak a kialakulása után lett használatos a "török" megjelölés egy bizonyos nemzetre, megkülönböztetésül a többi, türk nyelvet beszélő népektől, mint a kazárok és a bolgárok.**

* vagy kaqan vagy chagan stb. Az orientalistáknak nagymértékben egyéni módjuk van a név írását illetően. Én a kagánhoz, mint a nyugati szemek számára legkevésbé offenzív írásmódhoz tartom magam. A *h* a khazárban azonban mindamellett közhasználatban van.

** Ez azonban mégsem volt akadály annak, hogy a "türk" megjelölést megkülönböztetés nélkül alkalmazzák a sztyeppék minden nomád népére, eufemizmus gyanánt a "barbár" helyett, mint a "hun" szinonimáját. Ez sok zavart okozott a régi források interpretációjában.

A kazárok előbb hun, azután török gyámság alatt voltak. A török királyság lehanyaglása után, a hetedik század közepén, rajtuk volt a sor, hogy ők kormányozzák az "Észak királyságát", ahogyan ezt a perzsák és a bizánciak nevezték. Egy hagyomány szerint a nagy perzsa király, Khuszrav (Chosroes) Anusirvan (az váldott) palotájában három arany vendég-trónszék állott, fenntartva Bizánc, Kína és a kazárok uralkodójának. Ezeknek a potentátoknak a látogatására nem került sor, és így az arany trónok - ha egyáltalán léteztek - csak szimbolikus jelentőségűek voltak. De akár tény, akár csupán legenda, a történet jól egyezik Konstantin császár közlésével a hármas arany pecsétről, amelyet a birodalmi kancellária tartozik küldeni a kazárok uralkodójának.

6.

Imígyen a hetedik század néhány korai évtizedében, mielőtt a mozlim hurrikán elszabadult Arábiából, a Közép-Keletet egy hatalmi háromszög uralta: Bizánc, Perzsia és a nyugati török birodalom. Ezek közül az első kettő egy évszázadon át időnként háborúskodott egymással, és úgy látszott, mind a kettő az összeomlás határán van; de utóbb Bizánc összeszedte magát, míg Perzsiát hamarosan utolérte a végzete és a kazárok részesek voltak a megölésében.

Névlegesen még mindig a nyugati török birodalom fennhatósága alatt állottak. Ebben ők reprezentálták a legjelentősebb hadállományú erőt és rövidesen az örökébe léptek, így azután Herakleios, a római császár, 627-ben katonai szövetséget kötött a kazárokkal - és ezt az elsőt számos további követte -, amikor felkészült a döntő hadjáratra Perzsia ellen. Számos verzió van arról, hogy milyen szerepet játszottak a kazárok ebben a döntő hadjáratban - és ez a szerep valamelyest dicstelennek is tűnt -, de a lényeges tények kétségtelenül bizonyítottak. A kazárok 40 000 lovast bocsátottak Herakleios rendelkezésére egy Ziebel nevű törzsfőnök parancsnoksága alatt, aki részt vett az előnyomulásban Perzsia ellen, de azután - feltehetően azért, mert elege volt a

görögök óvatos stratégiájából - visszafordult, hogy ostrom alá vegye Tifliszt; az ostrom sikertelen volt, de a következő évben ismét csatlakozott Herakleios seregeihez, elfoglalta a grúz fővárost és gazdag zsákmánnyal tért vissza. Gibbon (Theophanesea alapuló) színes leírást adott a római császár és a kazár törzsfőnök első találkozásáról.

Chosroesnek az avarokkal kötött ellenséges szövetségével szemben a római császár a hasznos és dicsőséget hozó szövetséget állította a törökökkel.* Nagyvonalú meghívására a chazárok seregei a Volga melletti síkságról Grúzia hegyeibe helyezték át sátraikat; Herakleios Tiflisz közelében fogadta őket és a khán, nemeseivel; leszállt a lóról - ha hihetünk a görögöknek - és a földre borult, hogy hódoljon Caesar bíbora előtt. Az ilyen önkéntes tiszteletadás és fontos segítség rászolgált a legmelegebb elismerésre; a császár levette a koronáját és a török herceg fejére helyezte, akit gyengéd öleléssel üdvözölt és fiának szólított. Bőséges lakoma után megajándékozta Ziebelt a tányérokkal és az ékességekkel, az arannyal, a drágakövekkel és a selyemmel, amiket a császári asztalnál használtak, és saját kezűleg osztogatott dús ékszereket és fülbevalókat új szövetségeseinek. Egy titkos tárgyaláson leányának, Eudociának a képét mutatta meg, és hogy hízelegjen a barbárnak, kegyeskedett a gyönyörű és fenséges menyasszonyt odaígérni neki, és megkapta a negyvenezer lovas azonnali segítségét...

* "Törökök" alatt, amint ez a következőkből kiderül, a kazárokat értette.

Eudocia (vagy Epiphania) Herakleios egyetlen leánya volt első házasságából, ígérete, hogy nőül adja a "törökhöz", még inkább bizonyítja, milyen nagyra becsülte a bizánci udvar a kazár szövetséget. Azonban a házasság nem jött létre, mert miközben Eudocia kíséretével útban volt hozzá, Ziebel meghalt. Van Theophanesnél egy kétértelmű utalás is arra, hogy Ziebel a fiát, egy csupasz állú fiút küldte a császárhoz - mint *quid pro quo*?

Van egy másik szemléletes részlet egy örmény krónikában, amit a kazár uralkodó mozgósítási parancsának lehet nevezni a második Perzsia elleni hadjáratra. Ez "minden törzsnek és népnek szól (kazár uralom alatt), a hegyek és síkságok lakóinak, a tető vágy a szabad ég alatt tanyázóknak, akár beretvált a koponyájuk, akár hosszú hajat viselnek."

Ez az első jelzés arról, hogy milyen heterogén etnikai mozaikból állt a kazár birodalom. A "valódi kazárok", akik kormányozták, valószínűleg mindig a kisebbséget alkották, mint az osztrákok az Osztrák-Magyar Monarchiában.

7.

A perzsa állam soha nem heverte ki azt a megsemmisítő vereséget, amit Herakleios császár mért reá 627-ben. Forradalom tört ki; a királyt saját fia ölte meg, aki azután néhány hónap múlva maga is meghalt. Egy gyermeket ültettek a trónra; tíz évi anarchia és káosz után az első színre lépő arab seregek adták meg a szasszanida birodalomnak a kegyelemdőfést. Ugyanezen idő körül a nyugati török konföderáció is összetevőire bomlott. Egy új hatalmi háromszög lépett a régi helyébe: az iszlám kalifátus - a keresztény Bizánc - és észak akkor felemelkedő új hatalma, a kazár királyság. Ennek az utóbbinak a feladata lett az arab támadások kezdeti erejét felfogni és síkságait megvédeni a támadóktól.

A hedzsra - Mohamed menekülése Medinába 622-ben, amivel az arab kezdődik - első húsz esztendejében a mozlimok meghódították Szíriát, Mezopotámiát, Egyiptomot és körülvették a bizánci hátszágot (a mai Törökországot) egy

félelmetes félkörrel, ami a Földközi-tengertől a Kaukázusig és a Káspi-tenger déli partjáig terjedt. A Kaukázus hatalmas természeti akadály volt, de nem félelmetesebb, mint a Pireneusok; és át lehetett jutni rajta a Dariel-hágón* keresztül vagy meg lehetett kerülni a Darband-hegysorozon át, a Káspi-tenger partja mentén.

* Most Kasbel-hágónak nevezik.

Ez a megerősített hegysorozat, amit az arabok *Bab al Abvav*nak, a kapuk kapujának neveztek, valamiféle forgóajtó volt, amin át a kazárok vagy más portyázó törzsek időről időre megtámadták a déli országokat, majd ismét visszavonultak. Most azután az arabokon volt a sor, 642 és 652 között is méltelen betörek a Darband-kapun át és mélyen behatoltak Kazáriába, meg kísérelték elfoglalni a legközelebbi várost, Balandzsárt, hogy a Kaukázus európai oldalán megvethessék a lábukat. Az arab-kazár háborúnak ebben az első szakaszában minden alkalommal visszaverték őket; utoljára 652-ben nagy csatában, amelyben mindkét fél tűzérseget (katapultokat és hajítógépeket) vetett be. Négyezer arab esett el, köztük a fővezérük, Abd-al-Rahman ibn-Rabiah; a többi rendezetlenül menekült a hegyeken át.

A következő harminc vagy negyven éven át az arabok egyetlen újabb betörést sem kíséreltek meg a kazár erődbe. Fő támadásaik Bizánc ellen irányultak. Számos alkalommal* vették ostrom alá Konstantinápolyt a szárazföldről és a tengerről; ha képesek lettek volna a fővárost a Kaukázuson át és a Fekete-tenger felől is átkarolni, úgy a császári birodalom sorsa minden bizonnyal megpecsételődött volna. A kazárok közben leigázták a bolgárokat és a magyarokat, kiterjesztették expanziójukat nyugati irányban Ukrajnára és a Krímre. De ezek már nem voltak rendszertelen portyák zsákmány és hadifoglyok szerzésére; ezek hódító háborúk voltak, bekebelezve a leigázott népeket egy szilárd adminisztrációjú birodalomba, amit a nagy hatalmú kagan kormányzott és aki tartományi kormányzókat nevezett ki az igazgatásra és az adók behajtására a meghódított területeken. A kilencedik század elejére már eléggé konszolidált volt a kazárok állama, hogy támadást indíthasson az arabok ellen.

* 669, 673-678, 717-718.

Több mint ezer év távlatából az időszakos hadviselés következő időszaka (az ún. "második arab háború" - 722-737) helyi méretű, unalmas epizódok sorozatának tűnik, ami ugyanazt az ismétlődő mintát követte: a kazár lovasság nehéz fegyverzetében áttört dél felé a Dariel-szoroson vagy; a Darband-kapun keresztül a kalifa fennhatósága alatt álló területre; ezt követte az arab ellenlökés, ugyanazon a szoroson vagy kerülő úton, át a Volga felé és ismét vissza. Ha az ember ezt megfordított távcsövén át szemleli, eszébe jut a régi rímjáték a nemes yorki hercegről, akinek tízezer embere volt: "Felvonultatta őket a dombtetőre, azután levonultatta őket onnan". Valóban, az arab források (habár gyakran túloznak) 100 000 vagy éppen 300 000 főnyi seregekről írnak mindkét oldalon - talán számban felülmúlva azokat a hadakat, amelyek a nyugati világ sorsát nagyjából ugyanebben az időben döntötték el a tours-i csatában.

Azt a halált megvető fanatizmust, amely ezeket a háborúkat jellemezte, illusztrálják olyan epizódok, mint egy egész kazár város önkéntes tűzhalála a megadás helyett; a Bab al Abvav vízkészletének a megmérgezése egy arab generális által; vagy a hagyományos buzdítás, ami megállítja a megvert arab sereg fejvesztett menekülését és rábírja, hogy harcoljon az utolsó emberig: ..A Kertbe, mozlímok, nem a Tűzbe!", mert a paradicsom gyönyöre biztosított

minden mozlim katona számára, aki a szent háborúban esett el.

A háborúskodás tizenöt esztendejének egy szakaszában a kazárok lerohanták Grúziát és Örményországot, megsemmisítő csapást mértek az ardabili csatában (730) az arab hadseregre és olyan messzire törtek előre, mint Moszul és Diarbakir, túl a félúton Damaszkusz, a kalifátus fővárosa felé. De egy újból felállított mozlim sereg szembeszállt az árral és a kazárok a hegyeken át vonultak vissza, hazafelé. A következő esztendőben Maszla-mah ibn-Abd-al-Malik, ennek az időnek a leghíresebb arab generálisa, aki előzőleg Konstantinápoly ostromát vezette, elfoglalta Balandzsárt és olyan messzire jutott el, mint Szamandar, egy másik nagy kazár város, messzebb, észak felé. De az országdúlók megint képtelenek voltak állandó helyőrséget kialakítani és kénytelenek voltak a Kaukázuson át ismét visszavonulni. A kelet-római birodalom megkönnyebbülésének sóhaja ismét egy dinasztikusházasságban öltött kézzel fogható formát, amikor a trónörökös egy kazárhercegnőt vett feleségül; az ő fiuk volt az, aki aztán Bizáncot mint Leó, a kazár kormányozta.

Az utolsó arab hadjáratot a későbbi Marvan II. kalifa vezette és ez pirruszi győzelemmel végződött. Marvan szövetséget ajánlott fel a kazár kagánnak, azután meglepetésszerűen támadott mindkét hágón át. A kazár sereg nem tudta összeszedni magát a kezdeti sokktól, és egészen a Volgáig vonult vissza. A kagán kénytelen volt békefeltételeket kérni; Marvan alkalmazta a meghódított országokban már eddig is követett gyakorlatot: azt követelte, hogy a kagán térjen át az igaz hitre. A kagán beleegyezett, de áttérése az iszlám vallásra nyilván csak színlelés volt, mert erről többé nem lehet hallani az arab vagy bizánci forrásokból - ellentétben a judaizmus, mint államvallás bevezetésének tartós hatásával, ami néhány évvel később* történt. Marvan megelégedett az elért eredménnyel, búcsút mondott Kazáriának és visszavezényelte hadseregét a Transzkaukázusba - anélkül, hogy kormányzót, helyőrséget vagy adminisztrációs szervezetet hagyott volna vissza. Sőt ellenkezőleg; röviddel utóbb egy megkötendő szerződés feltételeit kérdezte a kazároktól a lázadó déli törzsek ellen.

* Az áttérés valószínű időpontja 740 körül - lásd alább.

Egy éppen csak sikerült megmenekülés volt ez. Hogy mi volt a meggondolás, ami Marvant erre a látszólagos nagylelkűségre bírta, azt csak találgatni lehet - mint sok egyebet a történelemnek ebben a bizarr fejezetében. Talán ráébredt arra, hogy a viszonylag civilizált perzsáktól, örményektől vagy grúzoktól eltérően, ezeket a vad, északi barbárokat nem lehet egy mozlim bábherceggel és egy kis helyőrséggel kormányozni. És Marvannak serege minden egyes emberére szüksége volt, hogy elfojtsa a jelentősebb felkeléseket Szíriában és az omajjad kalifátus más részeiben, amelyek éppen kialakulóban voltak. Marvan maga volt a főparancsnok a bekövetkező polgárháborúban és 744-ben ő lett az utolsó omajjad kalifa (hogy hat évvel később merénylet áldozatául essék, amikor a kalifátus az abasszid dinasztiára szállt át). Erre a háttérre tekintettel nem volt abban a helyzetben, hogy kimeríthesse az erőforrásait újabb, a kazárok ellen viselt háborúkban. Meg kellett elégednie azzal, hogy leckét adott nekik, ami majd elriasztja őket újabb meglepetésszerű támadásoktól a Kaukázuson át.

Így a mozlimok gigantikus, kétirányú átkaroló hadmozdulatát nyugaton a Pireneusokon, Kelet-Európában a Kaukázuson át, mind a két végén nagyjából ugyanabban az időben tartóztatták fel. Ahogyan Martel Károly frankjai megmentették Galliát és Nyugat-Európát, úgy mentették meg a kazárok a keleti utat a Volgához, a Dunához, és magához a kelet-római birodalomhoz. Legalább ezen a ponton teljes az egyetértés a szovjet archeológus és történész

Artamonov és az amerikai történész, Dunlop között. Ez utóbbit már idéztem, hogy amennyiben a kazárok nincsenek, úgy Bizáncot, az európai civilizáció keleti bástyáját az arabok bekerítették volna és más lett volna a történelem folyása. Artamonovnak is ugyanez a véleménye.

Kazária volt az első hűbéri állam Kelet-Európában, amely egy rangsorban állt a bizánci birodalommal és az arab kalifátussal... Csak az erőteljes kazár támadásoknak tudható be, amelyek eltérítették az arab seregek áradatát a Kaukázus felől, hogy Bizánc ellen tudott állni nekik...

Végül Dimitrij Obolensky, az orosz történelem professzora az oxfordi egyetemen: "A kazárok legfőbb hozzájárulása a világ történelméhez, hogy sikerrel tartották a Kaukázus vonalát az arabok északra irányuló támadásai ellen.

Marvan nemcsak az utolsó arab generális volt, aki megtámadta a kazárokat, de az utolsó kalifa is, aki - legalábbis elméletileg - az expanzionista politika követője volt azzal az eszménnyel, hogy beteljesítse az iszlám diadalát az egész világ felett. Az abbaszid kalifákkal abbamaradtak a hódító háborúk, a régi perzsa kultúra feltámadó befolyása lágyabb klímát teremtett és végül meghozta Bagdad tündöklő nagyságát Harun ál Rasid alatt.

8.

Az első és a második arab háború közötti szélcsendes szünetben a kazárok belekeveredtek a bizánci história egyik legrikítóbb epizódjába, amely jellemző erre az időre és arra a szerepre, amit a kazárok játszottak benne.

685-ben II. Justinian Rhinotmetus lett tizenhat éves korában a keletrómai birodalom császára. Gibbon az ő utánozhatatlan modorában rajzolta meg az ifjú arcképét.

Indulatai hevesek voltak, az értelem gyenge; és eszeveszett büszkesége mérgezte meg... Két kedvenc minisztere két olyan lény volt, aki a legkevésbé fogékony az emberi szimpátiára: egy eunuch és egy szerzetes; az előbbi korbáccsal fenyegette meg a császár anyját, az utóbbi a fizetésképtelen adósokat fejvel lefelé akasztotta lassú és erősen füstölő tűz fölé.

Tíz éven át tartó, elviselhetetlenül igazságtalan, rossz kormányzás után forradalom tört ki, és az új császár, Leontius parancsára, Justiniant megcsonkították és száműzték:

Orrának és talán nyelvének az amputációját csak tökéletlenül hajtották végre; a görög nyelv szerencsés hajlékonysága így a Rhinotmetus (levágott orrú) nevet adhatta neki. A megcsonkított zsarnokot Kherzonba, krími Tatarországba, egy elhagyatott településre száműzték, ahol a gabona, a bor és az olaj idegenből importált luxuscikk volt.*

*** A Justiniánra kimért büntetést abban az időben az enyhesség, a kegyelem gyakorlásának tekintették; ennek az időszaknak az általános tendenciája a büntetőtörvénykönyv humanizálása volt, csonkolást alkalmaztak kivégzés helyett: a kéz levágása (lopásért) vagy az orr levágása (fajtalankodásért) volt a leggyakoribb forma. A bizánci uralkodók bevett gyakorlata volt a veszélyes riválisok megvakítása; ezzel nagylelkűen megkímélték az életüket.**

Kherszoni száműzetése alatt Justinian nem szűnt meg cselszövést szervezni, hogy visszanyerje a trónt. Három év után úgy látta, hogy az esélyei javulnak, amikor a Bizáncba visszatérő Leontiust detronizálták és neki is levágták az orrát. Justinian megszökött Kherszomból a kazárok uralta Doros városába a Krímen át, és ott találkozott a kazárok kagánjával, Buzir vagy Bazir királlyal. A kagán örömmel fogadta az alkalmat, hogy beleütheti az orrát a bizánci dinasztikus politikába, ezért szövetséget kötött Justiniánnal és nőül adta hozzá a nővérét. A nővére, akit Theodora névre kereszteltek, és utóbb annak rendje és módja szerint megkoronáztak, tűnik az egyetlen tisztességes személynek a szennyes intrikáknak ebben a sorozatában, és igazán szerette orr nélküli férjét (aki akkor még mindig csak a harmincas éveinek elején járt). A házaspárt és kísérőinek csapatát a keresi tengersizoros keleti partján fekvő Phangoria (most Taman) városába vitték, aminek kazár kormányzója volt. Itt azután előkészületeket tettek Bizánc inváziójára a kazár seregek segítségével, amit Buzir király nyilván megígért nekik. De az új császár, III. Tiberias küldöttei rábeszéltek, hogy gondolja meg magát; gazdag arany jutalmat ígértek neki, ha Justiniant - élve vagy halva - kiszolgáltatja a bizánciaknak. Ennek megfelelően Buzir király parancsot adott két bérencének, név szerint Papatzesnek és Balgitresnek, hogy öljék meg a sógorát. De a hűséges Theodóra megnesztele az összeesküvést és óvta a férjét, Justinian külön-külön hívta meg Papatzest és Balgitrest a szállására és egy zsineggel egymás után megfojtotta őket. Aztán hajóra szállt, átkelt a Fekete-tengeren, a Duna torkolatához hajózott és ott új szövetséget kötött egy erős bolgár törzssel. A királyuk, Terbolis, az idő szerint megbízhatóbbnak bizonyult, mint a kazár kagán, mert 704-ben 15 000 lovaszt adott Justiniánnak, hogy megtámadja Konstantinápolyt. A bizánciak vagy elfelejtették - tíz év után - Justinian előző uralmának sötétebb oldalait vagy a jelenlegi uralkodójukat még ennél is elviselhetetlenebbnek találták, mert tüstént felkeltek Tiberias ellen és Justiniant visszahelyezték a trónra. A bolgár király "egy halom aranypénzt" kapott jutalmul és hazatért (hogy néhány évvel később ismét háborúba bonyolódjék Bizánccal).

Justinian második uralkodása (704-711) még rosszabbnak bizonyult, mint amilyen az első volt: "a bárdot, a zsinet és a kínpadot tartotta az uralkodás kizárólagos eszközeinek". Elvesztette lelki egyensúlyát, rögeszmés gyűlölettel fordult Kherszon lakói ellen, ahol száműzetése keserű éveinek leg többjét töltötte és expedíciós hadsereget indított a város ellen. Kherszon néhány vezető polgárát elevenen megégették, másokat vízbe fojtottak, sok foglyot ejtettek, de neki mindez nem volt elég, hogy csillapítsa bosszúvágyát, mert egy második expedíciót küldött, hogy a várost földig rombolják le. Azonban ez alkalommal hatalmas kazár sereg állta az útját, mire Justinian krími megbízottja, egy bizonyos Bardanes, átállt a kazárokhoz. A demoralizált bizánci expedíciós sereg megtagadta az engedelmisséget Justiniánnak és Bardanest választotta Philippicus néven császárnak. Minthogy azonban Philippicus a kazárok kezében volt, a zendülők kénytelenek voltak súlyos váltságdíjat fizetni a kazároknak, hogy visszakapják az új császárukat. Amikor az expedíciós hadsereg visszatért Konstantinápolyba, Justiniant és a fiát megölték, Philippicust felszabadítóként üdvözölték és a trónra ültették - hogy azután néhány év múlva elűzzék a trónjáról és megvakítsák.

Ennek a véres történetnek az a célja, hogy megmutassa, mekkora befolyást gyakoroltak a kazárok ebben az időben a kelet-római császárság sorsára - azon felül, hogy védelmezték a kaukázusi bástyát a mozlímok ellen. Bardanes-Philippicusból a kazárok csináltak császárt és Justinianus rémuralmáéna a sógora, a kagán vetett véget. Dunlopot idézve: "Nem tűnik túlzásnak azt állítani, hogy ebben a kritikus helyzetben a khaquan gyakorlatilag képes volt új uralkodót adni a görög birodalomnak."

9.

Kronológiai szempontból a következő esemény, amit meg kell beszélni, a kazárok áttérése a zsidó hitre 740 körül. De hogy ezt a figyelemre méltó eseményt a megfelelő perspektívában lássuk, legalább nagy vonalakban legyen fogalmunk a kazárok szokásairól, viselkedésmódjukról, mindennapi életükről az áttérés előtt.

Sajnos nem áll rendelkezésünkre szemtanú beszámolója, mint Priscus leírása Attila udvaráról. Amink van, az főleg bizánci és arab krónikások hallomásból származó leírása és kompilációja. Ezek meglehetősen sematikusak és töredékesek - kettő kivételével. Az egyik egy levél, feltehetően a kazár királytól, amit a 2. fejezetben beszélünk meg. A második egy figyelmes arab utazó, Ibn Fadlan útbeszámolója, aki - mint Priscus - egy civilizált ország udvarából észak barbáraihoz küldött diplomáciai misszióknak volt a tagja.

Az udvar Muktadir kalifáé volt, a diplomáciai misszió Bagdadból Perzsián és Buharán át, a volgai bolgárok országába utazott. A grandiózus expedíció hivatalos ürügye a bolgár király meghívólevele volt, aki arra kérte a kalifát, (a) küldjön vallási instruktorokat, hogy az iszlám vallásra térítse a népét, és (b) építsen neki erődöt, ami képessé teszi őt arra, hogy szembe tudjon szállni hűbérurával, a kazárok királyával. A meghívás - amit minden bizonnyal előzetes diplomáciai kapcsolat készített elő - alkalmat teremtett arra is, hogy a Korán tanításának a hirdetésével és temérdek arany baksis szétosztásával biztosítsák azoknak a különböző türk törzseknek a jóindulatát, amelyek azokat a területeket lakják, ahol a misszióknak át kell haladnia.

Utazónk beszámolójának bevezetője imígyen kezdődik:*

* A következő idézetek Zeki Validi Togannak az arab szövegből készült német fordításán, valamint Blake és Frye kivonatainak angol fordításán alapulnak, mindkettő az olvashatóság kedvéért némiképp átírva.

Ez Ahmed ibn-Fadlan ibn-Abbas, ibn-Raszid, ibn-Hammad tisztviselőnek a könyve, aki Muhamed ibn-Szulejmán (generálisnak), ál Muktadir (kalifának) a bolgár királyhoz küldött követének a szolgálatában áll. Ebben beszámol arról, hogy mit látott a türkök, a kazárok, a ruszok, a bolgárok, a baskírok és mások országában, (leírja) ezeknek a különböző vallásait, királyaik történetét, viselkedésüket különböző életkörülmények között.

A bolgárok királyának a levele eljutott az igazhitűek vezéréhez, ál Muktadirhoz; a király ebben a levélben arra kérte őt, küldene hozzá valakit, aki vallási instrukciókat adna neki és megismertetné őt az iszlám törvényeivel, felépítene egy mecsetet és egy szószéket, hogy végrehajthassa küldetését és áttéríthetné egész országának népét; azt is kérte, építene neki a kalifa egy erődöt, hogy védekezni tudjon ellenséges királyok ellen.* Mindazt, amit a király kért, a kalifa megadta. Engem választottak ki, hogy a kalifa üzenetét felolvassam a királynak, hogy átadjam neki azokat az ajándékokat, amelyeket a kalifa küldött számára, és hogy felügyeljem a tanítók és a Törvény tolmácsolójának a munkáját... (Itt részletek következnek a misszió finanszírozásáról, valamint közli a résztvevők névsorát.) És ekként a 309. év száfár hónapjának 11.-ik napján, csütörtökön (június 21-én) elindultunk a béke városából (Bagdadból, a kalifátus fővárosából).ű

* azaz, miként az alábbiak mutatják, a kazárok királya ellen.

Meg kell jegyeznünk, hogy az expedíció ideje jóval későbbi, mint az előző fejezetben leírt eseményeké. De ami a kazárok pogány szomszédainak a szokásait és intézményeit illeti, ez valószínűleg nem jelent lényeges különbséget; és azok a futó pillantások, amelyeket ezeknek a nomád törzseknek az életéről nyerünk, legalább valamelyes fogalmat adnak arról, milyen lehetett a kazárok élete a korábbi időszakban - az áttérés előtt -, amikor még a sámánizmus egy változatának a hívei voltak; hasonló lehetett ahhoz, amilyen a szomszédaiké volt Ibn Fadlan idejében.

A misszió haladása lassú volt és nyilvánvalóan eseménytelen, amíg el nem érték Khvarizmot, a kalifátus határ menti tartományát az Aral-tótól délre. Itt a tartomány kormányzója igyekezett megállítani őket a továbbhaladásban, azzal érvelve, hogy ez az ország és a bolgár királyság között "a hitetlenek ezer törzse" él és ezek biztosan megölnék őket. A valóságban azonban más oka volt arra, hogy ne a kalifa utasítása szerint cselekedjék és a missziót útjára tovább bocsássa. Tudatában volt annak, hogy a misszió közvetve a kazárok ellen irányul, ő pedig ezekkel virágzó kereskedelmet folytatott és szívélyes kapcsolatot tartott fenn. De végezetül is engednie kellett, és a missziót továbbengedte Gurganjba, az Amur-Darja torkolatánál. A nagy hideg miatt itt töltötték a tél három hónapját. Ez a tényező nagyon lényegesnek tűnik számos arab utazó elbeszélésében.

A folyó három hónapon át be volt fagyva. Végignéztünk a tájon és azt gondoltuk, hogy a hideg pokol kapui nyíltak meg előttünk. Valóban láttam, hogy a piac, az utak teljesen üresek voltak a hideg miatt. Egyszer, amikor kijöttem a fürdőből és hazaérkeztem, azt láttam, hogy a szakállam jégdarabbá fagyott és a tűz előtt kellett felolvasztanom. Néhány napig egy házban laktam, amelyik egy másik házon belül volt, és ebben egy török nemezsátor; ebben a sátorban feküdtem takarókba és szőrmékbe burkolva, de az arcom mindazonáltal a párnához fagyott.

Február közepén beállt az olvadás. A misszió úgy rendezte, csatlakozik egy hatalmas, 5000 emberből és 3000 teherhordó állatból álló karavánhoz, hogy átkeljen az északi sztyeppéken és megvásárolta a szükséges felszerelést: tevéket, nyers tevébőrből készült csónakokat a folyókon való átkelésre, kenyeret, kölest és fűszerezett húst, három hónapra. A bennszülöttek óvták őket az északon még szörnyűbb hidegtől, és tanácsokat adtak nekik, hogy milyen ruhadarabokat viseljenek:

Mindegyikünk magára öltött egy kurtákot (zubbonyt), e fölé egy gyapjúkaftánt, arra egy buszlint (szőrmével bélelt kabátot), szőrmesapkát, ami alól csak a szeme látszott ki; egy egyszerű és egy bélelt alsónadrágot, ezek fölé a nadrágot, kajmutból (sagrin, számárbőr) készült papucsot és e fölé még egy pár bakancsot; és ha valamelyikünk tevére szállt, a ruháitól képtelen volt megmozdulni.

Ibn Fadlan, a kényes arab, nem szerette Khvarzimnak sem a klímáját, sem a népét.

Ezek, ami a nyelvüket és az alkatukat illeti, a legvisszataszítóbb emberek. A nyelvük, mint a seregélyek fecsegése. Egy napi járásra van tőlük egy Ardkva nevű falu, ennek a lakóit kardaloknak nevezik; ezeknek a beszéde egészen úgy hangzik, mint a békabrekegés.

Március 3-án indultak és egy Zamgan nevű karavánszerájban töltötték az éjszakát; ez a bejárat az oguz-türkök területére. Innen kezdve a misszió már

idegen földön járt, "sorsunkat a mindenható és fennkölt Istenre bízva". A gyakori hóviharak egyike alatt Ibn Fadlan egy türk mellett lovagolt és ez panaszkodott neki: "Mit kíván tőlünk az uralkodó? Megöl minket a hideggel. Ha tudnók, mit kíván, odaadnók neki." Ibn Fadlan: "Csak azt akarja, hogy azt mondjátok: »Nincs Isten Allahon kívül«" A türk nevetett: "Ha tudnók, hogy így van, így is mondanók."

Sok ilyen incidens van, amiről Ibn Fadlan beszámol anélkül, hogy értékelné a gondolkodásnak azt a függetlenségét, amit ezek tükröznek. A bagdadi udvar küldötte azt sem értékeli, hogy a nomád törzsek tagjai mennyire semmibe veszik a tekintélyt. A következő epizód a hatalmas oguz-türkök országában játszódik, akik adófizetői voltak a kazároknak és némely forrás szerint közeli rokonságban álltak velük.

Másnap reggel egy türkkal találkoztunk össze. Termetére csúf, megjelenésében mocskos, modorában hitvány, természetében aljas; mi zuhogó esőben haladtunk. Akkor megszólalt: "Megállás!" Erre az egész karaván, a 3000 állat és az 5000 ember megállt. Akkor ezt mondta: Közületek senki sem mehet tovább." Megálltunk, engedelmessé a parancsnak.* Akkor azt mondtuk neki: "Mi a kudarkin (alkirály) barátai vagyunk." Nevetett és azt mondta: "Ki az a kudarkin? Szarok a szakállára." Azután azt mondta: "Kenyeret!" Adtam neki egy pár kenyeret. Ezeket eltette és szólt: "Folytassátok az utazásotokat. Mecsajnálalak benneteket."

* A nagy karaván vezetőinek nyilván mindenáron el kellett kerülnie az összetűzést az oguz törzs embereivel.

Azok a demokratikus módszerek, amelyeket az oguzok alkalmaztak, ha döntést kellett hozniuk, még jobban meghökkentették egy tekintélyi teokrácia képviselőjét:

Ezek az emberek nomádok és házaik nemezből vannak. Csak egy ideig maradnak egy helyen, azután továbbmennek. Látni a sátraikat nomád szokás szerint szerteszéjjel szórva. Noha kemény életet élnek, úgy viselkednek, mint útjavesztett szamarak. Nincsen vallásuk, ami Istenhez kapcsolná őket, nem vezeti őket a józan ész sem; semmit sem imádnak. Ehelyett a törzsfőnöküket uruknak szólítják; ha valamelyikük tanácsot kér a törzsfőnöktől, ezt kérdezi: "Óh, uram, mit tegyek ebben vagy abban a dologban?". Hogy a cselekvés menete milyen legyen, azt maguk között tanácskozással döntenek el; de ha egy lépésről határoztak és készek azt kivitelezni, még a legegyszerűbb és legszegényebb is jöhet és megbonthatja a határozatot.

Az oguzok - és más törzsek - szexuális erkölce a szabadosság és a kegyetlenség keveréke:

Asszonyaik férjük vagy idegenek jelenlétében nem hordanak fátylat és testüknek semmilyen részét sem fedik be mások jelenlétében. Egy napon egy oguz házában voltunk és körben ültünk: a felesége is jelen volt. Amint ott beszélgettünk, az asszony kitakarta a nemi szervét és megvakarta, és mi valamennyien láttuk. Erre mindannyian befedtük az arcunkat, és azt mondtuk: "Isten bocsássa meg nekünk." A férj nevetett és azt mondta a tolmácsnak: "Mondd meg nekik, mi kitakarjuk a jelenlétekből, úgyhogy láthatjátok és fékezhetitek magatokat; de nem kaphatjátok meg. Jobb így, mintha be lenne takarva és meg lehetne kapni." A házasságtörés távol áll tőlük, de ha felfedezik, hogy valaki házasságtörést követett el, azt kettéhasítják. Ezt úgy hajtják végre,

hogy két fa ágait hajlítják össze, a házasságtörőhöz kötik, azután kiengedik a két ágat úgy, hogy azok az embert kettétépik.

Azt nem említi, hogy ugyanaz a büntetés éri-e a vétkes nőt is. Utóbb, amikor a volgai bolgárokról szól, leírja ugyanazt a barbár módszert, ahogyan a házasságtörőt kettétépték; mind a férfira, mind a nőre alkalmazták. Ehhez még elképedéssel jegyzi meg, hogy mindkét nembeliek meztelenül úszkálnak a folyókban és éppen annyira nincs szeméremérzésük, mint az oguzoknak.

Ami a homoszexualitást illeti - ez az arab országokban egészen természetes -, arról Ibn Fadlan azt írja, hogy a türkök szörnyű bűnnek tartják. De az egyetlen esetben, amelyre hivatkozik, "egy csupaszállú ifjú" csábítója 400 birka bírsággal megúszta.

Utazónk, aki Bagdad fényes fürdőihez volt szokva, nem tudta túltenni magát a türkök mocskosságán. "Az oguzok nem mosakodnak székelés vagy vizelés után, nem fürdenek magömlést követően vagy más alkalommal. Nem akarnak tudni a vízről, különösen télen..." Amikor az oguz főparancsnok levetette fényűző brokátköpenyét, hogy felvegye az újat, amelyet a küldöttség hozott neki, látták, hogy az alsóruhája "eltekintve a piszoktól, kirojtosodott, mert az a szokásuk, hogy soha nem váltják a ruhaneműt, amit a testükön viselnek, amíg az széjjel nem mállik". Egy másik türk törzs, a baskirok "beretválják a szakállukat és megeszik a tetveiket. Végigkutatják a ruházatuk ráncait és fogaikkal roppantják szét a tetveket". Amikor Ibn Fadlan figyelte az egyik baskírt, aki ezt művelte, az megjegyezte: "Nagyon ízletesek".

Mindent összevetve, ez nem nagyon vonzó kép. Kényes utazónk megvetése a barbárok iránt mélységes volt. Ez azonban csupán tisztátlanságukból és abból eredt, amit ő a test egyetlen mutogatásának tartott; a büntetések kegyetlensége és áldozati szokásaik teljesen hidegen hagyták, így szenvtelen érdeklődéssel írja le, hogyan büntetik a bolgárok az emberölést, noha egyébként gyakran hangot ad a méltatlankodásának: "A (bűnös) számára egy nyírfa ládát készítenek, abba belerakják, a ládára rászögezik a tetejét, három kenyeret és egy kanna vizet tesznek mellé és felfüggesztik két magas pózna közé, mondván: »Ég és föld közé helyeztük, hogy ki legyen téve napnak és esőnek; az istenség talán megbocsát neki.« És így marad felfüggesztve, míg az idő el nem pusztítja és a szél el nem fújja."

Hasonló közömbösséggel írja le lovak százainak és egyéb állatok nyájainak ünnepélyes feláldozását és egy rusz* rabszolga leány kegyetlen rituális megölését gazdájának a ravatalánál.

* Ruszok: a korai orosz települések viking alapítói. Lásd alább: III. fejezet.

A pogány vallásokról kevés a mondanivalója. De a baskír phallus-kultusz felkelti az érdeklődését, mert megkérdezi tolmácsa közvetítésével a bennszülöttek egyikét, mi az értelme egy fából készült penis imádatának és leírja a választ: "Mivel én is valami hasonlótól lettem és nem ismerek más teremtőt, aki engem csinált volna." Aztán hozzáteszi: "Közülünk (a baskirok közül) egyesek tizenkét istenségben hisznek: egy isten a télnek, egy másik a nyárnak, egy az esőnek, egy a szélnek, egy a fának, egy az embereknek, egy a lovaknak, egy a víznek, egy az éjszakának, egy a nappalnak, egy a halál istene és egy a földé, míg közöttük a leghatalmasabb az, amelyik az égben lakik, de ez tanácsot tart a többi istenekkel és mindannyian elégedettek azzal, amit a többiek tesznek... Láttunk egy csoportot, amelyik a kígyókat imádja, egyet, amelyik a halakat és egyet, amelyik a darut..."

A volgai bolgárok között Ibn Fadlan egy különös szokást talált:

Ha egy olyan embert figyelnek meg, aki gyors észjárásával és ismereteivel tűnik ki, azt mondják: "Ehhez az emberhez inkább illik, hogy az Urunkat szolgálja." Megfogják, kötelet akasztanak a nyakába, felakasztják egy fára, és addig hagyják ott, amíg el nem rohad...

Ennek a bekezdésnek a magyarzatában a török orientalista, Zeki Validi Togan, aki Ibn Fadlannak és korának vonatkozásában vitathatatlan szaktekintély, ezt mondja: "Nincsen semmi rejtélyes abban a kegyetlen elbánásban, amelyben a bolgárok azokat az embereket részesítik, akik túl okosak. Ez az átlagpolgárnak a józan megfontolásán alapul, aki csak azt akarja folytatni, amit ő egy normális életnek tart és el akar kerülni minden kockázatot és kalandot, amibe a géniusz vezetheti." Azután egy tatár közmondást idéz: "Ha túl sokat tudsz, felakasztanak, és ha túl szerény vagy, reád fognak taposni." Arra a következtetésre jut, hogy "az áldozatot nem egyszerűen csak egy tanult személynek kell tekinteni, hanem egy zabolátlan géniusznak, valakinek, aki agyafúrtabb a kelleténél." Ami ahhoz az elgondoláshoz vezet, hogy ezt a szokást a társadalom védekező mechanizmusának kell tekinteni a változás ellen, a nem-konformisták és a potenciális újítók büntetéseként.* De néhány sorral alább a következő, eltérő magyarzatot adja:

* Tételének alátámasztására a szerző itt eredetiben sorol fel, fordítás nélkül, török és arab idézeteket - közös rossz szokása ez ennek a szakterületnek a modern szakértők között.

Ibn Fadlan nem a túl okos emberek egyszerű megölését írja le, hanem mint a pogány szokások egyikét, mint emberáldozatot, amelyben az emberek között a legkiválóbbat ajánlják fel áldozatként az istennek. Ezt a ceremóniát nem egyszerű bolgárok végezték, hanem a tahibjaik vagy kuruzslóik, azaz sámánjaik, akik ennek megfelelően a bolgárok és a ruszok között kultuszuk nevében emberek élete és halála feletti hatalommal rendelkeztek. Ibn Ruszta szerint a ruszok kuruzslói bárkinek a nyaka köré kötelet vethettek és felakaszthatták őket egy fára, hogy elnyerjék isten kegyelmét. Amikor ezt megtették, azt mondták: "ez istennek hozott áldozat".

Talán az indíték mindkét típusa keveredett egymással: "Mint hogy áldozatot kell hozni, hát akkor hadd áldozzuk fel a bajcsinálókat".

Látni fogjuk, hogy az emberáldozatot a kazárok is gyakorolták, beleértve a király rituális megölését uralkodásának a végén. Feltehetjük, hogy sok más hasonlóság is volt az Ibn Fadlan által leírt törzsek és a kazárok szokásai között. Ő sajnos akadályozva volt, hogy a kazár fővárost meglátogassa és reá kellett magát bízni azokra az információkra, amelyeket a kazár uralom alatti területeken és különösen a bolgár udvarban tudott begyűjteni.

10.

A kalifa küldöttségének közel egy esztendejébe (921. június 21-től 922. május 12-ig) tellett, amíg elértek rendeltetési helyükre, a volgai bolgárok országába. A közvetlen útvonal Bagdadból a Volgához a Kaukázuson és Kazárián át vezet. Hogy ez utóbbit elkerüljék, óriási kerülőt kellett tenniük a "Kazár-tenger", a Káspi-tenger keleti partja körül. És még így is folytonosan emlékezniük kellett a kazárok közelségére és a potenciális veszélyekre.

Jellegzetes epizód volt, amikor az oguz hadsereg főnökénél (akinek a fehéreneműje olyan siralmas volt) időztek. Először szívesen fogadták őket, és lakomát rendeztek a tiszteletükre. De utóbb az oguz vezetők a kazárokhoz fűződő viszonyuk miatt jobban meggondolták a dolgot. A főnök összehívta a vezéreket, hogy eldöntsék, mi legyen a teendő.

A legelőkelőbb és a legnagyobb befolyású a tarkhan volt közöttük; béna volt és vak, a keze csonka. A főnök így szólt hozzájuk: "Ezek itt az arab király küldöttei és én nem érzem magam feljogosítva, hogy továbbengedjem őket anélkül, hogy megbeszelném veletek." Azután a tarkhan szólt: "Ez egy olyan dolog, amelyhez hasonlót eddig még soha nem láttunk és amilyenről még soha nem hallottunk. Soha még a szultán követe nem utazott át az országunkon, amióta itt vagyunk vagy amióta őseink itt voltak. A szultán minden bizonnyal becsap minket; ezeket az embereket valójában a kazárokhoz küldi, hogy ellenünk izgassa őket. A legjobb lenne ezeket a küldötteket egyenkint kettéhasítani, és minden holmijukat elkobozni." Egy másik ezt mondta: "Nem. El kell venni minden holmijukat, hadd fussanak vissza meztelenül oda, ahonnan jöttek." Egy másik meg ezt mondta: "Nem. A kazár király túszokat tart vissza közülünk, hadd küldjük oda ezeket az embereket, hogy kiváltsák őket."

Hét napon át vitáztak maguk között, miközben Ibn Fadlan és az emberei a legrosszabbtól tartottak. A végén az oguzok továbbengedték őket; nem tudjuk, miért. Talán sikerült Ibn Fadlannak meggyőzni őket arról, hogy a misszió a valóságban a kazárok *ellen* irányult. Az oguzok azelőtt a kazárokkal együtt harcoltak egy másik török törzs, a besenyők ellen, de utóbb ellenséges magatartást tanúsítottak; ezért vettek a kazárok tőlük túszokat.

A kazár fenyegetés egész utazásuk alatt a horizonton magasodott. A Káspi-tengertől északra még egy nagy kerülőt tettek, mielőtt elérték a bolgár táborhelyet a Volga és a Káma összefolyásának a közelében. Itt várta őket a bolgárok királya és a vezetőik, kínzó nyugtalanságban. Amint a ceremóniák és az ünnepségek lezajlottak, a király Ibn Fadlanért küldött, hogy az ügyletről tárgyaljanak. Erélyes hangon ("a hangja úgy csengett, mintha egy hordó fenekéről beszélne") a misszió fő céljára emlékeztette Ibn Fadlant - a pénzre, amit kapnia kell, "hogy fel tudjam építeni az erődöt, ami megvéd engem a zsidóktól, akik leigáztak engem". A pénzt - négyezer dinárnyi összeget - a bürokrácia valami bonyolult dolga következtében, sajnos, nem adták át a missziónak, később volt küldendő. Amikor a király - "lenyűgöző megjelenésű személyiség, széles és testes" - ezt megtudta, közel volt a kétségbeeséshez. Azzal gyanúsította a küldöttséget, hogy elsikkasztotta a pénzt:

"- Mit gondolnál egy olyan embercsoportról, amelyiknek egy pénzösszeget adtak át egy gyenge, ostromlott és elnyomott nép számára, de ezek az emberek elsikkasztották a pénzt?"

Én ezt válaszoltam:

- Ez tilos, ezek az emberek gonoszok. A király ezt kérdezte:

- Ez felfogás dolga vagy pedig általános érvényű?

Ezt feleltem:

- Ez általános érvényű."

Ibn Fadlannak sikerült a királyt lépcsőről lépésre meggyőznie arról, hogy a pénz csak késik,* de nem tudta teljesen eloszlatni az aggodalmát. Újra és újra

elmondta, hogy a meghívás célja és lényege az erőd építése volt, "mert félt a kazárok királyától". És nyilván meg is volt minden oka a félelemre, amint Ibn Fadla elmondja:

* Valamikor nyilván megérkezett, mert a továbbiakban az ügyről nem esik szó.

A bolgár király fiát a kazárok királya túszként tartotta fogva. Elmondták a kazárok királyának, hogy a bolgár királynak van egy gyönyörű szép leánya. Futárt küldött, hogy megkérje a kezét. A bolgár király különböző ürügyekkel megtagadta a beleegyezését. A kazár király egy újabb futárt küldött és erőszakkal vitte el a leányt, noha ő zsidó volt, a királyleány pedig mozlím; de a leány a kazár király udvarában meghalt. Ekkor egy újabb futárt küldött, és a király másik leányát kérte meg. De abban az órában, amikor a futár odaért, a bolgár király sürgősen az askilok hercegéhez, aki alattvalója volt, adta a leányt, mert attól tartott, hogy a kazár király erőszakkal viszi el a leányt, mint ahogyan azt a nővérével is tette. Egyedül ez volt az oka, hogy a bolgár király levelezést kezdett a kalifával és arra kérte, építtessen egy erődöt, mert rettegett a kazárok királyától.

Mindez úgy hangzik, mint egy refrén. Ibn Fadlan azt is felsorolja, mennyi adót tartozik fizetni a bolgár király évente a kazároknak: egy coboly-prémet a királyságban található minden háztartás után. És minthogy a bolgár háztartások (ti. sátrak) számát körülbelül 50000-re becsülték, és mert a bolgár cobolyprémet az egész világon nagyra értékelték, az adó egész csinos kis összegre rúgott.

11.

Amit Ibn Fadlan mond nekünk a kazárokról, az - mint már említettük - az utazása alatt, de főleg a bolgár udvarban összegyűjtött információkon alapul. Elbeszélésének egyéb részeitől eltérően, amelyek színes, személyes megfigyelésekből származnak, a kazárokról szóló oldalak másodkézből kapott, "konzerv"-információkat tartalmaznak, és meglehetősen gyengére sikerültek. Ezen felül az informátorai elfogultak, tekintetted a bolgár király érthető ellenszenvére kazár hűbérura iránt - míg a kalifa haragját egy rivális vallást felvevő királyság ellen aligha kell külön hangsúlyozni.

A beszámoló minden átmenet nélkül tér rá a rusz udvar leírása után a kazár udvarra:

Ami a kazárok királyát illeti, akinek a címe kagán, ő csak négyhavonként egyszer jelenik meg a nyilvánosság előtt. A nagy kagánnak nevezik. A helyettesének a címe: kagan bek; ő szereli fel, ellátja és vezényli a hadsereget, intézi az államügyeket, ő jelenik meg a nyilvánosság előtt és vezeti a háborút. A szomszédos királyok engedelmeskednek a parancsainak. Naponta megjelenik a nagy kagán ki-hallgatási termében, hódolattal és szerényen, mezítláb, egy faággal a kezében, meghajol előtte, meggyújtja az ágot és amikor az leégett, a király jobbán a trónra ül. Rangban utána egy férfi következik, akit k-nd-r kagánnak, az utána rangban következőt javsighr kagánnak neveznek.

Az a gyakorlat, hogy a nagy kagánnak nincs társadalmi kapcsolata az emberekkel és nem is beszél velük, nem is fogad senkit, kivéve az előbb említetteket. A kötés és oldás, a büntetés kiszabásának hatalma, az ország kormányzásának a feladata a helyetteséé, a kagán beké.

Továbbá szokás, hogyha a nagy kagán meghal, egy nagy építményt építenek 20

szobával és minden szobában egy sírt ásnak neki. Követ törnek porrá, ezzel szórják be a padlót és szurokkal fedik be. Az épület mellett folyik egy folyó és ez a folyó széles, sebes folyású. A folyót eltérítik a sír fölé és azt állítják, ezt azért teszik, hogy sem az ördög, sem ember, sem féreg, sem csúszómászó ne férhessen hozzá. Miután eltemették, azokat, akik temették, lefejezik, hogy senki se tudja, melyik szobában van a sírja. A sírt "a paradicsom"-nak nevezik és van egy mondásuk: "bejutott a paradicsomba". Mindegyik szoba aranszálakkal átszőtt selyembrokáttal van leterítve.

A szokás szerint a kazárok királyának huszonöt felesége van; mindegyik feleség egy neki alattvalói engedelmességgel tartozó királynak a leánya. Ezeket vagy az apa beleegyezésével vagy erőszakkal szerzi meg. Hatvan ágyasa van, valamennyi páratlan szépségű.

Azután Ibn Fadlan a kagán háremének furcsa leírásával folytatja. Itt a huszonöt feleség és hatvan ágyas mindegyikének "saját palotája" van és egy szolga vagy eunuch hozza őket a király parancsára "a pilla rebbenésénél gyorsabban" hálófülkéjébe.

Néhány kétes megállapítás után a kazár kagán "szokásairól" (ezekre később még visszatérünk), végezetül Ibn Fadlan néhány tényszerű információt ad az országról.

A királynak van egy nagy városa az Itil (Volga) folyó mindkét partján. Az egyik parton a muzulmánok élnek, a másikon a király és udvara. A muzulmánokat a király egyik tisztviselője kormányozza, aki maga is muzulmán, A kazár fővárosban élő vagy a külföldről oda látogató muzulmánok peres ügyeit ez a tisztviselő intézi. Senki más nem avatkozik be az ügyeikbe vagy ül törvényt fölöttük.

Ibn Fadlan útibeszámolója - már amennyiben fennmaradt - ezekkel a szavakkal végződik:

A kazárok és a királyuk valamennyien zsidók.* A bolgárok és valamennyi szomszédjuk alattvalói. Ezek imádat-szerű engedelmességgel viselkednek iránta. Egyesek úgy vélik, hogy Góg és Magóg a kazárok.

* Ez túlzásnak tűnik, tekintettel a főváros muzulmán közösségére. Zeki Validi ennek megfelelően törli a "valamennyi" szót. Feltételeznünk kell, hogy itt "a kazárok" az uralkodó nemzetre vagy törzsre vonatkozik Kazária etnikai mozaikján belül és hogy a muzulmánok jogi és vallási autonómiát élveztek, de nem tekintették őket "igazi kazároknak".

12.

Meglehetősen nagy terjedelemben idéztem Ibn Fadlan odisszeáját, nem is annyira a gyér információk miatt, amelyeket magukról a kazárokról nyújt, hanem mert fényt vet arra a világra, amely körülvette őket, azoknak a népeknek a teljes barbárságára, amelyek között éltek és ami tükrözi az ő múltjukat az áttérés előtti időben. Mert Ibn Fadlan látogatása idején a bolgároknál, a szomszédaihoz képest Kazária meglehetősen modern ország volt.

A kontraszt más arab történészek* beszámolója alapján nyilvánvaló és megmutatkozik minden szinten: a lakástól az igazságszolgáltatásig. A bolgárok még kizárólag sátrakban élnek, beleértve a királyt is, még ha "a királyi sátor nagyon nagy is, befogad vagy ezer embert vagy még többet is". Ugyanakkor a

kazár kagán égetett téglából épült palotában lakik és azt mondják, hogy asszonyai "tikfával fedett palotákban laknak", és a mozlímoknak jó néhány mecsetjük van, közülük "egynek a minaretje a királyi kastély fölé emelkedik".

* A következő oldalak Isztakhri al-Maszudi, Ibn Ruszta és Ibn Haukál művein alapulnak (lásd a II. függelék).

A termékeny vidéken majorságaik és megművelt területeik összefüggően hatvan vagy hetven mérföldre terjednek. Nagy szőlőskertjeik is vannak. Ibn Haukál így ír: "Kozrban (Kazáriában) van egy bizonyos Aszmid (Szamandár) nevezetű város, amihez annyi kert és gyümölcsös tartozik, hogy Darabandtól Szeririg az egész területet kertek és ültetvények borítják, amelyek mind ennek a városnak a birtokai. Azt mondják, vagy negyvenezer van belőlük. Ezek között sok szőlőt termel."

A Kaukázustól északra fekvő terület nagyon termékeny. Ibn Haukál 968-ban találkozott egy emberrel, aki ezt a vidéket egy orosz rablóhadjárat után látogatta meg.

"Azt mondta, mákszemnyi sem maradt a kertekben vagy a szőlőkben a szegények számára, sem egy levél az ágon. De a kiváló termőföld és termékeinek bősége folytán, nem telik bele három év és ismét az lesz, ami volt." A kaukázusi bor ma is élvezetes és nagy mennyiségben fogyasztják a Szovjetunióban.

De a királyi kincstár legfőbb bevételi forrása a külkereskedelem volt. A kereskedelmi karavánok valódi nagyságát, amelyek rendszeresen közlekedtek Közép-Ázsia és a Volga-Urai tájék között, Ibn Fadlan is jelzi: emlékszünk rá, hogy az a karaván, amelyikhez Gurganjban a missziója csatlakozott, "5000 emberből és 3000 teherhordó állatból" állt. Még ha a túlzást leszámítjuk is, hatalmas karaván lehetett és nem tudjuk, hogy mennyi ilyen karaván volt egyidejűleg úton. És azt sem, hogy milyen árukat vittek - de a textilnemű, aszalt gyümölcs, méz, fűszer és viasz nyilván fontos szerepet játszott. Egy másik fontos kereskedelmi útvonal a Kaukázuson át Örményországba, Grúziába, Perzsiába és a bizánci birodalomba vezetett. A növekvő forgalom egy harmadik útja a rusz kereskedelmi flotta útja volt, le a Volgán a Kazár-tenger keleti partjaihoz; ez értékes prémeket szállított, ami után nagy volt a kereslet a moszlim arisztokrácia köreiből, és rabszolgákat hozott északról; ezeket Itil rabszolgapiacain adta el. Mindezek a tranzitáruk után, beleértve a rabszolgákat is, a kazár uralkodó tíz százalék vámot hajtott be. Hozzá számítva a sarcot, amit a bolgárok, a magyarok, a burták és a többiek fizettek, meg lehet érteni, hogy Kazária gazdag ország volt - de azt is, hogy gazdagsága nagymértékben katonai hatalmán múlt és azon a presztízsen, amit adószedőire és vámtisztviselőire ruházott.

Eltételezve a délvidék termékeny tájaitól kertjeivel és gyümölcsöseivel, természeti kincsekben az ország szegény volt. Egy arab történész (Isztakhri) mondja, hogy egyetlen exportált nyersanyaga a csillám (máriaüveg) volt. Ez is nyilván túlzás, de az tény, hogy fő kereskedelmi tevékenységük azoknak az áruknak az újrakivitele volt, amit külföldről hoztak be. Ezek a javak között különösen a méz és a gyertyaviasz ragadta meg az arab krónikások képzeletét, így Muquaddaszi: "Kazáriában sok a birka, a méz és a zsidó".

Igaz, hogy egy forrás - a Darband Namah - arany- és ezüstbányákat említ a kazár területen, de hogy ezek hol feküdtek, az nem derült ki. Másrészt számos forrás említi, hogy kazár kereskedőket láttak Bagdadban, és hogy voltak kazár kereskedők Konstantinápolyban, Alexandriában és olyan távol is, mint Szamara

és Fergána.

Így Kazária semmiképpen sem volt elszigetelve a civilizált világtól; összevetve északi törzsi szomszédaival, kozmopolita ország volt, nyitott minden kulturális és vallási befolyás számára, de féltékenyen őrizte függetlenségét a két egyházi világhatalommal szemben. Látni fogjuk, hogy ez készítette elő a talajt a *coup de théâtre* - vagy *coup d'état* számára, ami azután a judaizmus, mint államvallás felvételéhez vezetett.

A művészet és a kézművesség virágzott, beleértve az *haute couture*-t. Amikor a majdani V. Konstantin császár elvette a kazár kagán leányát (lásd fenn, 1.), az a kelengyéjében egy nagyszerű ruhát hozott, ami olyan mély benyomást gyakorolt a bizánci udvarra, hogy azt *férfi* szertartási ruhaként alkalmazták: *cicakion*-nak nevezték a hercegnő kazár-török becenevéből képezve, ami csicsak, "virág" volt (amíg Eirene névre nem keresztelték), "íme" - így kommentálja Toynbee - "itt kapjuk a kultúrtörténet egy tanulságos töredékét." Amikor egy másik kazár hercegnő Örményország mozlím kormányzójához ment feleségül, lovas menetében a kísérelőn és a rabszolgákon kívül tíz járműre szerelt sátrat vitt "a legfinomabb selyemből készült, arany-és ezüstlemezekkel borított ajtókkal; a padlóját cobolyprém fedte. Húsz másik jármű hozta az arany- és ezüstedényeket és egyéb kincseket, ami mind a kelengyéjének volt része." Maga a kagán egy még fényesebben felszerelt, mozgó sátorban utazott, aminek a tetején egy arany gránátalma volt.

13.

A kazár művészet, mint a bolgároké és a magyaroké, főleg utánzó volt, perzsa-szasszanida minták után. A szovjet archeológus, Bader kiemeli a kazárok szerepét a perzsa stílusú ezüstmű elterjesztésében északon. Ezeknek a leleteknek egy részét a kazárok, közvetítő szerepüknek megfelelően, reexportálhatták, mások kazár műhelyekben készült utánpótlások voltak; ezeknek a műhelyeknek a romjait a régi kazár erőd, Sarkel közelében találták meg.* Az erőd területén kiásott ékszerek a helyi műhelyekben készültek. A svéd archeológus, T. J. Arne dísztányérokat, boglárokat, csatokat említi amelyek szasszanida hatásra készültek Kazáriában vagy kazár befolyás alatt] álló területeken és olyan messzire jutottak el, mint Svédország.

* Sajnos Sarkel, a legfontosabb kazár archeológiai lelőhely egy nemrég épült hidro-elektromos állomás víztárolójának építésekor víz alá került.

Így tehát a kazárok voltak a perzsa és a bizánci művészet fő terjesztői Kelet-Európa félbarbár törzsei között. Archeológiai bizonyítékok és (nagyreszt szovjet forrásból származó) okmányok kimerítő tanulmányozása után, Bartha erre a következtetésre jut:

Tárgykörünket tekintve tanulságos Tbiliszi kirablása; talán 629 tavaszán... (a megszállás ideje alatt) a kagán felügyelőket küldött ki az iparosok, az arany-, ezüst-, vas- és réztermelés ellenőrzésére. Hasonlóan kazár megbízottak felügyelete alá kerültek a piacok, általában a kereskedelem, sőt a halászat is... (így) a kazárok VII. sz.-i szakadatlan hadjárataik során a Kaukázus területén olyan ízlésvilággal találkoztak, amelyik a szasszanida-iráni formákból nőtt ki... Az iráni-kaukázusi szasszanida ízlésű fémműves termékek tehát nem csupán kereskedelmi közvetítéssel jutottak el a sztyeppe népekhez, hanem zsákmányszerzés, sőt adóztatás révén is... Minden szál, amelyikbe megkapaszkodva utat kerestünk a honfoglalás kori fémművészetünk fogalomrendszerének forrásához, a Kazár Kaganátus területére vezetett.

A magyar tudós utolsó megjegyzése arra a látványos régészeti leletre vonatkozik, amelyet "nagyszentmiklósi kincs" néven ismernek. Ezt a kincset, ami huszonhárom aranyedényből áll és a tizedik századból származik, 1791-ben találták egy ilyen nevű falu közelében.* Bartha kiemeli, hogy a "győzedelmes herceg" alakja, aki egy foglyot hurcol a hajánál fogva, és a mitológiai jelenet az aranykorsó hátsó felszínén, valamint más dísz tárgyak rajzolata közeli hasonlóságot mutat a bulgáriai Novi Pazar-i és a kazár sarkeli leletekkel. Minthogy mind a magyarok, mind pedig a bolgárok hosszabb időn át kazár fennhatóság alatt voltak, ez nem nagyon meglepő, és a harcok a kincs többi részével együtt, legalább valamelyes fogalmat ad azokról a művészetekről, amelyeket a kazár birodalomban űztek (a perzsa és a bizánci hatás volt az uralkodó, amint az várható is volt).**

* A falu most Romániához tartozik és Sinnicolaul Mare a neve.

** Az érdeklődő olvasó egy kiváló fényképgyűjteményt találhat László Gyula: The Art of the Migration Period (A népvándorlás korának művészete) című művében (noha történelmi magyarázatait óvatossággal kell kezelni).

A magyar régészeknek egyik iskolája úgy véli, hogy a tizedik században Magyarországon működő arany- és ezüstművesek tulajdonképpen kazárok voltak Amint később látni fogjuk (lásd III., 7, 8), amikor a magyarok 896-ban mai hazájukba vándoroltak, egy disszidens kazár törzs, amelyet kabarokként ismernek, vezette őket és ezek velük együtt telepedtek le új hazájukban. A kabar-kazárokat mint ügyes arany- és ezüstműveseket ismerték; az (eredetileg primitívebb) magyarok ezt a jártasságot csak új hazájukban sajátították el. Így azután legalábbis néhány magyarországi régészeti lelet kazár eredete nem tűnik valószínűtlennek - amint ez világosabb lesz az utóbb megvitatott magyar-kazár viszony világánál.

14.

Lehet a harcok az aranykorsón akár magyar, akár kazár, mindenképpen segít elképzelni egy lovas harcok megjelenését ebben a korszakban, talán éppen egyet az élcsapatból. Maszudi azt mondja, hogy a kazár hadseregben "ezek közül hétezer"* a királlyal lovagolt; íjászok mellvérttel, sisakkal és páncélinggel. Némely lándzsások olyan fegyverekkel és felszereléssel, mint a mozlímok. A világnak ezen a táján egyetlen királynak sincs állandó tényleges hadserege a kazárok királyán kívül". És Ibn Haukál: "Ennek a királynak tizenkétezer katona van a szolgálatában, és ha ezek közül egy meghal, haladéktalanul egy másikat választanak a helyére."

* Isztakhri szerint 12000. Maszudi szerint a "királyi hadsereg" mozlímokból állt, akik "Kazária szomszédságából vándoroltak be. Régen, az iszlám megjelenése után, háború és járvány dúlt területükön és ezek a kazár királynál kerestek menedéket ... Ha a kazárok királya is mozlímokkal hadakozik, ezeknek külön helyük van a hadseregben és nem harcolnak a velük egy hiten levőkkel." Hogy a » hadsereg "mozlímokból állt", persze túlzás és Maszudi néhány sorral alább önmagának mond ellent, ahol elmondja, hogy a mozlím kontingensnek "külön helye" 1 volt a kazár hadseregben. Ibn Haukál ugyanígy mondja: "A királynak 4000 muzulmán van a kíséretében és ennek a királynak 12 000 katona van a szolgálatában." A khvarizmiak talán egyfajta svájci gárdát alakítottak ki a hadseregben és amikor honfitársaik "túszokról" beszélnek (lásd fenn, 10.), ez rájuk vonatkozhat. És viszont: Báborszületett Konstantin bizánci császárnak volt egy corps d'élite-je kazár testőrökből; ezek a palota kapuinál álltak őrséget. Ez drágán vásárolt kiváltság volt: "Ezek a gárdisták olyan jól voltak fizetve, hogy állásaikat jelentős összegekért vásárolták meg, aminek az évi fizetésük mintegy 2,25-4%-át tette ki."

(Konstantin: *De Ceremoniis* 692-693. oldal.) Például egy kazár, aki 7 font 4 shilling fizetést kapott, a felvételéért 302 font 8 shillinget fizetett" (Bury, 228. old.).

Itt van egy másik fontos kulcsa a kazárok uralkodó szerepének: állandó hivatásos hadsereg egy pretoriánus gárdával, amelyik békeidőben hatásosan tartotta ellenőrzése alatt az etnikai tarkabarkaságot, háború idején pedig a felfegyverzett sereg kemény magját képezte, amely, mint láttuk, időnkint százezer főre vagy még többre is felduzzadt.

Ennek a sokszínű birodalomnak a fővárosa előbb valószínűleg Balandzsár erődje volt a Kaukázus északi lejtőjénél fekvő dombokon; az arab betörések után a nyolcadik században, áthelyezték Szamandarba, a Káspi-tenger nyugati partján, végül aztán Itilbe, a Volga torkolatánál.

Itilnek számos leírását ismerjük; ezek jól egyeznek egymással. Itil ikerváros volt a folyó két partján. A keleti felét Kazaránnak, a nyugatit Itilnek hívták,* a kettőt egy ponton híd kötötte össze. A nyugati részt megerősített, téglából épült fal vette körül; itt voltak a paloták, a kagán és a bek udvara, a kísérik szállásai** és a "fajtiszta" kazárok lakhelyei. A falon négy kapu volt, ezek közül egy a folyóra nézett. A folyón túl, a keleti parton "a moszlimok és a bálványimádók" laktak. Ezen a részen voltak a mecsetek, a piacok, a fürdők és más nyilvános, a kényelmet szolgáló intézmények. Számos arab szerzőre erős benyomást tett a moszlim negyedben a mecsetek száma és a fő minaret magassága. Külön hangsúlyozzák a mozlim bíróságok és a papság autonómiáját, íme az, ami mondandója van erről al-Maszudinak, akit "az arab Herodotos"-ként ismernek, gyakran idézett művében: **Aranybányák és drágakövek rétje.**

* A várost különböző időszakokban különböző neveken említik, mint al-Bazsadj "a fehér város".

** Maszudi ezeket az épületeket egy, a nyugati parthoz közeli szigetre vagy félsziget re helyezi.

A kazár fővárosban az a gyakorlat, hogy hét bírójuk van. Ezek közül kettő a mozlimok számára, kettő a kazároknak, akik a tóra (a mózesi törvény) parancsai szerint ítéleznek, kettő a keresztények számára, akik az evangélium szerint mondanak ítéletet és egy a szakvalibah, rusz és egyéb pogányok számára ítélezik a pogány törvények szerint. (A kazár király) városában sok mozlim él, kereskedők és kézművesek, akik igazságossága miatt jöttek ebbe az országba és a biztonságért, amit nyújt. Van egy fő mecsetjük és minaretjük, amely a királyi palota fölé emelkedik, és amellet még más mecsetek is, iskolákkal, ahol a gyermekek a Koránt tanulják.

Olvasva a legfőbb arab történésznek ezeket a sorait, amelyeket a tizedik század első felében írt,* az ember kísértésbe esik, hogy talán túl idillikusnak tartsa az életet a kazár királyságban, így a *Zsidó Enciklopédia* "Kazárok" fejezetében olvashatjuk: "Abban az időben, amikor Nyugat-Európában a fanatizmus, a tudatlanság és az anarchia uralkodott, a kazár királyság igazságos és felvilágosult államigazgatásával büszkélkedhetett.**"

* Feltehetően 943 és 947 között.

** *Zsidó Enciklopédia* 1901-06 kiadás. Az *Encyclopaedia Judaica* 1971. évi kiadásában Dunlop cikke a kazárokról példásan tárgyilagos.

Ez, amint láttuk, részben igaz; de csak részben. Semmi sem mutat arra, hogy a kazárok vallásüldözésbe bocsátkoztak volna akár a judaizmusra való áttérésük előtt, akár pedig utána. Ebben a vonatkozásban toleránsabbnak és felvilágosultabbnak kell őket mondanunk, mint akár a kelet-római császárságot, akár az iszlámot korai időszakában. Másrészt úgy látszik, megőrizték egyes barbár rítusukat előző törzsi életükből. Ibn Fadlantól értesültünk arról, hogy megölték azokat, akik a király sírjának az ásásában részt vettek. Van mondanivalója egy másik archaikus szokásukról, a királygyilkosságról is. "A király uralkodásának időtartama negyven év. Ha ezt az időt akár csak egyetlen nappal is túllépi, alattvalói és kíséretének tagjai megölik, mondván: »Gondolkodása már eltompult, éleslátása zavaros«" Isztakri ennek egy eltérő változatát írja le:

Ha detronizálni akarják a kagánt, selyemzsinórt tesznek a nyaka köré és addig húzzák össze, amíg fulladozni kezd. Akkor azt kérdezik tőle: "Meddig szándékozol még uralkodni?" Ha egy év leforgása alatt nem hal meg, amint azt betölti, megölik.

Bury habozik, hogy elhiggye-e az arab utazóknak az ilyen állítását, és az ember hajlandó is lenne, hogy elvesse, ha a rituális királygyilkosság nem lenne annyira elterjedt jelenség a primitív (és nem is olyan primitív) népek között. Frazer különös hangsúlyt helyez a király isteni természetének koncepciója és az a szent kötelezettség közötti kapcsolatra, hogy egy bizonyos idő után, vagy amikor a vitalitása hanyatlak, megöljék, hogy az isteni hatalom egy fiatalabb, elevenebb testet öltön.*

* Frazer erről külön tanulmányt írt: "The Killing of the Khazar Kings" (A kazár királyok megölése) (Folklore XXVIII., 1917).

Isztakri mellett szól az a bizarr ceremónia, a jövendő király "fojtogatása", amiről megírták, hogy nem is olyan rég még érvényben volt egy másik népnél, a kok-törököknél. Zeki Validi idézi egy francia antropológus, St. Julién leírását 1964-ből:

Ha megválasztották az új főnököt, akkor a kísérői és tisztjei... lóra ültetik, selyemszalagot helyeznek szorosan a nyakára anélkül, hogy megfojtanák; azután meglazítják a szalagot, és nagy nyomatékkal megkérdezik tőle: "Hány évig lehetnél a kánunk?" A király, megzavarodva, képtelen egy számot megnevezni; az alattvalói azoknak a szavaknak az ereje alapján, amelyeket ki tud mondani, döntenek el, hogy az uralkodása hosszú lesz-e vagy rövid.

Nem tudjuk, hogy a király megölésének kazár rítusa (ha egyáltalán létezett) megszűnt-e azután, hogy áttértek a judaizmusra. Ebben az esetben az arab írók összekeverték a jelent a múlt gyakorlatával - amit mindig megtettek, ha kompilálták régebbi utazók beszámolóit, és kortársaiknak tulajdonították azokat. Bármint legyen is, azt a véleményt fenn kell tartani -és ez úgy látszik, vitán felül áll -, ami a kagán isteni szerepére vonatkozik, tekintet nélkül arra, hogy ebben benne foglaltatik-e a végső feláldozása vagy sem. Előbb már megtudtuk, hogy hódoltak előtte, de gyakorlatilag teljes el-vonultságban élt, elvágva népétől, amíg csak óriási ceremóniával el nem temetik. Az államügyeket, beleértve a hadsereg vezetését is, a bek (akit néha kagan beknek neveztek) intézte, ő tartott a kezében minden valóságos hatalmat. Ezen a ponton teljes az egyetértés az arab források és a modern történészek között; az utóbbiak a kazár kormányzati rendszert, mint "kettős királyságot" írják le, amelyben a kagán képviseli az isteni, a bek a világi hatalmat.

A kazár kettős királyságot összehasonlították - úgy tűnik, teljesen tévesen - a spártai dyarchiával (kettős uralommal) és a különböző török törzsek között előforduló kettős vezetéssel, ami ehhez csak felületesen hasonlít. Azonban Spárta két királya két vezető család leszármazottja volt, és egyenlő* hatalommal rendelkezett, és ami az egyes nomád törzseknél* fennálló kettős vezetést illeti, nincs bizonyíték a feladatok olyan alapvető felosztására, mint a kazároknál. Helytállóbb az összehasonlítás a japán kormányzati rendszerrel a középkortól 1867-ig, ahol a világi hatalom a shogun kezében összpontosult, míg a mikádót távolról imádták az alattvalói, mint isteni figurát.

* Alföldi azt állította, hogy a két vezető a sereg két szárnyának a parancsnoka volt (idézve Dunlop után, 159. oldal).

Cassel tetszetős hasonlatot formált a kazár kormányzati rendszer és a sakkjáték között. A sakktáblán a kettős királyságot a király (a kagán) és a királynő (a bek) képviseli. A király kíséretének a védeleme alatt áll elvonultságában, a hatalma csekély és egyszerre csak egy lépést képes tenni. Ezzel ellentétben a királynő a leghatalmasabb figura a sakktáblán, ami felett uralkodik. De ha a királynő elveszett is, a játék folytatódik, míg ha a király elesett, az a végső csapás, ami a küzdelem azonnali befejezését jelenti.

Így a kettős királyság a kategorikus megkülönböztetést látszik jelezni a kazárok mentalitásában a szent és a profán között. A kagán jellegzetes isteni tulajdonságai nagymértékben nyilvánulnak meg Ibn Haukál* következő részletében.

* Ibn Haukál, egy másik sokat utazott arab geográfus és történész *Keleti Geográfia*-ját 977 körül írta. Az itt idézett részlet tulajdonképpen annak a másolata, amit Isztakhri negyven évvel korábban írt le, de kevesebb benne a homályosság és így Haukál műveit Ouseley fordításában (1800) követtem.

A khacánnak császári származásúnak kell lennie (Isztakhri: "nemesek családjából kell származnia"). Senki nem közelíthet hozzá, csak nagyfontosságú ügyben: akkor arcra borulnak előtte és orcájukat a talajhoz dörzsölik, amíg csak el nem rendeli, hogy közeledjenek hozzá és beszéljenek. Ha a khacan meghal, bárki haladjon is el a sírja mellett, gyalogosan kell mennie és tisztelegnie kell a sír előtt; és ha távozik, nem szállhat lóra mindaddig, amíg a sír látótávolságon belül van.

Annyira abszolút az uralkodó tekintélye és annyira fenntartás nélkül engedelmessé válnak a parancsainak, hogyha jónak látja, hogy a nemesek közül valaki meghaljon és így szól hozzá: "Menj és öld meg magad!", az illető haladéktalanul hazamegy és a parancs szerint megöli magát. A khacánság utódlása ekként szabályozott ugyanabban a családban (Isztakhri: Előkelőségek családjában, akiknek sem vagyonuk, sem hatalmuk nincsen"): ha az öröklés sora annak valamelyik egyénére esik, azt méltóságában megerősítik, noha egyetlen dirheme (pénzerméje) sincsen. És szavahihető személyektől hallottam egy bizonyos fiatalemberről, aki a piactéren szokott ülni egy kis üzletben és apró-cseprő holmikat árult (Isztakhri: "Kenyeret árult")... az emberek mondogatták: Amikor a mostani khacán meg fog halni, ez az ember fogja követni a trónon (Isztakhri: "Nincs nála méltóbb ember a khacánságra"). De a fiatalember muzulmán volt és a khacánságot csak zsidóknak adják.

A khacánnak aranytrónja és pavilonja van; ezek minden más személy számára tilalmasak. A khacán palotája magasabb, mint a többi épület."

A részlet a kenyérárus fiatalemberről vagy bármilyen egyebet áruljon is a bazárban, inkább úgy hangzik, mint egy történet Harun ál Rasidról. Ha a zsidók számára fenntartott aranytrón örököse volt, akkor miért nevelték fel, mint szegény mozlimot? Ha valamiként értelmezni kívánjuk ezt a történetet, akkor azt kell feltételeznünk, hogy a kagán nemes erényeiért választották meg, de a választás "uralkodói eredetű" vagy "előkelő származású" családok tagjai közül történt. Valóban az a nézete Artamonovnak és Zeki Validinek is. Artamonov azt tartja, hogy a kazárok és a többi török népek felett a turkut dinasztia, a hajdani török birodalom (Id. fenn, 3. alfejezet) egykori uralkodóinak a leszármazottai uralkodtak. Zeki Validi azt tartja, hogy az "uralkodói eredetű" és "előkelő származású" megjelölés, amihez a kagánoknak tartozniuk kellett, az Asenák régi dinasztiájára vonatkozik, amelyet kínai források említenek: a sivatagi arisztokrácia egy fajtája, amelyből a török és a mongol uralkodók vezették le hagyományosan a származásukat. Ez meglehetősen plauzibilisnek tűnik, és feloldani látszik azt az ellentmondást, amely az előbb idézett történetben mutatkozik: a nemes ifjú egy fitying nélkül - és a pompa, a körülmények, amelyek az aranytrónust körülveszik. Két tradíció átfedésének vagyunk a tanúi, mint két hullámfajta optikai interferenciájának egy ernyőn: a nehéz körülmények; között élő sivatagi nomádok aszkétizmusa és a kereskedelem, a kézművesség hozadékán gazdagodó királyi udvar csillogása között, amely túlragyogni igyekszik bagdadi és konstantinápolyi riválisait. Végezetül is azokat a hitvallásokat, amelyeket ezek a fényűző udvarok vallottak, ugyancsak aszkétikus sivatagi próféták hirdették meg a múltban.

De mindez nem magyarázza meg az isteni és világi hatalom meglepő; megosztását, ami ebben az időben és ezen a tájon nyilván egyedülálló. Amint Bury írja: "Nincsen információk arról, hogy mikor cserélődött fel a chagan aktív tekintélye az isteni nullává, vagy hogy miért magasztosult fel egy olyan pozícióba, amely a japán császárra emlékeztet, akinek a létét, nem a kormányzását tartották lényegesnek az állam üdve számára."

Egy spekulatív választ ajánlott erre a kérdésre Artamonov. Azt sugalmazza, hogy a judaizmus, mint államvallás elfogadása egy *coup d'état* eredménye volt, ami ugyanakkor redukálta a kagánnak, egy pogány dinasztia le származottjának a hatalmát, akinek a hűségében a mózesi törvényekbe: nem nagyon lehetett bízni, pusztá figurává. Ez ugyanolyan jó hipotézis, min a többi és éppen annyira nincs bizonyíték az alátámasztására. De valószínűnek látszik, hogy a két esemény - a judaizmus elfogadása és a kettős királyság kialakítása - valamiképpen kapcsolatban áll egymással.*

* Az áttérés előtt még beszámoltak arról, hogy a kagán aktív szerepet játszott, mint pl. kapcsolataiban Justiniánnal. De hogy a dolog még tovább bonyolódjék, az arab források néha "kagán"-ról írnak ott, ahol nyilvánvalóan a "bek"-et értik (a "kagán" volt az "uralkodó" megjelölése sok törzsnél) és a bek megjelölésre is különböző neveket használtak, miként ezt a következő összeállítás is mutatja (Minorsky után: *Hudud al Alam*, 451 oldal): Bírborbanszületett Konstantin

Ibn Ruszta	khaqan	bek
Maszudi	khazar khaqan	aysa
Isztakhri	khaqan	malik khaqan khazar**
Ibn Haukál	malik khazar	malik khazar vagy bek
Gardezi	khaqan khazar	absad
	khazar khaqan	

** Az uralkodók sorrendje nyilván fel lett cserélve.

II. AZ ÁTTÉRÉS

1.

"A héberек vallása" írja Bury "mélységes hatást gyakorolt az iszlám vallásra, és a kereszténység alapja volt; szórványosan akadtak, akik áttértek reá; de a kazárok áttérése Jehova fel nem hígított vallására egyedülálló a történelemben."

Mi volt ennek az egyedülálló eseménynek az indítéka? Nem könnyű egy kazár hercegnek a bőrébe bújni - amit páncél takart. De ha a hatalmi politika kategóriáiban gondolkozunk, ami minden korokon át lényegében ugyanazoknak a szabályoknak engedelmeskedik, úgy egy meglehetősen plauzibilis analógia kínálkozik.

A nyolcadik század elején a világ két szuperhatalom között polarizálódott, amelyek a kereszténységet és az iszlámot reprezentálták. Ideológiai tanaikat hatalmi politikájukkal kovácsolták össze a propaganda, a felforgatás és a katonai hódítás klasszikus módszereivel. A kazár birodalom egy harmadik erőt reprezentált, amelyik mindkettőjükkel egyenrangúnak bizonyult, akár mint ellenség, akár pedig mint szövetséges. Azonban függetlenségét csak úgy tarthatta fenn, hogy sem a kereszténységet, sem az iszlámot nem fogadta el, mert akár ez, akár az a választás automatikusan alárendelte volna a római császár vagy a bagdadi kalifa autoritásának.

Egyik udvar részéről sem hiányzott az igyekezet, hogy a kazárokat a keresztény vagy az iszlám vallásra térítsék meg, de minden törekvésük csak diplomáciai udvariaskodások cseréjét, dinasztikus házasságkötéseket és kölcsönös önérdéken alapuló változékony katonai szövetségeket eredményezett. A kazár királyság katonai erejében és a vazallus törzsek hátszországában bízva el volt tökéelve, hogy megőrzi a pozícióját, mint a harmadik hatalom, a sztyeppék el nem kötelezett népeinek a vezetője.

Ugyanakkor szoros kapcsolatuk Bizánccal és a kalifátussal arról győzte meg a kazárokat, hogy primitív sámánizmusuk nem csupán barbár és túlhaladott, összehasonlítva a nagy monoteista vallásokkal, de képtelen is megadni vezetőinek azt a szellemi és törvényes tekintélyt, aminek a két teokrata világhatalom uralkodói örvendenek. De az áttérés akár az egyik, akár a másik hitre alárendeltséget jelentett volna, a függetlenség végét és így megghiúsította volna a célkitűzésüket. Mi lehetett volna logikusabb, mint egy harmadik vallást választani, amely nincs elkötelezve a kettő közül egyik nagy hatalomnak sem, hanem mindkettőnek a tiszteletre méltó alapját képezi?

A döntés nyilvánvaló logikája persze az utólagos bölcsesség csalóka világosságának az eredménye. A valóságban az áttéréshez a judaizmusra zseniális döntésre volt szükség. De mind az arab, mind pedig a héber források az áttérés történésére vonatkozólag, még ha a részletekben eltérnek is, az imént kifejtett megfontolás vonalára mutatnak rá. Hogy ismét Buryt idézzük:

Nem lehet kétséges, hogy az uralkodót politikai megfontolások indították a judaizmus felvételére. A mohamedánizmus elfogadásával a kalifátustól került volna egyházi függőségbe, aki igyekezett hitét ráerőszakolni a kazárokra, a kereszténységben pedig az a veszély volt, hogy a római birodalom egyházi vazallusává válik. A judaizmus tekintélyes volt a szent könyvekkel, amelyeket mind a mohamedánok, mind a keresztények tiszteltek; felemelte őt a pogány barbárok fölé és biztosította a kalifa és a császár beavatkozása ellen. De nem fogadta el a körülmetéléssel együtt a zsidó kultusz intoleranciáját. Hagyta, hogy

népének a tömegei megmaradjanak pogányságukban és imádják a bálványaikat.

Noha a kazár udvar áttérésének kétségtelenül politikai indítéka volt, képtelenség lenne azt gondolni, hogy máról holnapra, vakon fogadtak el egy vallást, amelynek a tanításai ismeretlenek voltak számukra. A valóságban jól ismertek zsidókat és vallási szertartásaikat már legalább egy évszázaddal az áttérés előtt a menekülők folyamatos áramlásából a bizánci vallásüldözések következtében és kisebb mértékben a kisázsiai országokból, amelyeket az arabok hódítottak meg. Tudjuk, hogy Kazária viszonylag civilizált ország volt Észak barbárjai között és nem volt elkötelezve egyik harcos hitvallásnak sem, így a természetes mennyország lett a bizánci uralom alatt élő zsidók periodikus exodusa számára, akiket az erőszakos megkeresztelés és egyéb sanyargatás fenyegetett. Az üldözés különböző formái I. Justiniánnal (527-565) kezdődtek és különösen elvetemült formát öltöttek Heraclius alatt a hetedik, III. Leó alatt a nyolcadik, Basil és IV, Leó alatt a kilencedik, Romanus alatt a tizedik században, így III. Leó, aki a kazároknak a judaizmusra való áttérését közvetlenül megelőző két évtizedben uralkodott, "egy csapásra kívánta megszüntetni a visszasságot (a zsidók megtúrt státusát), amennyiben elrendelte, hogy minden zsidót meg kell keresztelni." Ámbár a rendelkezés végrehajtása nagyrészt hatástalannak tűnik, ez mégis jelentős számú zsidó meneküléséhez vezetett Bizánctól. Maszudi írja:

Ebben a városban (Khazarán-Itil) mozlímok, keresztények, zsidók és pogányok élnek. Zsidó a király, a kísérete és az ő fajtája.* A kazárok királya már Harun al-Rasid kalifátusa alatt lett zsidóvá és csatlakoztak hozzá zsidók az iszlám minden országából és a görögök országából (Byzantium). A görögök akkori királya a hedzsra 332 évében (943-944) térítette erőszakkal a zsidókat a kereszténységre... így sok zsidó menekült a görögök országából Kazáriába ...**

* azaz a "fehér kazárok" törzse, lásd fenn I. 3.

** azaz 786 és 809 között; de általában úgy vélik, hogy Maszudi egy kényelmes történelmi tájékozódási időmegjelölést használt és az áttérés 740 körül történt.

Az idézet utolsó két mondata olyan eseményekre vonatkozik, amelyek a kazárok áttérése után kétszáz évvel történtek és azt mutatja, hogy mennyire kitartóan követték egymást az üldözés hullámai évszázadokon át. De a zsidók ugyanilyen kitartóak voltak. Sokan eltúrték a kínzást, és azok, akiknek nem volt elég erejük az ellenállásra, utóbb visszatértek a hitükhöz - "mint kutyák a hányadékukhoz" - amint azt egy keresztény krónikás kecsesen írta. Hasonlóan pittoreszk egy héber író leírása az erőszakos megkeresztelés módszeréről, amit Basil császár alatt alkalmaztak Orla zsidó közösségével szemben Dél-Olaszországban.

Hogyan kényszerítették őket? Mindenkit, aki visszautasította, hogy elfogadja tévhitüket, egy olajmalomban fából készült prés alá helyeztek és préselték azonmódon, ahogyan az olajbogyókat préselik a malomban.

Egy másik héber forrás megjegyzi az üldözésről Romanus császár alatt (ő az a "görög király", akire Maszudi hivatkozik): "És utána következik majd egy király, aki nem elpusztítással üldözi őket, hanem kegyesen kiűzi őket az országból."

Az egyetlen kegyelem, amit azoknak a számára nyújtott a történelem, akik a meneküléshez folyamodtak, vagy akiket kiűztek, Kazária létezése volt mind az áttérés előtt, mind pedig utána. Előtte a menekültek mennyországa volt, utána meg valamiféle nemzeti otthon. A menekültek egy magasabb kultúra termékei

voltak és kétségtelenül tényezői lettek annak a kozmopolita, toleráns szemléletmódnak a kialakításában, ami akkora benyomást gyakorolt az arab krónikásokra, amint azt az előbb idéztük. Befolyásuk - és kétségtelenül hittérítő buzgalmuk is* - elsősorban és főként az udvarra és a vezető előkelőségekre érvényesült. Térítő igyekezetükben minden bizonnal kombinálták a teológiai érveket és a messiánisztikus jóslatokat annak az éléslátású felbecsülésével, milyen politikai előnyök származnának a kazárok számára egy "semleges" vallás elfogadásából.

* Ez olyan korszak volt, amikor a hitetlenek megtérítése erőszakkal vagy rábeszéléssel volt a legfőbb törekvés. Hogy a zsidók is átadták magukat ennek az igyekezetnek, mutatja az a tény, hogy Justinian uralkodása óta a bizánci törvény szigorú büntetéssel fenyegette meg azt, aki keresztényeket a zsidó hitre igyekezett téríteni, míg a zsidók számára, akik a keresztény hitre áttértek "zaklatták", a büntetés a tűzhalál volt (Sharf. 24. oldal).

A száműzöttek bizánci művészetet és kézművességet is hoztak magukkal, valamint a földművelés és az ipar fejlettebb módszereit, és a szögletes héber ábécét. Nem tudjuk, hogy milyen írásmódot használtak a kazárok azelőtt, de Ibn Nádím *Fihrist*-je, egy 987 körül írt általános bibliográfia arról tájékoztat, hogy a kazárok ebben az időben a héber ábécét használták. Ez kettős célt szolgált: a tudományos eszmecserét héberben (a középkori Nyugat latinjának az analógiájaként) és az írott ábécét a Kazáriában beszélt különböző nyelvek számára (a latin ábécé használatának analógiájaként a különböző nyelvjárások számára Nyugat-Európában). Úgy látszik, hogy a héber ábécé Kazáriából áterjedt a szomszédos országokba, így Chwolson számol be arról, hogy nem sémi nyelven (vagy talán két különböző nem sémi nyelven) héber betűkkel írott sírfeliratokat találtak Phangoria és Parthenit két sírkövén a Krímben; ezeket mindmáig nem fejtették meg.* (A Krím időnkint - amint láttuk - kazár uralom alatt állott; de volt egy régen kialakult zsidó közössége és a feliratok időben megelőzhatték az áttérést.) Egyes héber betűk (a sin és a cadi) megtalálták az útjukat a cirill ábécébe, ezenfelül sok lengyel ezüstérmét találtak a tizenkettedik és tizenharmadik századból, amelyek héber betűkkel írott lengyel feliratokat hordtak (úm. Leszek krol Polski - Leszek, Lengyelország királya), latin betűs feliratú érmékkel együtt. Poliak magyarázata: "Ezek az érmék minden kétséget kizáró bizonyítékai a héber ábécé elterjedésének Kazáriából a szomszédos szláv országokba. Ezeknek az érméknek a használata semmilyen vallási kérdéssel nem volt összefüggésben. Az érméket azért verték így, mert a lengyel nép közül sokan inkább voltak az ilyen típusú íráshoz szokva, mint a latin írásmóddhoz és nem tekintették azokat jellegzetesen zsidónak."

* Ezek a feliratok egy külön kategóriát képeznek, függetlenül Firkovitsnak a történészek között hírhedt hamisításaitól (lásd a III. függelék).

Így, bár az áttérést kétségtelenül opportunistá indítékok inspirálták - mint fortélyos politikai manővert agyalták ki - nyomában olyan kulturális fejlődés alakult ki, amit a kezdeményezői nem láthattak előre. A héber ábécé volt a kezdet; három évszázaddal később a kazár állam hanyatlását a messiási cionizmus ismétlődő kitörései jelzik olyan ál-messiásokkal, mint Dávid el-Roi (Disraeli egy regényének a hőse), ami eleve reménytelen fegyveres vállalkozásokhoz vezetett Jeruzsálem visszafoglalására.*

* Lásd alább IV. 11.

Az araboktól 737-ben elszenvedett vereség után a kagánt kényszerítették az iszlám vallás elfogadására, ez azonban csak formális volt, amit haladéktalanul

vissza is vontak, és ami nyilvánvalóan semmilyen nyomot nem hagyott vissza a népében. Ezzel szemben önkéntes áttérése a zsidó hitre mély és maradandó hatású volt.

2.

Az áttérés körülményeit legenda homályosítja el, de a legfontosabb arab és héber beszámolók az alapvető vonásokban megegyeznek.

Al-Maszudi beszámolója a zsidó uralomról Kazáriában, amit már előbb idéztünk, egy előző művére való utalással végződik, amelyben az áttérés körülményeiről ad leírást. Maszudinak ez az előző műve elveszett; de van két beszámoló, amely ezen az elveszett könyvön alapul. Az első, amit Dimanszki írt 1327-ben, megismétli, hogy Harun ál Rasid idejében a bizánci császár kivándorlásra kényszerítette a zsidókat; ezek az emigránsok jutottak el Kazárországba és ott "egy intelligens, de műveletlen fajtát találtak. Ezeknek ajánlották fel a vallásukat. A bennszülöttek ezt jobbnak találták, mint sajátjukat és elfogadták azt."

A másik, sokkal részletesebb beszámoló al-Bakri *Könyv a királyságokról és az utakról* című művében található (tizenegyedik század):

A kazárok királya - aki előzőleg pogány volt - áttérésének a magyarázata a zsidó hitre a következő. Ő felvette a kereszténységet.* Azután felismerte ennek hamis voltát és ezt a dolgot, ami nem hagyta nyugodni, megbeszélte egyik magas tisztségviselőjével. Ez pedig így szólt hozzá: Óh király, azok, akik szent írások birtokában vannak, három csoportba tartoznak. Idézd meg őket magadhoz és kérd meg őket, hogy fejték ki az álláspontjukat, azután kövesed azt, aki az igazság birtokában van. Így elküldött a keresztényekhez egy püspökért. Volt a királynál egy zsidó, ügyes a vitában, aki disputába bocsátkozott vele. Azt kérdezte a püspöktől: "Mit mondasz Mózesről, Amram fiáról és a tóráról, ami kinyilatkoztatott neki?" A püspök válaszolt: "Mózes próféta és a tóra az igazat mondja." Akkor a zsidó így szólt a királyhoz: "Ő már elismerte az én hitem igazságát. Most kérdezd meg őt, hogy ő miben hisz?" Így a király megkérdezte őt és ő így válaszolt: "Én azt mondom, hogy Jézus, Mária fia a messiás, ő az Ige, és ő nyilatkoztatta ki a misztériumot Isten nevében." Ekkor azt mondta a zsidó a kazárok királyának: "Ő olyan tant hirdet, amelyet én nem ismerek, míg ő elfogadja az én állításomat." De a püspök nem volt erős a bizonyításban. Azután a király egy mozlímért küldött, és egy okos, tudós embert küldtek hozzá, aki erős volt érvekben. De a zsidó felbérelt valakit, aki odautazás közben megmérgezte és így meghalt, így sikerült a zsidónak megnyerni a királyt a hite számára és az elfogadta a judaizmust.

* Amennyire ismeretes, egyetlen más forrás sem tesz erről említést. Ez elviselhetőbb helyettesítése lehet a mozlím olvasó számára annak, hogy a kagán a judaizmus előtt rövid időn át az iszlám vallást fogadta el.

Az arab történészeknek minden bizonnyal megvolt a képessége, hogy megcukrozza a keserű pirulát. Ha a mozlím tudós részt vehetett volna a vitában, ő is belesett volna ugyanabba a csapdába, mint a püspök, minthogy mind a ketten elfogadták az ótestamentumot, míg a korán és az új-testamentum védelmezője kettő az egyhez arányban le lett volna szavazva. Az, hogy a király helyeselte ezt az okfejtést, szimbolikus jelentőségű: csak olyan tanokat hajlandó elfogadni, amiben mind a hárman egyetértenek - ez a közös nevezőjük - és elutasítja, hogy elkötelezze magát a rivális igények bármelyikének, amelyik elmarad e mögött. Itt van ismét az el nem kötelezett világ elve a teológiára

alkalmazva.

A történet egyben utal arra is, hogy a zsidó befolyás a kazár udvarra már a formális áttérés előtt is erős volt, hiszen a püspökért és a mozlím tudósért "küldeni kellett", míg a zsidó már "vele (a királlyal) volt."

3.

Most az áttérésre vonatkozó fő arab forrásról - Maszudi és kompi-lálói - a fő zsidó forráshoz fordulunk. Ez az ún. kazár levelezés; levélváltás héber nyelven Haszdáj Ibn Saprut, a cordobai kalifa főminisztere és József, a kazárok királya - vagy inkább ezeknek az írnokai között. A levelezés hitelessége vita tárgya volt, ma már azonban általánosan elfogadott, figyelembe véve későbbi leíróinak a kiszámíthatatlanságát.*

* A vita összefoglalása a III. függelékben található.

A levélváltás nyilvánvalóan 954 után és 961 előtt folyt, vagyis nagyjából abban az időben, amikor Maszudi írt. Hogy a jelentőségét megfelelően értékeljük, néhány szót kell szólnunk Haszdáj Ibn Saprut - a zsidók spanyolországi "aranykorának" (900-1200) talán legragyogóbb alakjának - személyiségéről.

929-ben, III. Abd el Rahman-nak, az omajjád dinasztia tagjának sikerült az Ibériai-félsziget déli és központi részén egyesíteni a mór birtoklás alatt álló területeket és megalapítani a nyugati kalifátust. Fővárosa, Cordoba az arab Spanyolország dicsősége lett, az európai kultúra gócpontja - 400 000 kötetes katalogizált könyvtárával

Haszdáj 910-ben született Cordobában, mint egy előkelő zsidó család sarja. A kalifa figyelmét először, mint gyakorló orvos vonta magára néhány figyelemre méltó, sikeres gyógykezelés hírével. Abd el Rahman udvari orvosának fogadta és annyira megbízott a véleményében, hogy Haszdáj t először az állam pénzügyeinek a rendezésével, azután a külügyminiszter feladatával és nehéz diplomáciai problémák megoldásával bízta meg az új kalifátus bonyolult kapcsolataiban Bizánccal, Ottó német császárral, Kasztíliával, Navarrával, Arragonnal és Észak-Spanyolország más keresztény királyságaival. Haszdáj az igazi *uomo universale* évszázadokkal a renaissance előtt, aki az államügyek intézése közben is talált időt arra, hogy orvosi könyveket arab nyelvre fordítson, hogy Bagdad tudós rabbijaival levelezzen, és mecénásként támogasson héber grammatikusokat és költőket.

Nyilvánvalóan felvilágosult, de vallásos zsidó volt, aki felhasználta diplomáciai kapcsolatait, hogy a világ különböző részein szétszórt zsidó közösségekről információt gyűjtsön és hogy közbenjárjon az érdekükben, amikor csak lehetséges. Különösen nyugtalanította a zsidóüldözés a bizánci birodalomban Romanus alatt (lásd fenn, 1.). Szerencsére jelentős befolyással rendelkezett a bizánci udvarban. Ez alapvetően érdekelt volt abban, hogy biztosítsa Cordoba jóindulatú semlegességét Bizáncnak a Kelet mozlímjai ellen folytatott hadjárata idején. Haszdáj, aki a tárgyalásokat vezette, felhasználta az alkalmat, hogy közbenjárjon a bizánci zsidóság érdekében, nyilvánvalóan sikerrel.

Saját beszámolója szerint Haszdáj egy független zsidó királyság létezéséről először néhány kereskedőtől a perzsiai Khuraszan városából értesült, de kételkedett az elbeszélésük valóságában. Utóbb kérdezősködött a Cordobába érkezett bizánci diplomáciai misszió tagjaitól és ezek megerősítették a kereskedők elbeszélését, közölve jelentős mennyiségű ténybeli adatot is a kazár királyságról, beleértve a jelenlegi király, József nevét is. Ezután határozta el,

hogy követeket küld egy levéllel József királyhoz.

A levél (amit később részletesen meg fogunk beszélni) kérdéseknek a listáját tartalmazta a kazár államról, annak népéről, a kormányzás módjáról, a fegyveres erőkről és így tovább - és érdeklődött afelől is, hogy a tizenkét törzs közül József melyikbe tartozik. Ez azt látszik jelezni, Haszdáj úgy gondolta, a kazár zsidók - mint a spanyol zsidók - Palesztinából származnak és talán éppen az egyik elveszett törzset jelentik. József, minthogy nem zsidó származású, persze nem tartozhatott egyik törzshöz sem; Haszdájhoz írott válaszában, amint majd látni fogjuk, egy ettől eltérő genealógiát ad meg, de fő igyekezete az volt, hogy Haszdájnak részletes - noha legendás - beszámolót adjon az áttérésről, ami két évszázaddal előbb történt, és hogy milyen körülmények vezettek ehhez.

József beszámolója ősének, Bulán királynak, a nagy hódítónak és bölcs embernek a magasztalásával kezdődik, aki "kiűzte a varázslókat és a bálványimádókat az országból." Ezt követően egy angyal jelent meg Bulán királynak álmában és arra intette őt, hogy az egyetlen igaz Istent imádjá és azt ígérte, hogy cserébe az "megáldja és megsokasítja Bulán ivadékait és kezébe adja ellenségeit, és királyságát a világ végezetéig fenn fogja tartani." Ezt persze a genezis frigy kötés-története inspirálta; és ez magában foglalja azt is, hogy a kazárok is igényt tartottak a kiválasztott nép státusára, amelyik megkötötte a maga szövetségét az Úrral, noha nem voltak Ábrahám ivadékainak a leszármazottai. Ezen a ponton azonban József elbeszélése váratlan fordulatot vesz. Bálán király kész szolgáim a Mindenhatót, de felemlít egy nehézséget:

Te tudod, Uram, szívemnek titkos gondolatait és kutattad a vesémet, hogy megbizonyosodjál, én bízom benned; de a népnek, amely felett uralkodom, pogány a lelke, és nem tudom, fognak-e hinni nekem. Ha kedvezést és könyörületet nyertem a Te szemedben, úgy könyörgök, jelenj meg a Nagy Hercegüknek és tedd, hogy ő támogasson engem.

Az Örökkévaló teljesítette Bulán kérését és megjelent ennek a hercegnek álmában, és amikor az reggel felébredt, eljött a királyhoz és elmondta neki...

Sem a genezisben, sem az arab beszámolókból nincsen semmi említés az áttérés történetében a nagy hercegről, akinek a beleegyezését el kell nyerni. Ez félreérthetetlen utalás a kazár kettős királyságra. A "Nagy Herceg" nyilvánvalóan a bek; de az sincs kizárva, hogy a "király" volt a bek és a "herceg" volt a kagán. Ehhez járul még az is, hogy arab és örmény források szerint ama kazár seregek vezérének, amelyek 731-ben (azaz néhány évvel az áttérés feltételezett dátuma előtt) megtámadták Transzkaukázust, "Bulkhan" volt a neve.

József levele azzal folytatódik, hogy elmondja, miként jelent meg az angyal ismét a királynak álmában és meghagyta neki, hogy építsen templomot az Úr lakhelyéül, mert "az ég és az egek az ég felett nem elég nagy, hogy magában tartson engem". Bulán király bátortalanul azt válaszolja, hogy nincs elég aranya és ezüstje, ami egy ilyen vállalkozáshoz szükségeltetik. "Noha az a vágyam és kötelességem, hogy végrehajtsam azt." Az angyal biztosítja afelől, hogy minden, amit tennie kell, csupán annyi, hogy vezesse a seregeit Dariélába és Ardabilba Örményországban, ahol az ezüst és az arany kincse reá vár. Ez jól illeszkedik Bulán vagy Bulkhan rablóhadjáratához az áttérés előtt, és az arab forrásokhoz is, amelyek szerint a kazárok kezén voltak egy időben ezüst- és aranybányák a Kaukázusban. Bulán így cselekszik, ahogy az angyal mondta neki, győzedelmesen tér vissza a zsákmánnyal és felépít "egy frigsátrat, felszerelve egy frigszekrényvel, egy gyertyatartóval, egy oltárral és kegyszerekkel, amelyeket mind a mai napig megőriztek és most is az én (József

király) birtokomban vannak."

József levele amit a tizedik század második felében írt, több, mint kétszáz évvel azok az események után, amelyeket leírni kíván, nyilvánvalóan keveréke tényeknek és legendáknak. Leírása a templom hiányos felszereléséről és a megőrzött relikviák szegénysége kirívóan elüt országa jelenlegi prosperitásának a leírásától a levél más részeiben. Számára ősenek, Bulannak a napjai távoli antikvitásnak tűnnek, amikor a szegény, de erényes királynak nem volt elég pénze, hogy felépítse a frigysátrát, ami végül is csak egy sátor volt.

De hát József levele eddig a pontig csupán előjátéka az áttérés igazi drámájának, aminek a leírását ezután folytatja. A bálványimádás elvetése az egyetlen igaz Isten javára" csupán az első lépcső volt, ami meg nyitva hagyta a választást a három egyistenhívő vallás között. Végül is ez az, amit József levelének folytatása magába foglalni látszik:

Ezek a fegyvertények (Örményország inváziója) után Bulan király híre minden országba eljutott. Édom (Bizánc) királya és az ishma-elim (a mozlímok) királya hallotta a híreket és küldöttséget indított hozzá dús ajándékokkal, pénzzel és tanult emberekkel, hogy a maguk hitére térítsék meg őt; de a király bölcs volt és egy nagy tudású és eszes zsidóért küldött és összehozta hármukat, hogy vitassák meg a tanaikat.

Így ismét itt van a másik agytröszt vagy kerekasztal-konferencia, éppen úgy, mint Maszudinál, azzal a különbséggel, hogy a muszlimot előtte nem mérgezték meg. De az érvek mintája ugyanaz. Hosszú és meddő vita után a király három nappal elnapolja a találkozót, ami alatt a vitázóknak időt hagynak, hogy ki-ki a maga sátrában várjon a sorára. Azután a király visszatér egy csselfogáshoz. A vitázókat egyenként rendeli magához. A kereszténytől megkérdezi, hogy a másik két vallásból melyik van közelebb az igazsághoz és a keresztény azt válaszolja, hogy a zsidóké. A muszlimot is ugyanaz a kérdés elé állítja és ugyanazt a választ kapja. A semlegességi politika ismét egyszer győzedelmeskedik.

Ennyit az áttérésről. Mi egyebet tudunk meg a híres "kazár levelezésből"?

Vegyük először Haszdáj levelét. Egy héber verssel kezdődik, az akkor divatos *piyut* szokása szerint; rapszodikus versforma, ami rejtett utalásokat vagy talányokat tartalmaz és gyakran akrosztichon. A költemény magasztalja a címzett József király katonai diadalait; a sorok kezdőbetűi akrosztichont képeznek és kiadják Haszdáj bar Izsák bar Ezra bar Saprut teljes nevet, amit Menahem ben-Saruk neve követ. Ez a Menahem híres héber költő volt szótárszerkesztő és grammatikus, Haszdáj titkára és pártfogoltja. Nyilván ő kapta a feladatot, hogy írja meg a levelet József királynak a legvirágosabb stílusban és ő élt az alkalommal, hogy megörökítse magát, odatéve a maga nevét az akrosztichonba pártfogójának a neve után. Menahem ben Saruk számos más műve is fennmaradt és nem kétséges, hogy Haszdáj levele az ő műve.*

* Lásd a III. függelékét.

A költemény, az üdvözlés és a diplomácia szóvirágai után a levél színpompás leírását adja a mór Spanyolország prosperitásának és a zsidók boldogító körülményeinek Abd ál Rahman kalifa uralma alatt, "amihez hasonlót soha nem ismertek... És így a gazdátlan bárány gondozásába került, üldözőjének karjait megbénították, és az igát levették róla. Az országot, amelyben élünk, héberül Szeфарad-nak hívják, de az itt lakó izmaeliták al-Andaluznak nevezik."

Ezután Haszdáj beszámol arról, hogyan hallott először Khuraszan-i kereskedőktől a zsidó királyság létezéséről, azután, már részletesebben bizánci küldöttektől és elbeszéli, mit mondtak neki ezek a küldöttek:

Kikérdeztem őket (a bizánciakat) erről és ők azt felelték, hogy ez igaz és hogy a királyság neve al-Khazar. Konstantinápoly és ez az ország között tizenöt napos út a tengeren,* de azt mondták, hogy a szárazföldön sok más nép van köztünk és köztük. Az uralkodó király neve József. Hajók érkeznek hozzánk az ő országukból, halat hoznak, szőrmét és mindenféle árut. Szövetségben állnak velünk és mi nagyra becsüljük őket. Követségeket és ajándékokat cserélünk velük. Ők hatalmasak és van egy erődjük előretolt állásuk és csapataik számára, amelyek időről időre fosztogatásokra törnek ki.**

* Ez valószínűleg az ún. "kazár útvonal"-ra vonatkozott: Konstantinápolyból a Fekete-tengeren át, azután fel a Donon, majd szárazföldi szállítás a Don és a Volga között és le a Volgán, Itilig. (Egy alternatív, rövidebb útvonal volt Konstantinápolyból a Fekete-tenger keleti partjára.)

** Az erőd nyilvánvalóan Sarkel, a Don mellett. "Nagyra becsüljük őket" összhangban van Bíborbanszületett Konstantin passzusával a különleges pecsétről aranyból, amit a kagánnak szóló leveleken használnak. A Spanyolországba küldött követség idején Konstantin volt a bizánci császár.

Ez a csipetnyi információ, amit Haszdáj küldött a kazár királynak annak országára vonatkozólag, nyilván egy részletesebb választ kívánt kicsalogatni Józseftől. Ez jó pszichológiára vall: Haszdájnak tudnia kellett, hogy egy téves állítás kritikája könnyebben folyik a tollból, mint egy eredeti ismertetés.

Ezt követően Haszdáj beszámol előző próbálkozásairól, hogy érintkezésbe kerüljön Józseffel. Először egy küldöttet indított útnak, egy bizonyos Izsák bar Náthánt, instrukciókkal, hogy menjen el a kazár udvarba. De Izsák csak Konstantinápolyig jutott el, ahol udvariasan kezelték, de megakadályozták, hogy folytassa útját. (Ez így érthető: ismerte a császárság ambivalens beállítottságát a zsidó királysághoz, biztosan nem állt Konstantinápoly érdekében, hogy megkönnyítsen egy szövetséget Kazária és a cordobai kalifátus között, annak zsidó főminiszterével.) így azután Haszdáj küldötte dolgavégezetlenül tért vissza. De hamarosan új alkalom kínálkozott: a követség érkezése Cordobába Kelet-Európából. Ennek a tagjai között volt két zsidó, Mar Saul és Mar József; ezek felajánlották, hogy elviszik Haszdáj levelét József királyhoz. (Józsefnek Haszdájhoz írt válaszából kiderül, hogy azt egy harmadik személy, egy Izsák ben Eliezer kézbesítette.) Miután részletesen leírta, hogy hogyan került sor ennek a levélnek a megírására, és miképp igyekezett azt eljuttatni, Haszdáj azzal folytatja, hogy egy sor egyenes kérdést tesz fel, amelyek mohó kíváncsiságát tükrözik, hogy minden vonatkozásban minél több információt kapjon Kazárországról, a geográfiájától a szertartások rendjéig, a szombat megszentelésének módjáig. Haszdáj levelének záró passzusa egészen más hangot üt meg, mint a nyitó paragrafus:

Ellenállhatatlan vágyat érzek, hogy ismerjem az igazságot, van-e egy valóságos hely ezen a Földön, ahol a meggyötört Izrael kormányozhatja önmagát, ahol senkinek sem alattvalója. Ha megtudnám, hogy valóban ez az eset, nem haboznék, hogy lemondjak minden tisztségemről, lemondanék magas hivatalomról, elhagynám a családomat, hogy hegyen és völgyön át, vízen és szárazon át utazzak arra a helyre, ahol az én uram, a zsidó király uralkodik... És még van egy kívánságom: tudni szeretném, van-e valami tudomásod a végső csoda (a messiás eljövételének) lehetséges időpontjáról, akit - országról országra vándorolva - várunk. Szétszórtságunkban meggyalázva és megalázva

csendben kell végighallgatnunk azokat, akik azt mondják: "Minden nemzetnek megvan a maga országa, csak egyedül ti nem bírtok ezen a földön egy országnak még az árnyékával sem."

A levél eleje magasztalja a zsidók boldog sorsát Spanyolországban; a vége a száműzetés keserűségét lehelel, a cionista szenvedélyt és a messianisztikus reményt. De ez az ellentétes beállítottság mindig is együtt volt jelen a zsidók megosztott szívében egész történelmük folyamán. Ez az ellentmondás Haszdáj levelében még fokozza ennek a valódiságát. Hogy ezt mennyire lehet komolyan venni, mint felajánlkozást arra, hogy a kazár király szolgálatába lépjen, az más kérdés, amire nem tudunk válaszolni.

5.

József király válasza kevésbé csiszolt és megkapó, mint Haszdáj levele. Ez nem is csoda, amint Cassel megjegyzi: "Tudomány és kultúra nem a Volga-parti, hanem a spanyol folyók partján élő zsidók között uralkodott." A válasz legjobban megvilágított része az áttérés története, amit már idéztünk. Nem kétséges, József is írdeákat alkalmazott, hogy megfogalmazza, talán egy Bizáncból menekült tudóst. A válasz mindazonáltal úgy hangzik, összevetve a tizedik század modern államférfiújának választékos szöveglejtésével, mint egy hang az ótestamentumból.

Üdvözlések harsonájával kezdődik, azután megismétli Haszdáj levelének fő tartalmát, büszkén hangsúlyozza: a kazár királyság meghazudtolja, azokat, akik azt állítják, hogy "Juda királyi jogara mindörökre kihullott a zsidók kezéből" és "nincs a földkerekségen sehol egy hely a saját királyságuk számára". Majd ezt követi egy meglehetősen rejtélyes megjegyzés, amely szerint "már atyáinknak is volt baráti levélváltása, amit archívumunkban megőriztünk és a mi öregeink előtt ismert."*

* Ez egy kilencedik századbéli zsidó utazóra, Eldad ha-Dani-ra vonatkozhat. Fantasztikus történeteiben, amelyeket sokat olvastak a középkorban, említést tesz Kazáriáról is; ezt elbeszélése szerint Izrael három elveszett törzse lakja és ezek huszonnyolc szomszédos királyságtól szednek adót. Eldad 880 körül meglátogatta Spanyolországot és vagy ellátogatott, vagy sem Kazárországba. Haszdáj röviden említi őt Józsefnek írt levelében - mintegy azt kérdezve, hogy ugyan mit kezdjen vele.

József ezután azzal folytatta, hogy népének genealógiáját nyújtja. Noha szenvedélyes zsidó hazafi, aki büszke arra, hogy "Juda jogarát" forgatja, mégsem teheti és nem is teszi, hogy szemita származását állítsa. Eredetét nem Sémre, hanem Noé harmadik fiára, Jafetre, vagy még pontosabban Jafet unokájára, Togarmára, valamennyi török törzs ősére vezeti vissza. "Apáink családi nyilvántartásában azt találtuk", jelenti ki József vakmerően, "hogy Togarmának tíz fia volt és ivadékainak a neve a következő: ujjurok, dursu, avarok, hunok, basilikaiok, tarnyakok, kazárok, zagora, bolgárok, szabirok. Mi a hetediknek, Kazárnak a fiai vagyunk..."

A felsorolt törzsek némelyikének az identitása a héber ábécé betűivel leírva meglehetősen kétes, de ez nem tesz semmit; ebben a genealógiai gyakorlatban a jellemző sajátság a genezisnek az ötvözése a török törzsi tradícióval.*

* Ez ugyanakkor melleleg megvilágította azt a gyakori állítást is, amely a kazárokat, mint Magóg népét írja le. A genezis X., 2-3 szerint Magóg Togarma legrosszabb indulatú bácsija volt.

A genealógia után József röviden megemlíti elődeinek néhány katonai hódítását, amelyek egészen a Dunáig vitték el őket; ezt követi hosszasan Bulan áttérésének a leírása. "Ettől a naptól kezdve" folytatja József "az Úr erőt adott neki és segítette őt. Ő körülmetéltette magát és a követőit és zsidó bölcsekért küldött, akik a Törvényre oktatták és megmagyarázták neki a parancsolatokat." Ezt követik dicsekvések katonai sikerekről, meghódított népekről stb. és ezután következik egy fontos bekezdés:

Ezek az események után (Bulan) egyik unokája lett a király. Obadiah volt a neve, bátor és tiszteletreméltó férfiú volt, aki megreformálta a kormányzatot, a tradíciónak és a szokásnak megfelelően megerősítette a Törvényt, zsinagógákat és iskolákat épített, Izrael bölcseinek sokaságát gyűjtötte össze, bőkezűen megajándékozta őket arannyal és ezüsttel és magyaráztatta velük a huszonnégyszoros (szent) könyvet, a misnát és a talmudot és a rendet, amelyben a liturgiát kell mondani.

Ez azt jelenti, hogy Bulan után néhány generációval egy vallásos megújulás vagy reformáció ment végbe (amit lehet, hogy egy coup d'état kísért azon a vonalon, amint azt Artamonov gondolta). Valóban úgy tűnik, hogy a kazárok judaizációja több, egymást követő lépésben történt. Emlékszünk, hogy Bulan király "kiűzte a varázslókat és a bálványimádókat" még *mielőtt* az angyal megjelent neki; azután kötötte meg a szövetséget az igaz Istennel", *mielőtt* eldöntötte volna, hogy a zsidó, a keresztény vagy a mozlím isten legyen az. Nagyon valószínűnek látszik, hogy Bulan királynak és követőinek az áttérése egy közbenső lépés volt, hogy ők egy csökevényes, primitív formáját fogadták el a judaizmusnak, ami egyedül a biblián alapult, kizárva a talmudot, az egész rabbinikus irodalmat és azokat a szertartásokat, amelyek ezekből következtek. Ebben a vonatkozásban emlékeztettek a karaitákra, egy fundamentalista szektára, amely a nyolcadik században keletkezett Perzsiában és onnan terjedt el az egész világon a zsidók között - különösen "Kis-Kazáriában", vagyis a Krímen. Dunlop és több más szaktekinély feltételezi, hogy Bulan és Obadiah (vagyis nagyjából 740 és 800) között a karaizmusnak valamilyen formája terjedt el az országban, és az ortodox, "rabbinikus" judaizmust csak Obadiah vallási reformjai folyamán vezették be. Ennek a pontnak van egy bizonyos fontossága, mert úgy látszik, a karaizmus mindvégig fennmaradt Kazáriában és török nyelvű falvak nyilvánvalóan kazár eredetű zsidói még a modern időkben is megvoltak (lásd lenn, V. fejezet 4.).

Így a kazárok judaizációja fokozatos folyamat volt, amelyet a politikai célszerűség indított el, és csak lassan hatolt be elméjük mélyebb rétegeibe, végül hanyatlásuk idején a messianizmushoz vezetett. Vallásos elkötelezettségük túlélte államuk összeomlását és fennmaradt, amint majd látni fogjuk, Oroszország és Lengyelország kazár-zsidó településeiben.

6.

Obadiah vallási reformjainak a megemlézése után József megadja utódainak a névsorát:

Hiszkia, a fia és annak a fia, Manasszeh, és Chanukah, Obadiah fivére és Izsák, az ő fia, Manasszeh, annak a fia és az ő fia Nisszi, a fia Menahem, a fia Benjámín, a fia Áron és én, József, az áldott Áron fia, és mi valamennyien királyok fiai voltunk; tilos volt, hogy idegen foglalja el apáink trónját.

A következőkben József igyekszik Haszdájnak országa nagyságára és topográfiájára vonatkozó kérdéseire választ adni. De úgy látszik, hogy nem volt

az udvarában kompetens személy, aki tudásban és szakértelemben méltó párja lehetett volna az arab geográfusoknak; homályos utalásai más országokra és népekre édeskevéssel járulnak hozzá ahhoz, amit Haukál, Maszudi és más perzsa és arab forrásokból már tudunk. Elmondja, hogy harminchét nemzettől hajt be sarcot - ami meglehetősen túlzó állításnak tűnik; de Dunlop rámutat arra, hogy ezek közül kilenc olyan törzs, amelyik a kazár hátszágban él és a fennmaradó huszonnyolc egészen jól egyezik Ibn Fadlan utalásával a huszonöt feleségre, akik között valamennyi valamelyik vazallus király leánya volt (és Eldad ha-Dani kétes történeteivel is). De nem szabad megfeledkeznünk a Dnyeper felső folyása mentén lakó szláv törzsek sokaságáról sem, egészen fel Moszkváig, amelyek, mint még látni fogjuk, adót fizettek a kazároknak.

Bármint lett légyen is, József levelében nincsen szó a királyi háremről - csupán egyetlen királynét említ meg, annak "leányzóival és eunuchjaival". Ezekről azt mondják, hogy József fővárosának, Itilnek három kerülete egyikében laknak: "a másodikban élnek az izraeliek, az izmaeliták, a keresztények és más nációk, akik egyéb nyelveket beszélnek; a harmadikban, ami egy sziget, én magam lakom a hercegekkel, jobbagyaimmal és valamennyi szolgálommal...* Egész télen át a városban lakunk, de Nizán havában (március-április) útnak eredünk és mindenki nekiindul, hogy megművelje szántóföldjét és kertjét; mindegyik törzsnek megvan a maga öröklött birtoka, ahová örömmel és ujjongással tartanak; ott nem hallható betolakodó hangja, ott nem látható ellenség. Az országra nem hull sok eső, de sok a folyója nagy halak sokaságával és sok a forrás, általában termékeny, szántóföldjei és szőlői dúsak, kertjeit és gyümölcsöseit folyók öntözik, és bő termést hoznak... és Isten segítségével békében élünk."

* Itilnek ezt a felosztását három részre, amint láttuk, néhány arab forrás is említi.

A közvetkező szakaszt a messiás eljövételének szenteli:

Szemünket Jeruzsálem és Babilon bölcseire vetjük és noha Ciontól távol élünk, mindazonáltal hallottuk, hogy a számítások tévesek a bűnök sokasága miatt és mi nem tudunk semmit, csak az Örökkévaló, hogy miként tartja számon. Nincsen semmi, amihez tart-hatnók magunkat, csak Dániel próféciái, és az Örökkévaló gyorsítsa meg a felszabadításunkat...

József levelesének a záró szakasza válasz Haszdáj nyilvánvaló ajánlatára, hogy a kazár király szolgálatába lépjen:

Te említetted leveledben azt az óhajodat, hogy látni kívánod arcomat. Én is kívánom és vágyom, hogy megláthassam a te kedves orcádat, nagylelkűségednek, nagyságodnak és bölcsességednek a fényét. Azt kívánom, hogy szavaid megvalósuljanak, hogy megismerjem azt a boldogságot, amikor karjaimba ölelhetlek és láthatom kedves, barátságos és kellemes arcodat; te mint az atyám lennél hozzám és én, mint a te fiad; minden népem csókolná ajkaidat; a te kívánságaid és bölcs tanácsaid szerint jönnénk és mennénk.

Van egy rész József levelében, ami a helyi politikával foglalkozik és meglehetősen homályos:

A Mindenható segítségével védelmezem a folyó (a Volga) torkolatát és nem engedem meg a ruszoknak, akik hajóikban jönnek, hogy megtámadják az arabok országát. Súlyos háborúkat vívok velük (a ruszokkal), mert ha átengedném őket, feldúlnák Izmael országát egészed Bagdadig.

József itt, mint a bagdadi kalifa tus védelmezője tünteti fel magát a tiormanrusz rablók ellen (lásd a III. fejezetet). Ez bizony egy kicsit tapintatlannak tűnik, tekintettel az elkeseredett ellenségeskedésre a cordobai ommajád kalifátus (amelynek Haszdáj a szolgálatában áll) és az abasszida bagdadi kalifátus között. Másrészt, tekintettel a bizánci politika kiszámíthatatlanságára a kazárokkal szemben József előtt célszerűnek tűnt az iszlám védelmezőjének a szerepében megjelenni, tekintet nélkül a skizmára a két kalifátus között. Legalábbis azt remélte, hogy Haszdáj, a tapasztalt diplomata meg fogja érteni a célzást.

A találkozás a két levélváltó között - ha az egyáltalán komolyan szándékukban volt - soha nem jött létre. További levél - ha esetleg volt is ilyen - nem maradt fenn. A "kazár levelezés" konkrét tartalma sovány és keveset tesz hozzá ahhoz, ami más forrásból már ismert. Varázsa abban a bizarr, töredékes látképben van, amit nyújt, mint egy ide-oda vetődő fénykéve, amely össze nem függő tájakra villan rá abban a sűrű ködben, ami ezt a periódust takarja.

7.

Egyéb források között ott van a "cambridge-i dokumentum" (nevét jelenlegi elhelyezésétől a cambridge-i egyetem könyvtárában kapta). A múlt század végén fedezte fel más felbecsülhetetlen értékű dokumentumokkal együtt a "kairói genizában", egy régi zsinagóga raktárhelyiségében egy cambridge-i tudós, Solomon Schechter. Az okirat rossz állapotban van. Ez egy levél (vagy egy levélnek a másolata), ami kb. száz héber sorból áll. Az eleje és a vége hiányzik, így lehetetlen megállapítani, hogy ki írta és kinek. József királyt, mint kortársat említi és mint "az én uram"-ra hivatkozik reá. Kazáriát "a mi országunkénak nevezi; így a legvalószínűbb következtetés, hogy a levelet egy kazár zsidó írta József király udvarából József király idejében, vagyis nagyjából egyidejű a "kazár levelezés"-sel. Némely szaktekintélynek az az elgondolása, hogy a levél Haszdáj ibn Saprutnak szolt és Haszdáj sikertelen küldöttjének, Izsák bár Náthánnak adták át Konstantinápolyban, aki azt visszavitte Cordobába (ahonnan akkor került Kairóba, amikor a zsidókat kiűzték Spanyolországból). A tartalma mindenképpen azt bizonyítja, hogy a dokumentum nem később, mint a tizenegyedik században, és valószínűleg József idejében, a tizedik században íródott.

Ez egy másik legendás beszámolót tartalmaz az áttérésről, de fő jelentősége politikai. A levél írója egy támadásról tudósít, amit az alánok intéztek Bizánc felbujtására József apjának, Áron, az áldottnak az idejében Kazária ellen. Egyetlen más görög vagy arab forrás sem tesz említést erről a hadjátráról. De van egy jelentős szakasz Bíborbanszületett Konstantin *De Administrando Imperio* című, 947-950-ben írt munkájában, ami bizonyos hihetőséget kölcsönöz az ismeretlen levélíró állításának:

Ami Kazáriát illeti, hogyan kell ellenük háborút indítani és ki által. Miként az oguzok képesek háborút indítani a kazárok ellen, hozzájuk közel lévén, úgy Alánia uralkodója is, mivel Kazária kilenc klímája (a termékeny vidék a Kaukázustól északra) közel van Alániához és az alánok, ha akarják, meg tudják támadni őket és nagy kárt és nyomorúságot okozni a kazároknak erről az égtájról.

Nos, József levele szerint az alánok uralkodója adófizetője volt és ha a valóságban akár volt, akár nem, érzelmei a kagán iránt valószínűleg ugyanazok voltak, mint a bolgár királyé. A bekezdés Konstantin művében, amely felfedi igyekezetét, hogy az alánokat a kazárok ellen felbújtsa, ironikusan emlékeztet Ibn Fadlán egyik missziójára hasonló céllal. József idejére már nyilván régen

elmúltak a bizánci-kazár kiengesztelődés napjai. De hát itt már elébe vágok későbbi fejleményeknek, amelyek a III. fejezetben kerülnek megbeszélésre.

8.

Vagy egy évszázaddal a kazár levelezés és a cambridge-i dokumentum feltételezett időpontja után írta Halévi hajdan híres könyvét: *Kuzari*, a kazárok Halévit (1085-1141) általában Spanyolország legnagyobb héber költőjének tartják; a könyvét ugyan arab nyelven írta és csak később fordították le héberre. A könyv alcíme: "Bizonyíték és érv a megvetett vallás védelmében".

Halévi cionista volt, egy jeruzsálemi zarándokláson halt meg. A *Kuzari*, amit egy évvel a halála előtt írt, filozófiai traktátus, ismerteti azt a nézetet, hogy a zsidó nemzet az egyetlen közvetítő Isten és az emberiség többi része között. A történelem végén valamennyi nemzet át fog térni a zsidó hitre és a kazárok áttérése ennek a végső eseménynek a szimbólumaként vagy zálogaként jelenik meg.

A traktátusnak a címe ellenére is kevés a mondanivalója magáról a kazár országról, amely főleg háttérfüggönyként szolgál az áttérés egy másik legendás elbeszéléséhez - a király, az angyal, a zsidó tudós stb. - és a filozófiai és teológiai párbeszédhez a király és a három vallás előharcosai között.

Azonban vannak mégis olyan tárgyi utalások, amelyek azt mutatják, hogy Halévi vagy olvasta a levelezést Haszdáj és József között, vagy más források álltak rendelkezésére a kazár országról, így tájékoztat arról, hogy az angyal megjelenése után a kazárok királya "feltárta álmának titkát hadseregének generálisa előtt" és "a generális" később ugyancsak jelentős alakként magasodik fel - egy másik nyilvánvaló utalás a király- és a bek-kettős szerepére. Halévi említi a kazárok "történelmét" és "könyveit", ami emlékeztet arra, amiről József ír: "archívumainkról", ahol az állami okiratokat őrzik. Halévi könyvének különböző részeiben kétszer is megadja az áttérés időpontját, ami "400 évvel ezelőtt", "a 4500-as évben" (a zsidó időszámítás szerint) történt. Ez egyezik a 740-es évvel, ami a legvalószínűbb időpont. Mindent összevetve szegényes aratás, ami az adatszerű megállapításokat illeti, egy olyan könyvben, amely a középkorban óriási népszerűségnek örvendett a zsidók között. De a középkori lelkeket inkább vonzották a mesék, mint a tények és a zsidókat jobban érdekelte a messiás eljövetelének az időpontja, mint a földrajzi adatok. Az arab geográfusok és krónikások hozzáállása hasonlóan hetyke volt a távolságokat, adatokat, a tények és a képzelet közötti határt illetően.

Ugyanez vonatkozik a hírneves német-zsidó utazóra, a regensburgi rabbi Petachiára is, aki 1170 és 1185 között ellátogat Kelet-Európába és Nyugat-Ázsiába. Beszámolóját *Szibub ha'olam* "Utazás a világ körül" nyilván egy tanítványa írta az ő jegyzetei vagy tollbamondása alapján. Ez elbeszéli, mennyire meg volt döbbenve a jó rabbi a Krímtől északra élő kazár zsidók primitív szertartásain, amit ő annak tulajdonított, hogy azok ragaszkodnak a karaita eretnekséghez.

És rabbi Petachia megkérdezte tőlük: "Ti miért nem hisztek a bölcsek szavaiban (azaz a talmudistákban)?" Ők ezt válaszolták: "Mert atyáink nem tanítottak bennünket reá." Péntek este felvágják minden kenyeret, amit majd szombaton esznek. Sötétben eszik meg és egész napon át egy helyben ülnek. Imádságaik csupán a zsoltárokból állnak.*

* A szombatot sötétben tölteni jól ismert karaita szokás volt.

A rabbi annyira felbőszült, hogy amikor később átutazott a kazár hátsországon, nem volt róla más mondanivalója, mint az, hogy ez nyolc napjába került, mialatt csak "az asszonyok siránkozását és a kutyák ugatását hallotta."

De mindemellett megemlíti, hogy mialatt Bagdadban volt, a kazár királyságból érkező követeket látott, akik szűkölködő zsidó tudósokat kerestek Mezopotámiából vagy éppen Egyiptomból, "hogy tanítsák a gyermekeiket tórára és talmudra."

Míg csak kevés zsidó utazó vállalkozott nyugatról a kockázatos utazásra a Volgához, sokan számoltak be találkozásokról kazár zsidókkal a civilizált világ minden fontosabb központjában. Rabbi Petachia találkozott velük Bagdadban, Tudelai Benjámin, a tizenkettedik század egy másik híres utazója meglátogatott zsidó előkelőségeket Konstantinápolyban és Alexandriában; Ibrahim ben Daud, Juda Halévi kortársa beszámol arról, hogy Toledóban látta "leszármazottaikat, a bölcsek tanítványait". A hagyomány úgy tartja, hogy ezek kazár hercegek voltak - az ember kísértésbe esik, hogy a hindu hercegecskékre gondoljon, akiket Cambridge-be küldtek tanulni. De azért Kelet ortodox zsidóságának a vezetői, akik a bagdadi talmudista akadémia körül csoportosultak, különös ambivalens magatartást tanúsítottak a kazárokkal szemben. A *gaon* (héber szó: kiválóság), aki az akadémia élén állt, volt a szellemi vezetője a Közel- és Közép-Kelet szétszórt zsidó településeinek, míg az *exilarcha* vagy "a rabság fejedelme" személyesítette meg a világi hatalmat ezek a többé vagy kevésbé autonóm közösségek felett. Szaadia (882-942) gáon volt a leghíresebb a szellemi kiválóságok között, aki terjedelmes írott hagyatékot hagyott hátra, ebben ismételtelen utal a kazárookra. Úgy tesz említést egy mezopotámiai zsidóról, aki Kazáriába ment, hogy ott letelepedjen, mintha az mindennapos esemény volna. Homályosan szól a kazár udvarról; másutt azt fejtegeti, hogy a kifejezésben "tiruszi Hiram" a Hiram nem tulajdonnév, hanem királyi cím, mint kalifa az arabok uralkodója és kagán a kazárok királya."

Így Kazária nagyon "a szőnyegen volt", a szó irodalmi és metaforikus értelmében, a keleti zsidó egyházi hierarchia vezetőinek a számára; de ugyanakkor bizonyos gyanakvással tekintenek a kazárookra faji okból is, és mert azzal gyanúsítják őket, hogy hajlanak a karaita eretnekségre. Egy tizenegyedik századbéli zsidó szerző, Jafet ibn-Ali, maga is karaita, magyarázza a *mamzer* szót a kazárok példájával, akik zsidóvá lettek anélkül, hogy a fajtához tartoznának.

Kortársa, Jákob ben-Reuben, az ambivalens viszonyulás ellenkező oldalát tükrözi, amikor úgy szól a kazárokról, mint "az egyetlen nemzetről, amelyik nem hordja a száműzetés igáját, de nagy harcos és nem fizet adót a nem zsidóknak".

Összegezve a kazárokról szóló, reánk maradt zsidó forrásokat, az ember az elragadtatásnak, a szkepticizmusnak és mindenképp felett a megrökönyödésnek a kevert reakcióját érzi. A türk zsidók harcos nemzete a rabbik számára olyan különösnek tűnhetett, mint egy körülmetélt orrszarvú. A diaszpóra ezer esztendeje alatt a zsidók elfelejtették, milyen is az, amikor egy népnek országa és királya van. A messiás számukra valóságosabb volt, mint a kagán.

Az áttérésre vonatkozó arab és zsidó források utóiratoként meg kell említeni, hogy a nyilván legkorábbi keresztény forrás mindkettőnél korábbi időpontra teszi. Valamikor 864 előtt a vesztfáliai szerzetes, az aquitániai Christian Druthmar írt egy latin nyelvű értekezést: *Expositio in Evangelium Mattei*, amelyben beszámol arról, hogy "vannak népek az ég alatt olyan tájakon, ahol nem találni keresztényeket, amelyeknek a neve Góg és Magóg és amelyek

hunok; ezek között van egy, amelyet gazari-nak neveznek. Ezek körül vannak metélve és a judaizmust követik teljes egészében." Ez a megjegyzés Máté 24.14-gyel kapcsolatban* fordul elő, amivel semmilyen összefüggésben nincs és erről később sem tesz említést.

* És az Isten országának ez az evangéliuma hirdettetik majd az egész világon, bizonyosságul minden népnek; és ekkor jó el a vég. (Károli Gáspár fordítása.)

9.

Körülbelül abban az időben, amikor Druthmar leírta, mit tud hallomásból a zsidó kazárokról, egy híres keresztény misszionárius, akit a bizánci császár küldött, megpróbálta őket keresztény hitre téríteni. Ez a misszionárius nem volt kisebb személyiség, mint Szent Cirill, "a szlávok apostola", a cirill ábécé állítólagos alkotója. Őt és bátyját, Szent Metódot bízta meg ezzel és más térítési feladatokkal III. Mihály császár Photius pátriárka tanácsára (aki maga is nyilván kazár származású volt, mert arról számoltak be, hogy egyszer a császár dühében "kazár pofának" nevezte).

Cirill hittérítő erőfeszítései, úgy látszik, sikeresek voltak Kelet-Európa szláv népei között, de nem a kazároknál. A krími Korszunon át utazott országukba; azt mondják, hat hónapot töltött Korszunban a héber nyelv tanulásával, felkészülve küldetésére. Azután a "kazár úton", a Don és a Volga közötti szárazföldi utazással ment Itilbe, és onnan, a Káspi-tenger mentén utazott tovább, hogy találkozzék a kagánnal (arról, hogy hol, nincs közlés). A szokásos teológiai vita következett, ennek azonban kevés hatása volt a kazár zsidókra. Még a tömjénező *Vita Constantine* (ez volt Cirill eredeti neve) is csak annyit mond, hogy Cirill jó benyomást tett a kagánra, hogy kevés embert kereszteltek meg és a kagán jóindulatának jeleként kétszáz keresztény foglyot bocsátottak szabadon. Ez volt a legkevesebb, amit a császár küldöttének megtehetett, aki annyi nehézségen ment át.

Mellékesen különös fényt vetnek a történetre a szláv filológia tudósai. A hagyomány szerint Cirillnek tulajdonítják nemcsak a cirill, hanem a glagolita ábécé megszerkesztését is. Ez utóbbi Báron szerint "Horvátországban a tizenhetedik századig használatban volt. Hogy legalább tizenegy írásjelben, amelyek részben a szláv hangokat jelzik, a héber ábécének adósa, már régen felismerték." (Ez a tizenegy betű az A, B, V, G, E, K, P, R, S, Sch, T.) Ez megerősíteni látszik a korábbi állítást a héber ábécé befolyásáról az írni-olvasni tudás terjesztésében a kazárok szomszédai között.

III. A HANYATLÁS

1.

"A nyolcadik század második fele volt az az idő" - írta D. Sinor -; "amikor a kazár birodalom elérte dicsőségének csúcspontját" - vagyis Bálán áttérése és az Obadiah alatt végrehajtott vallási reform között. Ez nem jelenti azt, hogy a kazárok jó szerencséjüket a zsidó vallásnak köszönhetik. A dolog inkább fordítva áll: megengedhették maguknak, hogy zsidók legyenek, mert gazdaságilag és katonailag erősek voltak.

Hatalmuk bizonyítéka volt Leó a császár, a kazár, aki Bizáncban 775-től 780-ig uralkodott, így nevezték az anyja, a kazár hercegnő, "Virág" után, aki új divatot teremtett az udvarban. Emlékszünk, a házasság röviddel az után jött létre, hogy

a kazárok az ardabili csatában nagy győzelmet arattak a mozlímok felett. Erről József levelében és más forrásokban is történik említés. A két esemény között azonban, amint Dunlop megjegyzi, "aligha hiányzik az összefüggés".

Ennek a korszaknak a kalandos intrikái között a dinasztikus házasságok és jegyességek veszélyesek lehettek. Ezek ismételten adtak okot - vagy legalábbis nyújtottak ürügyet - háború indítására. A mintát nyilván Attila szolgáltatta, a kazárok egykori hűbérura. Azt mondják, Attila 450-ben üzenetet kapott egy eljegyzési gyűrű kíséretében Honoriától, III. Valentinian nyugat-római császár nővérétől. A romantikus és becsvágyó hölgy arra kérte a hun törzsfőnököt, mentse meg őt egy olyan sorstól, ami rosszabb, mint a halál - kényszerházasság egy öreg szenátorral - és elküldte neki a gyűrűjét. Attila tüstént jogot formált rá, mint menyasszonyára és vele, hozományként, a fél birodalomra, és amikor Valentin elutasította, Attila megtámadta Galliát.

Ennek a szinte prototípuszerű témának többféle változata bukkan fel a kazár történelem folyamán. Még emlékszünk a bolgár király dühére leányának erőszakos elszóktetése miatt, és miként adta ez a fő okát a kalifához intézett kérésének, hogy építsen neki erődöt a kazárok ellen. Ha hihetünk az arab forrásoknak, hasonló incidensek (még ha más fordulattal is) vezettek egy hosszabb békés időszak után, a nyolcadik század végén, a kazár-mozlím háború utolsó fellobbanásához.

Al-Tabari szerint a kalifa 798-ban* azt parancsolta Örményország kormányzójának, tegye a kazár határt azzal még biztonságosabbá, hogy vegye feleségül a kagán egyik leányát. Ez a kormányzó a barmakidák nagyhatalmú családjának a tagja volt (ami mellesleg az Ezeregyéjszaka hercegére emlékeztet, aki meghívta a koldust lakomára, ami pompás fedőkből állott, de alattuk nem volt semmi). A barmakida beleegyezett és a kazár hercegnőt kíséretével és kelengyéjével annak rendje és módja szerint, pazar felvonulásban küldték el hozzá (lásd L 10.). De a hercegnő gyermekágyban meghalt és meghalt az újszülött is. Udvaroncái, akik visszatértek Kazáriába, azt sejtették a kagánnal, hogy a hercegnőt megmérgezték. A kagán tüstént megtámadta Örményországot és (két arab forrás szerint) 50 000 foglyot ejtett. A kalifa kénytelen volt bűnözők ezreit kiengedni a börtönökből és felfegyverezni őket, hogy meg tudja állítani a kazár előnyomulást.

* A dátum azonban bizonytalan.

Az arab források legalább még egy balul sikerült, nyolcadik századbeli dinasztikus házasságról számolnak be, amit azután kazár invázió követett; és ráadásul a Grúz Krónika egy különösen hátborzongató esetet tesz hozzá a listához (amelyben a királyi hercegnő, ahelyett, hogy megmérgeznék, önmaga öli meg magát, hogy elkerülje a kagán ágyát). A részletek és a pontos dátum, mint többnyire, bizonytalanok és velük az ezek a háborúk mögött megbúvó valóságos indokok.

De az elcserélt menyasszonyok és megmérgezett királynék vissza-visszatérő emlegetése a krónikákban nem hagy kétséget afelől, hogy ennek a témának nagy hatása volt az emberek képzeletére és lehetséges, hogy a politikai eseményekre is.

2.

A nyolcadik század vége után már nem hallani kazár-arab háborúskodásról. Úgy tűnik, hogy amint belépünk a kilencedik századba, a kazárok néhány évtizeden át élvezték a békét, legalábbis kevés említés van róluk a krónikákban, és ha

nincs hír, az a történelemben jó hír. Országuk déli határa pacifikált, viszonyuk a kalifátussal egy hallgatóságos meg nem támadási szerződésre rendeződött; a viszony Bizánccal továbbra is határozottan barátságos.

De ennek a viszonylag idillikus időszaknak a közepére esik egy ominózus epizód, ami új veszélyek árnyékát veti előre. 893-ban vagy ekörül, a kazár kagán bek követséget küld Theophilus kelet-római császárhoz azzal a kéréssel, küldjön nekik ügyes építészeket és kézműveseket, hogy építsenek egy erődöt a Don alsó folyásánál. A császár készséggel válaszolt. Egy flottát küldött a Fekete-tengeren és az Azovi-tengeren át, fel a Don torkolatán keresztül arra a stratégiai pontra, ahol az erődöt fel kell építeni, így keletkezett Sarkel, a híres erőd és felbecsülhetetlen értékű archeológiai lelőhely, jóformán az egyetlen, amelyik vezérfonalat adott a kazár históriához - amíg el nem merült a Csimilanszk-tárolóban, ami a Volga-Don-csatornához csatlakozik. Bíborbanszületett Konstantin, aki bizonyos részletességgel számol be az epizódról, elmondja, hogy mivel kő nem található ezen a vidéken, Sarkelt téglából építették fel, amit különlegesen megépített kemencében égettek. De nem említi azt a különös tényt (amit szovjet archeológusok fedeztek fel, amikor a lelőhely már hozzáférhető volt), hogy az építők bizánci eredetű, a hatodik századból származó márványoszlopokat is felhasználtak és valószínűleg valamilyen bizánci romból mentettek ki; a birodalmi takarékoság csinos példája.

A potenciális ellenség, amelyik ellen egyesült római-kazár erőfeszítéssel építették ezt a lenyűgöző erődöt, a világszínpad félelmetes és fenyegető új jövevényei, akiket a Nyugat vikingeknek vagy skandinávoknak, a Kelet rhouzoknak vagy rhosznak vagy rusznak nevezett,

Két évszázaddal előbb a hódító arabok egy gigantikus átkaroló hadmozdulattal hatoltak előre a civilizált világba, a bal ág a Pireneusokon, a jobb ág a Kaukázuson nyúlt át. Most, a viking-korszakban, úgy tűnik, a történelem az előző időszaknak egy tükörformáját alakította ki. A kezdeti robbanás, ami kiváltotta a mozlim hódító háborúkat, az ismert világ legdélibb táján, az Arab-sivatagban történt. A viking rablóhadjáratok és hódítások a legészakibb tájékról, Skandináviából indultak. Az arabok a szárazföldön nyomultak előre északra, a vikingek délre, a tengeren és a vízi utakon. Az arabok, legalábbis elméletben, szent háborút folytattak, a vikingek a kalóz és a rabló profán háborúját; de az eredmény, amennyiben az áldozatokat illeti, ugyanaz volt. Egyik esetben sem tudták a történészek meggyőző magyarázatot adni azoknak a gazdasági, Ökológiai vagy ideológiai okoknak, amelyek Arábia és Skandinávia látszólag nyugalmas tájékeit szinte egyik napról a másikra kirobbanó vitalitás és vakmerő vállalkozások tűzhányójává formálták. Mindkét erupció ereje néhány évszázad alatt kimerült, de maradandó nyomokat hagyott a világon. Ennek az időszaknak a folyamán mind a kettő a vadságból és a romlásból ragyogó kulturális teljesítményekre bontakozott ki.

Annak az időnek a táján, amikor egyesült bizánci és kazár erőfeszítéssel Sarkel, számítva a keleti vikingek támadásaira, felépült, azoknak a nyugati ága már behatolt Európa legnagyobb vízi útjaiba és meghódította Írország felét. Az ezután következő néhány évtized folyamán gyarmatosították Izlandot, meghódították Normandiát, ismételten kifosztották Párizst, kirabolták Németországot, a Rhône deltáját, a genovai öblöt, körülhajózták az Ibériai-félszigetet, a Földközi-tengeren és a Dardanellákon át megtámadták Konstantinápolyt egyidejűleg a rusz támadással, le a Dnyeperen és a Fekete-tengeren át. Amint Toynbee írta: "A kilencedik században - ez az az évszázad volt, amelyikben a ruszok nekítámadtak a kazároknak és a keletrómaiaknak - a skandinávok egy hatalmas ívben raboltak, hódítottak és

gyarmatosítottak, ami végül is kiterjedt délnyugatra... Észak-Amerikába és délkelet felé... a Káspi-tengerig."

Nem csoda hát, hogy egy különleges könyörgést iktattak be a Nyugat litániába: *A furore Normannorum libera nos Domine*. Nem csoda, ha Konstantinápolynak szüksége volt kazár szövetségeseire, mint védőpajzsra a viking hajók orrára faragott sárkányok ellen, mint ahogyan szüksége volt néhány évszázaddal előbb a próféta zöld lobogója ellen is. És mint az előző alkalommal, a kazároknak kellett elviselniük a támadás fő erejét és végül látni fővárosuk romba döntését

Nem csupán Bizáncnak volt oka, hogy hálás legyen a kazároknak, amiért feltartóztatták a vikingek előnyomulását észak felől a nagy vízi utakon. Most már jobban; megértjük a rejtélyes bekezdést Józsefnek Haszdájhoz intézett levelében, amit egy évszázaddal később írt: "A Mindenható segítségével védelmezem a folyó torkolatát és nem engedem meg a ruszoknak, akik hajóikban jönnek, hogy megtámadják az arabok országát... Súlyos háborúkat vívok velük (a ruszokkal)."

3.

A vikingeknek azt a fajtáját, amelyet a bizánciak rhosz vagy ruszoknak mondtak, az arab krónikások varégeknek nevezték. A "rhosz" szó eredete Toynbee szerint a legnagyobb valószínűséggel "a svéd »rodher«, ami evezőst jelent". A "varég" megjelölést az arabok és az orosz őskrónika is a normannok, vagy skandinávok megjelölésére használják; a Balti-tengert "Varég-tengernek" nevezték. Noha a vikingeknek ez az ága Svédország keleti részéből származott és különbözött a norvégoktól és a dánoktól, akik Nyugat-Európát rohanták le, az előnyomulásuk ugyanazt a mintát követte. Ez időszakos volt; egy stratégiai helyzetű szigetre épült, amely erődül szolgált, fegyverraktárként és utánpótlási bázisul a szárazföld ellen intézett támadásokhoz; jellege, ahol ennek a feltételek kedveztek, tovább fejlődött a rablótámadásoktól és kieroszakolt kereskedelemtől a többé-kevésbé állandó jellegű településekig, és végül az elkeveredésig a bennszülött népességgel, így a viking benyomulás Írországra a Rechru (Lambay) sziget elfoglalásával a Dublini-öbölben indult. Angliát a Thanet-szigetről özönlöttek el; a behatolás a kontinensre a Walcheren-sziget (Hollandia partjai előtt), Normoutier-sziget (a Loire torkolatában) meghódításával kezdődött.

Európa legtávolibb, keleti részében a normannok a hódításnak ugyanazt a módját követték. Miután átkeltek a Balti-tengeren és a Finn-öblön, felhajóztak a Volkhov-folyón az Ilmen-tóba (Leningrádtól délre), ahol találtak egy megfelelő szigetet - ez az izlandi szágák Holgard-szigete. Ott egy települést építettek fel, ami végül Novgorod* városává nőtt. Innen hatoltak be dél felé a nagy vízi utakon: a Volgán a Káspi-tengerre, a Dnyeperen a Fekete-tengerre.

* Nem tévesztendő össze Nyizsnij Novgoroddal (átkeresztelve Gorkij).

Az előbbi út a harcias bolgárok és kazárok országán át vezetett, az utóbbi különböző szláv törzsek területén keresztül, amelyek a kazár birodalom északnyugati peremén laktak és a kazárok adófizetői voltak: a poljánok Kijev vidékén, a vjaticsok Moszkvától délre, a radimicsok a Dnyepertől keletre, a szeverjánok a Derna folyónál stb.* Úgy látszik, ezek a szlávok fejlett mezőgazdasági módszereket alakítottak ki és nyilvánvalóan félnélkebb alkatúak voltak, mint a Volga mellett lakó "türk" szomszédai, és így - Bury kifejezésével élve - a skandináv rablók "természetes prédái" lettek. Végül is ez magyarázza, hogy veszélyes vízesései ellenére részesítették előnyben a Dnyepert a Volgával és a Donnal szemben. A Dnyeper volt az, ami a "Nagy Vízi Úttá" lett, az északi

szágák "Austrveger"-je a Balti-tengertől a Fekete-tengerig, és így Konstantinápolyig. Még nevet is adtak a hét nagyobb vízesésnek, megkettőzve így a szláv nevüket; Konstantin lelkiismeretesen felsorolja mind a két verziót (így Barufors a normann, Volnyi a szláv neve a "hullámzó vízesésnek").

* Bíborbanszületett Konstantin és az orosz krónika meglehetősen jól egyezik ezeknek a törzseknek a nevét és lakóhelyét, valamint kazár alárendeltségüket illetően.

Ezek a varég-ruszkok valami különleges fajtának tűnnek - páratlannak még a többi viking testvéreik között is - magukban egyesítve a kalózok, a rablók és a skrupulus nélküli kereskedő vonásait, akik a maguk diktálta, karddal és csatabárdal rákényszerített feltételek szerint kereskedtek. Szörmet, kardot és borostyánkővet cseréltek aranyra, de fő árucikkük a rabszolga volt. Egy arab kortársuk írja:

Ezen a szigeten (Novgorod) 100 000 ember él és ezek csónakjaikon állandóan partyára indulnak a szlávok ellen, foglyul ejtik őket, utána elmennek a bolgárokhoz és a kazárokhoz, és ott eladják őket. (Emlékszünk a rabszolgapiacra Itilben, amit Maszudi említ.) Nincsen megművelt földjük, sem vetésük és (abból élnek, hogy) fosztogatják a szlávokat. Ha fiuk születik, kivont kardot helyeznek elébe és az apa ezt mondja: "Nincs sem aranyom, sem ezüstöm, sem vagyonom, amit reád hagyhatnék; ez itt a te örökséged, ezzel szerezd meg magadnak a boldogulásodat."

Egy modern történész, McEvedy, jól foglalja a magatartásukat össze:

A viking-varég tevékenység, ami Izlandtól Turkesztán határáig, Konstantinápolytól a sarkkörig terjedt, hihetetlen vitalitású és merészségű volt, és szomorú, hogy ennyi erőfeszítés pazarlódott el rablásra. Az északi bajnokok mindaddig méltóságukon alulinak tartották a kereskedést, amíg csak győzni tudtak; kedvesebb volt nekik a vérfoltos, győzedelmes arany, mint a biztos kereskedelmi haszon.

Így azután a nyári időben dél felé hajózó konvojok egyszerre voltak kereskedelmi flotta és hadihajóraj; a két szerep együtt járt és az egyes flották esetén lehetetlen volt megjósolni, hogy melyik percben válnak a kereskedők harcosokká. Ezeknek a flottáknak a nagysága félelmetes volt. Maszudi beszéli el, hogy egy rusz erő, amely a Volgán át jutott a Káspi-tengerre (912-913-ban), kb. 500 hajóból állott és minden hajó legénysége 100 fő volt. Ebből az 50 000 emberből, állítja, 35 000 esett el a csatában.* Lehet, hogy Maszudi túlzott, de nyilván nem sokat. Már a felderítésük korai szakában (kb. 860-ban) a ruszok átkeltek a Fekete-tengeren és megostromolták Konstantinápolyt egy flottával, amelynek nagyságát változóan 200 és 230 hajó között becsülték.

* Lásd alább IV. 1.

Tekintettel ezeknek a félelmetes és közmondásosan álnok támadóknak a kiszámíthatatlanságára, a bizánciaknak és a kazároknak, ahogy mondják, "hallás után kellett játszaniuk". Másfél évszázaddal azután, hogy megépítették Sarkel erődjét, kereskedelmi megállapodás és követségek cseréje váltakozott a ruszok ellen viselt ádáz háborúkkal. Csak lassan és fokozatosan változott meg a normannak jellege állandó települések létesítésével, elszlávosodásukkal, ahogyan keveredtek alattvalóikkal és vazallusaikkal és végül a bizánci egyház vallásának a felvételével. Addigra, a tizedik század utolsó éveire, a "ruszok" átváltak "oroszokká". A korai rusz hercegek és nemesek még skandináv neveket viseltek, amelyeket azután szlávosítottak: Rurik Hrörekr-ből, Oleg

Helgi-ből, Igor Ingvár-ból, Olga Helgá-ból és így tovább. Az a kereskedelmi szerződés, amit Igor-Ingvar herceg kötött 945-ben a bizánciakkal, társainak a névsorát tartalmazza, és ezek között csak háromnak van szláv neve az ötven skandináv név között. De Ingvar és Helga fia már a szláv Szvatoszláv nevet kapta és innen kezdve az asszimiláció folyamata lendületbe jön; a varégek fokozatosan elvesztették identitásukat, mint külön nép, és a skandináv hagyomány fokozatosan beleolvadt az orosz történelembe.

Nehéz képet alkotni erről a bizarr népről, amelynek a vadsága még ebben a vad korban is szembeszökő. A krónikák elfogultak, olyan nemzetek tagjai írták, amelyek szenvedtek az északi támadóktól. Az ő oldalukról a történet íratlan maradt, mert a skandináv irodalom felemelkedése sokkal a vikingek kora után kezdődött, amikor a vitézi cselekedet már legendává vált. A korai skandináv irodalom mindazonáltal igazolni látszik féktelen harci kedvüket; ilyen alkalmakkor az örület egy különös fajtája fogta el őket, még egy különös szavuk is volt erre: *berserksgangr* - a megdühödött viselkedés. Az arab krónikásokat annyira zavarba ejthették, hogy nemcsak egymásnak mondanak ellent, de néhány sor távolságában önmaguknak is. Régi barátunkban, Ibn Fadlánban végképp undort kelt a ruszok mocskos és ocsmány szokása, akikkel a Volga mentén, a bolgárok országában találkozott. A ruszokról szóló szakasz közvetlenül a kazárokról már előbb idézett beszámoló előtt fordul elő:

Ezek az Úr legmocskosabb teremtményei. Reggel egy szolgálólány vízzel telt mosdótálat hoz be a ház urának. Ő beleöblíti az arcát és a haját, beleköp és belefújja az orrát a tálba, amit azután a leány a következő személyhez visz, aki hasonló módon cselekszik, mindaddig, amíg valamennyien, akik a házban vannak, használták a mosdótálat, hogy belefújják az orrukat, beleköpjenek és megmossák benne az arcukat és a hajukat.

Ezzel szemben Ibn Ruszta körülbelül ugyanebben az időben ezt írja: "Ruházatuk tiszta" és ennyiben is marad.

Ismét Ibn Fadlan méltatlankodik, hogy a ruszok a nyilvánosság előtt közösek és székelnek, beleértve a királyukat is, míg Ibn Ruszta és Gardezi semmit sem tud ezekről a visszataszító szokásokról. De az ő beszámolójuk is ugyanilyen bizonytalan és ellentmondó, így Ibn Ruszta: "Tisztelettel bánnak a vendégeikkel és kedvesek az idegenhez, aki menedéket keres náluk és mindenkire, aki balszerencsés közöttük. Senkitől sem tűrik el, hogy zsarnokoskodjék fölöttük, és ha közülük bárki rosszat tesz, vagy elnyomó magatartást tanúsít, azt kiismerik és elűzik maguk közül."

De néhány szakasszal lejjebb, egy teljesen eltérő képet vagy inkább karcolatot rajzol a rusz társadalom körülményeiről:

Közülük senki nem megy egyedül természetes szükségletét kielégíteni, hanem három társa kíséri, és maguk között őrzik, és mindegyiknek ott van a kardja, a biztonság hiánya és az árulás miatt maguk között, mert ha valamelyikük csak egy kicsit is gazdagabb, a fivére és a barátja, aki vele van, megkívánja a vagyonát és megkísérli megölni és kifosztani.

Ami azonban a harci erényeiket illeti, abban a források egybehangzóak:

Ezek az emberek erőteljesek és bátrak, és ha nyílt terepen ütnek rajta, senki nem menekülhet tőlük pusztulás nélkül; a legyőzöttek asszonyait birtokba veszik, őket magukat pedig rabszolgaságba vetik.

4.

Ezek voltak a kilátások, amikkel a kazároknak szembe kellett nézniük.

Sarkel éppen idejében épült fel; képessé tette őket arra, hogy ellenőrizzék a rusz flották mozdulatait a Don alsó folyásán és a Don-Volga közötti szárazföldi utat (a "kazár utat"). Nagyjából úgy tűnik, hogy miután a ruszok a színen megjelentek, az első évszázadban* rabló portyáik főként Bizánc ellen irányultak (ahol nyilván gazdagabb zsákmányra volt kilátás), míg kapcsolataik a kazárokkal főleg kereskedelmi alapokon nyugodtak, ha nem is minden súrlódás és időnkinti összecsapások nélkül. A kazárok mindenesetre ellenőrizni tudták a rusz kereskedelem útjait és behajtották a 10 százalékos vámot minden szállítmány után, amely Bizáncba vagy a mozlím országokba haladt át a területükön.

* Körülbelül 830-930.

Bizonyos kulturális hatást is gyakoroltak a normannokra, akik minden kegyetlen módjuk ellenére egy bizonyos naiv hajlandóságot mutattak arra, hogy tanuljanak azoktól a népektől, amelyekkel érintkezésbe kerültek. Ennek a befolyásnak a mértékét jelzi, hogy Novgorod korai rusz urai átvették a "kagán" címet. Ezt mind a bizánci, mind pedig az arab források megerősítik. Például Ibn Ruszta, miután leírta a szigetet, amelyen Novgorod épült, megállapítja: "Van királyuk, akit kagan rusznak neveznek". Sőt Ibn Fadlan ezen felül beszámol arról is, hogy a rusz kagánnak van egy generálisa, aki a hadsereget vezeti és képviseli Őt a nép előtt. Zeki Validi kiemeli, hogy a hadsereg parancsnokságának ilyen átruházása ismeretlen volt az Észak germán törzsei között, ahol a királynak kellett a legkiválóbb katonának lennie; Validi ebből azt a következtetést vonja le, hogy a ruszok nyilvánvalóan utánozták a kazár kettős uralkodási rendszert. Ez nem is valószínűtlen, hiszen a kazárok voltak a leggazdagabbak és kulturálisan a legmagasabb fokon álló nemzet, amellyel a ruszok hódításaik korai szakaszában területi érintkezésbe kerültek. És ez az érintkezés meglehetősen intenzív lehetett, mert Itilben volt a rusz kereskedőknek egy kolóniája - és Kijevben is volt a kazár zsidóknak egy közössége.

Szomorú ezzel kapcsolatban, hogy több mint ezer évvel a szóban forgó esemény után, a szovjet kormány minden tőle telhetőt elkövet, hogy kitörölje a kazárok történelmi szerepének és kulturális teljesítményének az emlékét. 1952. január 12-én, a *The Times* a következő újsághírt közölte:

A korai orosz kultúra lebecsülése

Szovjet történész megfeddése

Egy újabb szovjet történészt bírált meg a *Pravda* az orosz nép korai kultúrájának és fejlődésének lebecsüléséért. Professzor Artamonov a Szovjet Tudományos Akadémia filozófiai és történelmi osztályának egy minapi ülésén megismételte azt az elméletét, amelyet 1937-ben megjelent könyvében fejtett ki, hogy Kijev ősi városa sokkal tartozik a kazároknak. Magas fokon álló nép szerepében festi le őket, akik az oroszok agresszív aspirációinak estek áldozatul.

"Mindennek" - írja a *Pravda* - "semmi köze sincs a történelmi tényekhez. A kazár királyság, amely különböző törzsek primitív ötvözetét képviselte, semmilyen pozitív szerepet sem játszott a keleti szlávok államiaságának a kialakításában. Régi források igazolják, hogy államalakulatok jöttek létre a keleti szlávok között, sokkal azt megelőzően, hogy bármilyen feljegyzés lenne a kazárokról. A kazár királyság távolról sem segítette elő a régi orosz állam

kialakulását, késleltette a keleti szláv törzsek fejlődését. Azok az anyagok, amelyekhez az archeológusaink útján jutottunk, jelzik a régi Oroszország kultúrájának magas színvonalát. Csak a történelmi igazság megcsúfolásával és azzal, hogy nem veszik figyelembe a tényeket, lehet beszélni a kazár kultúra fölényéről. A kazár királyság idealizálása a burzsoá történészek hibás nézeteinek nyilvánvaló maradványát tükrözi, amely lebecsülte az orosz nép önerejű fejlődését. Ennek a felfogásnak a téves volta nyilvánvaló. Ilyen felfogást nem fogadhat el a szovjet történelemírás."

Artamonov, akit gyakran idéztem, első könyvét (számos, tudományos folyóiratokban megjelent cikke mellett), amely a kazárok korai történelmével foglalkozott, 1937-ben jelentette meg. Nagy műve, *A kazárok története* már nyilván előkészületben volt, amikor a *Pravda* odacsapott. Ennek következményeként a könyv csak tíz évvel később - 1962-ben - jelent meg, záró fejezetében egy olyan visszavonással, ami felért mindannak, ami megelőzte és a valóságban a szerző egész életművének a megtagadásával. A vonatkozó bekezdésben ez áll:

A kazár királyság felbomlott és részeire hullott szét, amelyeknek nagy része más rokon néppel olvadt össze, a kisebb része, amelyik Itilben lakott, elvesztette nemzeti jellegét és egy élődsi, zsidó színezetű osztállyá alakult át.

Az oroszok soha nem tértek ki a Kelet kulturális vívmányai elől. De az itili kazároktól nem vettek át semmit. Közbevetőleg: ugyanúgy kezelték a militáns kazár judaizmust más, velük kapcsolatba kerülő népek: a magyarok, bolgárok, besenyők, alánok, polocsánok is. Annak a szüksége, hogy harcoljanak Itil kizsákmányolása ellen, serkentette az oguzok és a szlávok egyesülését Kijev arany trónja körül, és ez az egység teremtette meg azután nem csupán az orosz államrend, de a régi orosz kultúra erőteljes növekedésének a lehetőségét és távlatait is. Ez a kultúra mindig is eredeti volt és soha nem függött a kazár befolyástól. Azok a jelentéktelen keleti elemek az orosz kultúrában, amelyek a kazárok révén jutottak oda, és amelyekre gondolni szoktak, ha az orosz és a kazár kultúra közötti kapcsolatokkal foglalkoznak, nem hatoltak be az orosz kultúra szívébe, hanem csak a felszínen maradtak, rövid tartamúak és csekély jelentőségűek voltak. Ezek nem adnak alapot arra, hogy egy "kazár" periódust mutassanak ki az orosz kultúra történelmében.

A pártvonal diktátuma betetőzte az eltörlés folyamatát, ami Sarkel maradványainak az elárasztásával indult.

5.

Az intenzív kereskedelmi és kulturális kapcsolatok nem gátolták a ruszokaí abban, hogy fokozatosan belerágnák magukat a kazár birodalomba, kisajátítva annak szláv alattvalóit és hűbéreseit. Az orosz őskrónika szerint 859-re - vagyis huszonöt évvel azután, hogy Sarkel felépült - a szláv népek fizette adó megosztott a kazárok és a Balti-tenger melletti varégek között. A varégek adót szedtek a csudoktól, a krivicsektől stb. - vagyis az északabbra élő szláv népektől, míg a kazárok továbbra is beszedték az adót a vjaticsoktól, a szeviánoktól és valamennyi között a legfontosabbtól, a poljánoktól, Kijev központi vidékén. De már nem sokáig. Három évvel később, ha bízhatunk (az orosz krónika) időmeghatározásában, Kijev, a kulcshelyzetű város a Dnyeper mellett, ami addig kazár fennhatóság alatt volt, átkerült rusz kézbe.

Ez döntő eseménynek bizonyult az orosz történelemben, noha nyilvánvalóan fegyveres harc nélkül történt. A krónika szerint Novgorodot ebben az időben (a

félig legendabeli) Rurik (Hrörekr) herceg kormányozta, aki uralma alatt tartotta valamennyi viking települést, az északi szlávokat és néhány finn népséget. Rurik emberei közül kettő, Oszkold és Dir, lefelé utazva a Dnyeperen, meglátta a megerősített helyet egy hegyen és ennek látványa kedvükre volt; azt mondták nekik, hogy ez Kijev városa és "adófizetője a kazároknak". Ők ketten családjukkal megtelepedtek a városban, "sok normannt gyűjtöttek maguk köré és uralkodtak a szomszédos szlávokon, ugyanúgy, ahogyan Rurik uralta Novgorodot. Vagy húsz évvel később Rurik fia, Oleg (Helgi) odajött, megölte Oszkoldot és Dirt és Kijevet az uralma alatt álló területhez csatolta."

Kijev fontosságában hamarosan túlszárnyalta Novgorodot, a varégok fővárosa lett és "az orosz városok anyja"; míg a fejedelemség, amely nevét viselte, az első orosz állam bölcsője lett

József levele, ami körülbelül egy évszázaddal az után íródott, hogy az oroszok elfoglalták Kijevet, már nem említi ezt a várost a kazár birtokok felsorolásában. De befolyásos kazár-zsidó közösségek maradtak fenn mind Kijev városában, mind pedig tartományában és országuk végleges pusztulása után kazár emigránsok sokasága gyarapította a számukat. Az Orosz Krónika beszámol Hősökről, akik *Zemlja zsidovszkája*-ban, "a zsidók országából" jöttek; a "Kazár Kapu" Kijevben a modern időkig fenntartotta az egykori uralkodók emlékét.

6.

Így most belépünk a kilencedik század második felébe, és mielőtt folytatnók az orosz expanzió történetét, figyelmünket a sztyeppék népei, különösen pedig a magyarok körüli, nagy fontosságú fejleményekre kell fordítanunk. Ezek az események párhuzamosan haladtak az orosz hatalom kialakulásával és közvetlen befolyással voltak a kazárookra - és Európa térképre.

A magyarok a kazárok szövetségesei voltak és nyilván készségei hűbéresei a kazár birodalom hajnalodása óta. "Eredetük és korai vándorlásuk már régóta zavarba ejtette a tudósokat" írja Macartney, másutt pedig "a legsötétebb történelmi rejtélyek egyikének" nevezi. Minden, amit az eredetükről biztonsággal tudni lehet, az, hogy a magyarok a finnek rokonai, nyelvük az ún. finnugor nyelvcsaládnak tartozik a vogul és osztják népek nyelvével együtt, amelyek az északi Ural erdős vidékén élnek, így eredetileg nincsenek rokonságban a sztyeppék szláv és türk népeivel, amelyek közé kerültek - egy etnikai kuriózum és az is maradt mind a mai napig. A mai Magyarországnak, más kis nemzetektől eltérően, nincs semmilyen nyelvi kapcsolata a szomszédaival, a magyarok etnikai zárvány gyanánt maradtak Európában, a távoli finnekkel, mint egyedüli rokonnal.

A keresztény korszak egy korai századának ismeretlen időpontjában ezt a nomád törzset elűzték eredeti hazájából az Uraiban és a sztyeppéken át dél felé vándorolt, végül megtelepedett a Don és a Kubán folyók közötti vidéken, így a kazárok szomszédai lettek, még mielőtt azok a történelem előterébe emelkedtek volna. Egy ideig egy félnomád néppel, az onogurokkal ("a tíz nyíl" vagy tíz törzs) voltak szövetségben; úgy hiszik, hogy az angol "Hungarian" ennek a szónak egy szláv változata, míg a "magyar" az a név, ahogyan emberemlékezet óta nevezik magukat.

Körülbelül a hetedik század közepétől a kilencedik század végéig, mint már említettük, a kazár birodalom alattvalói voltak. Figyelemre méltó tény, hogy ennek az egész időszaknak a folyamán, mialatt más törzsek a "székfoglaló társasjáték" gyilkos szórakozásával voltak elfoglalva, nincs feljegyzés akár csak egyetlen fegyveres összeütközésről is a kazárok és a magyarok között, míg

mindegyikük időről időre háborúba bonyolódott közvetlen vagy távolabbi szomszédaival: a volgai bolgárokkal, a dunai bolgárokkal, az oguzokkal, a besenyőkkel és így tovább - és ráadásul még az arabokkal és a ruszokkal is. Átírva az Orosz Krónikát és az arab forrásokat, Toynbee azt mondja el, hogy ez az idő alatt a magyarok "behajtották az adót" a kazárok számára a szláv és a finn népektől a Fekete Föld zónájában, a magyarok saját sztyeppéi területétől északra és az attól északra fekvő erdős vidéken. Hogy a "magyar" név ebben az időben használatban volt, annak bizonyítéka egy csomó helységnév fennmaradása Észak-Oroszországban. Ezek a helységnevek feltehetően az előző magyar helyőrségek és előretolt állások helyét jelzik. Így a magyarok uralkodtak szláv szomszédaikon és Toynbee mindebből azt a következtetést vonja le, hogy "az adó behajtásával a kazárok megbízottjuk gyanánt használták fel a magyarokat, noha kétségtelen, hogy a magyarok ezt a megbízást a maguk számára is hasznosították."

A ruszok érkezése gyökeresen megváltoztatta a dolgoknak ezt a hasznot hajtó állását. Körülbelül abban az időben, amikor Sarkelt építették, volt a magyaroknak egy szembetűnő mozgása a Donon át annak nyugati partjára. Úgy 830-tól kezdve a nemzet zöme áttelepült a Don és a Dnyeper közötti vidékre, amit később Lebediának neveztek. Ennek a mozgásnak az oka sok vita tárgya volt a történészek között; Toynbee magyarázata a legújabb és a legvalószínűbb:

Feltételezhetjük, hogy a magyarok a Dontól nyugatra fekvő sztyeppék elfoglalásában kazár hűbéruraik engedélye alapján jártak el mivel a sztyeppeterület ezt megelőzően a kazároké volt, és minthogy a magyarok a kazárok alárendelt szövetségesei voltak, arra következtethetünk, hogy a magyarok nem a kazárok akarata ellenére rendezkedtek be ezen a kazár területen... Valóban arra a következtetésre juthatunk, hogy a kazárok nemcsak megengedték a magyaroknak, hogy a Dontól nyugatra helyezkedjenek el, hanem a valóságban azért telepítették őket oda, hogy a kazárok érdekeit szolgálják. Az alattvaló népek áttelepítése stratégiai megfontolásokból olyan megoldás volt, amelyet előző nomád birodalomépítők is gyakoroltak. Ebben az új elhelyezésben a magyarok segíthettek a kazároknak a rhoszok délkeleti és déli irányú előnyomulásának ellenőrzésében. A magyarok áttelepítése a Dontól nyugatra és Sarkel építése a Don keleti partján, egyazon akciónak a része.

7.

Ez az elrendezés közel egy fél évszázadon át elég jól működött. Ennek az időszaknak a folyamán a viszony a magyarok és a kazárok között még szorosabb lett és két eseményben csúcsosodott ki, amelyek maradandó nyomokat hagytak a magyar nemzetben. Az első: a kazárok királyt adtak nekik, aki megalapította az első magyar dinasztiát. És a második: néhány kazár törzs csatlakozott a magyarokhoz és mélyrehatóan átformálta etnikai jellegüket.

Az első epizódot Konstantin a *De Administrando* (kb. 950) című munkájában írja le, és ezt megerősíti az a tény, hogy a nevek, amelyeket megemlít, tőle függetlenül megjelennek az első magyar krónikában (tizenegyedik század). Konstantin elmondja, hogy mielőtt a kazárok beavatkoztak volna a magyarok belső ügyeibe, azoknak nem volt legfőbb vezérük, csak törzsfőnökeik voltak; ezek között a legkiválóbbat Lebediásnak hívták (akiről aztán utóbb Lebediát elnevezték).

És a magyarok hét hordából állottak, de ebben az időben nem volt uralkodójuk, sem bennszülött, sem idegen, de voltak közöttük bizonyos törzsfőnökök, akik között a vezető törzsfőnök a már előbb említett Lebediás volt... És a kagán, Kazária uralkodója a (magyarok) vitézsége és katonai segítsége miatt az első

törzsfőnek, akit Lebediásnak hívtak, egy előkelő kazár hölgyet adott feleségül, hogy nemzzen vele gyermekeket; de Lebediásnak történetesen a kazár asszonytól nem született gyermeke.

Ismét egy dinasztikus házasság, amelyik nem sikerült De a kagán el volt határozva, hogy erősíti a kötelékeket, amelyek Lebediást és törzseit a kazár királysághoz kötik.

Miután egy kis idő elmúlt, a kagán, Kazária uralkodója, szólt a magyaroknak, hogy küldjék el hozzá az első törzsfőnöküket, így Lebediás, Kazária királya elé járulva, megkérdezte tőle, hogy miért hívatta. És a kagán így szólt hozzá: A következő okból küldöttünk érted: minthogy előkelő származású vagy és bölcs és vitéz és első a magyarok között, mi azt óhajtjuk, hogy a fajtád uralkodója légy és alá légy rendelve a mi törvényeinknek és rendeleteinknek.

De, úgy látszik, Lebediás büszke ember volt, hálájának illő kifejezése mellett elhárította az ajánlatot, hogy bábkirály legyen, és azt javasolta, hogy helyette a méltóságot törzsfő társára, Almosra vagy Almos fiára, Árpádra ruházzák, így a kagán, "akinek tetszett a beszéd", Lebediást illő kísérettel küldte vissza népéhez és azok Árpádot választották királyukká. Árpád beiktatásának szertartása "a kazárok szokása és gyakorlata szerint történt, úgy, hogy pajzsukra emelték. De Árpád előtt a magyaroknak soha nem volt más uralkodójuk; ezért Magyarország uralkodóját mind a mai napig ebből a nemzetségből választják."

A "mai nap", amikor Konstantin ezeket a sorokat írta, körülbelül 950, azaz egy évszázaddal az esemény után. Valóban Árpád vezette magyarjait Magyarország meghódítására; ez a dinasztia uralkodott 1301-ig és az ő neve egyike az elsőeknek, amit egy magyar iskolásfiú megtanul. A kazároknak sok történelmi eseményben van benne a kezük.

8.

A második epizódnak, úgy látszik, még mélyebb hatása volt a magyarok nemzeti jellegére. Ahogyan Konstantin elmondja, egy pontosan meg nem határozható időpontban lázadás, *apostasia* tört ki a kazár nemzet egy részében uralkodóik ellen. A lázadók három törzsből álltak, "akiket kavároknak (vagy kabaroknak) neveztek és ezek a kazárok saját fajtájából valók voltak. Az államhatalom kerekedett felül; a lázadók közül némelyeket lemészároltak, mások elmenekültek az országból, a magyaroknál telepedtek le és összebarátkoztak velük. Megtanították őket a kazárok nyelvére is és mind a mai napig ugyanazt a nyelvjárást beszélnek, de beszélnek a magyarok másik nyelvét is. És mivel eredményesebbnek bizonyultak a háborúban és a legbátrabbaknak a nyolc törzs közül (azaz az eredeti hét magyar törzs, plusz a kabarok) és vezetőknak a háborúban, őket választották meg az első seregnek és egy vezér van közöttük, azaz az (eredetileg) három kabar törzs között, aki mindmáig megvan."

Hogy feltegye az i-re a pontot, Konstantin a következő fejezetet egy listával kezdi "a kabarok és a magyarok seregeiről. Az első az, amelyik elszakadt a kazároktól, a kabarok fent említett serege..." stb. Az a sereg vagy törzs, amelyik eredetileg "magyarnak" nevezte magát, csak harmadikként következik.

Úgy tűnik, mintha a magyarok - képletesen szólva és talán szó szerint is - vératömlést kaptak volna a kazároktól. Ez többféle módon érintette őket. Mindenekelőtt megtudjuk, hogy - meglepetésünkre - legalább a tizedik század közepéig Magyarországon mindkét nyelvet, a magyart és a kazárt beszélték.

Számos kiváló modern szakértő magyarázta ezt a különös tény, így Bury ezt írja: "Ennek a kettős nyelvnek a következménye a modern magyar nyelv kevert jellege, amely tetszetős érveket szolgáltatott a magyarok etnikai rokonságára vonatkozó két ellentétes nézetnek." Toynbee megjegyzi, hogy bár a magyarok már régen nem beszélnek két nyelvet, kétnyelvűek voltak állami létük elején, amit vagy kétszáz jövevényszó a török nyelv régi csuvas dialektusából jelez, ugyanis a kazárok ezt beszélték (lásd fenn, I. 3.).

A magyarok, mint a ruszok, ugyancsak átvették a kazár kettős királyság egy módosított formáját, így Gardezi: "... A vezetőjük 20 000 lovassal lovagol ki; őt kondának (magyarul kende) nevezik és ez a címe a nagyobb királyuknak, de annak a címe, aki valóban kormányozza őket, Jula (Gyula). És a magyarok mindent megtesznek, amit gyulájuk parancsol." Okunk van hinni, hogy az első gyulák Magyarországon kabarok voltak.

Vannak bizonyos jelek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a szakadár kabar törzsek között, amelyek *de facto* átvették a magyar törzsek vezetését, voltak zsidók, vagy "a judaizáló vallás" hívei. Egészen elképzelhetőnek látszik - amint az Artamonov és Bartha elgondolása -, hogy a kabar "*apostasia*" valamiképpen összefügg Obadiah király kezdeményezett vallási reformjaival vagy azok ellen irányult. A rabbinikus törvény, a szigorú étrendi előírások, a talmudi szórszálhasogatás nagyon ellenére lehetett ezeknek a csillogó vértetű sztyeppéi harcosoknak. Ha egy "judaizáló vallást" vallottak, annak közelebb kellett lennie a régi sivatagi héberek hitéhez, mint a rabbinikus ortodoxiához. Talán éppen a karaita fundamentalista szekta követői voltak és így eretneknek tekintették őket. De hát mindez tiszta spekuláció.

9.

A szoros együttműködés a kazárok és a magyarok között véget ért, amikor a magyarok 896-ban búcsút mondtak az európai sztyeppéknek, átkeltek a Kárpátok hegyláncán, és meghódították azt a területet, amely végleges hazájuk lett. Ennek a vándorlásnak a körülményei ismét ellentmondásosak, de legalább nagy vonalaiban követhetők.

A kilencedik évszázad utolsó évtizedeiben egy újabb vad játszótárs kapcsolódott be a nomád "székfoglaló játékba", a besenyők.* Ami keveset erről a török törzsről tudunk, azt Konstantin leírása foglalja össze: telhetetlen, mohó barbárok bandája, amelyet jó pénzért meg lehetett vásárolni, hogy harcoljanak más barbárok és a ruszok ellen. Kazár fennhatóság alatt éltek a Volga és az Ural folyók között; Ibn Ruszta szerint a kazárok minden évben lerohanták őket, hogy behajtsák a nekik járó adót.

* Pecheneg, paccinak.

A kilencedik század vége felé egy (természetét illetően semmiképpen sem szokatlan) katasztrófa érte a besenyőket: keleti szomszédai kiszorították őket az országukból. Ezek a szomszédok nem voltak mások, mint az oguzok, akiket Ibn Fadlan annyira nem kedvelt - egyike a kifogyhatatlan török törzseknek, amelyek időről időre elszabadultak közép-ázsiai kötelékeikből és nyugat felé sodródtak. A kiszorított besenyők megpróbálták Kazáriában letelepedni, de a kazárok visszaverték őket.* A besenyők folytatták a költözésüket nyugat felé egy új letelepedési helyre, átkeltek a Donon és megtámadták a magyarok területét. A magyarok viszont kénytelenek voltak tovább visszavonulni nyugat felé, a Dnyeper és a Szeret folyók közötti tájra. Ők ezt a területet Etelköznek nevezték: "az ország a folyók között". Úgy látszik, hogy 889-ben költöztek ide,

de 896-ban a besenyők, a dunai bolgárokkal szövetségben ismét támadtak, mire a magyarok a mai Magyarországra vonultak vissza.

* Konstantin állításának, hogy "az oguzok és a kazárok háborúskodtak a besenyőkkel" [Cf. Bury, 424. o.] ez az értelmezése látszik elfogadhatónak.

Ez, nagy vonalakban, a magyarok kivonulásának a története a keleti sztyeppékről, és a kazár-magyar kapcsolatok vége. A részleteket vitatják; egyes történészek bizonyos szenvedélyességgel kitanak emellett, hogy a magyarok csak egy vereséget szenvedtek el a besenyőktől, nem pedig kettőt, és hogy *Etelköz* csak Lebediának egy másik neve volt; de ezeket a csűrés-csavarásokat átengedhetjük a szakembereknek. Több fejtörést okoz az a nyilvánvaló ellentmondás a magyarokról, mint nagyszerű harcosokról alkotott kép, és dicstelen visszavonulásuk között egymást követő hazáikból. Így megtudjuk Hinkmar reimsi érsek krónikájából, hogy 862-ben lerohanták a keleti frank birodalmat; ez az első azok a vad betörések között, amelyek a következő évszázad folyamán rettegésben tartották Európát. Értesülünk Szent Cirillnek, a szlávok apostolának félelmetes találkozásáról is egy magyar hordával Kazáriába vezető útján, 860-ban. Imádságát mondta, amikor lerohanták, *luporum more ululantes*, "farkasok módjára üvöltve". Szentsége azonban megvédte őt a bajtól. Egy másik krónika említi, hogy a magyarok és a kabarok összeütközésbe kerültek a frankokkal 881-ben; és Konstantin meséli el nekünk, hogy vagy tíz évvel később a magyarok "háborút indítottak Simeon (a dunai bolgárok uralkodója) ellen, alaposan meg is verték és olyan messzire jutottak, mint Preszlav és bezárták őt a Mundraga nevű erődbe és hazatértek".

Hogyan lehet összeegyeztetni ezeket a hősi tetteket a visszavonulások sorozatával a Dontól Magyarorszáig, ami ugyanabban az időszakban történt? Úgy tűnik, hogy a választ sejteni engedi Konstantinnak imént idézett bekezdését közvetlenül követő szakasz:

... De miután Symon, a bolgár, ismét békét kötött a görögök császárával és biztonságot nyert, (követet) küldött a pacinákokhoz és egyezséget kötött velük, hogy háborút indítanak a magyarok ellen és megsemmisítik őket. Amikor a magyarok egy hadjáraton voltak távol, Symeon és a pacinákok megtámadták a magyarokat, megsemmisítették a családjaikat, és százalmasan elkergették a magyarokat, akiket visszahagytak az ország védelmére. A magyarok, visszatérve a hadjáratból, országukat így feldúlva és elpusztítva találták, abba az országba vonultak, amelyet ma is laknak (azaz Magyarországra).

Így a hadsereg zöme "hadjáraton volt távol", amikor az országot és családjaikat megtámadták, és ahogyan az említett krónikák alapján megítélhetjük, meglehetősen gyakran voltak "távol", kirabolva messzi országokat, csak csekély védelemmel hagyva vissza otthonaikat. Ezt a kockázatos szokást megengedhették maguknak mindaddig, amíg csak kazár hűbéruraik és békés szlávok voltak közvetlen szomszédaik. De a földsvár besenyők jövetelével ez a helyzet megváltozott. Az a szerencsétlenség, amit Konstantin leírt, már csak az utolsó lehetett a hasonló események sorozatában. De ez bírhatta rá őket arra az elhatározásra, hogy egy új és biztonságosabb hazát keressenek a hegyeken túl, egy olyan országban, amelyet már ismertek legalább két, előző betörésükből.

Van egy másik megfontolás is, ami ez a hipotézis mellett szól. Úgy látszik, hogy a magyarok erre a portyázó szokásra csak a kilencedik század második felében tettek szert - az az időpont körül, amikor azt a bizonyos kritikuss vérátömlesztést kapták a kazároktól. Ez bizony meglehetősen kevert áldásnak bizonyult. Amint láttuk, a kabarok, akik "sikeresebbek voltak a hadban és vitézebbek", lettek a vezető törzs és ők befolyásolták befogadóikat a kaland

szellemével, ami azután rövidesen Európa ostorává tette őket, mint ahogyan korábban a hunok voltak azok. Ők tanították meg a magyarokat "arra a sajátos és jellemző taktikára, amit emberemlékezet óta minden török nemzet - hunok, avarok, türkök, besenyők, kunok - alkalmazott és semmilyen más nemzet... a könnyű lovasság menekülést színelve, a régi fortély szerint, futás közben kilőtte nyilait, majd félelmetes, a farkasokéhoz hasonló üvöltéssel, támadott."

Ez a módszer gyilkos módon hatásosnak bizonyult a kilencedik és a tizedik század folyamán, amikor a magyar portyázók megtámadták Németországot, a Balkánt, Olaszországot, sőt Franciaországot - de hatástalan maradt a besenyőkkel szemben, akik ugyanazt a taktikát alkalmazták, és éppen olyan hátborzongatóan tudtak üvölni.

Így közvetve, a történelem kacskaringós logikájával, a kazárok hozzájárultak a magyar állam megalakításához, míg a kazárok maguk köddé váltak. Macarthey, hasonló gondolatmenetet követve, még tovább ment annak a döntő szerepnek a kihangsúlyozásában, amit a kabar vérátömlesztés játszott:

A magyar nemzet zöme, az igazi finnugorok, viszonylag (ha nem is nagyon) békés földművesek, nem vándorlók, otthonukat dimbes-dombos tájon... a Dunától nyugatra rendezték be. Az Alföld síkságát a kabarok nomád fajtája, igazi türkök: gulyások, lovasok és harcosok, a nemzet hajtóereje és hadserege foglalta el, mint "a magyarok seregei között az első". Úgy hiszem, ez volt az a fajta, amelyik a sztyeppe szlávjaira és oroszaira rárontott, amelyik hadjáratot indított a bolgárok ellen 895-ben, nagy részben és több mint fél évszázadon át volt Európa réme.

És a magyarok mégis meg tudták őrizni etnikai identitásukat. "Hatvan év szüntelen és könyörtelen hadviselés fő terhe a kabarokon volt, akiknek a sorait ennek rendkívüli módon meg kellett ritkítania. Közben az igazi magyarok, akik viszonylagos békében éltek, számban gyarapodtak." A kétnyelvű időszak után eredeti finnugor nyelvüket is meg tudták őrizni a germán és szláv szomszédok között, szemben a bolgárokkal, akik elvesztették eredeti török nyelvüket és most egy szláv nyelvjárást beszélnek.

A kabar befolyás mindamelllett továbbra is érezte hatását Magyarországon és még azután is, hogy a Kárpátok hegysége elválasztotta őket, a kazár-magyar kapcsolat nem szakadt meg teljesen. Vasziljev szerint a tizedik században a magyar Taksony vezér ismeretlen számú kazárt hívott meg, hogy birtokán telepedjenek le. Igen valószínű, hogy a bevándorlók között meglehetősen számban kazár zsidók is voltak. Feltételezhetjük, hogy mind a kabarok, mind pedig a későbbi bevándorlók magukkal hozták hírneves kézműveseiket, és ezek tanították meg a magyarokat művészetükre (lásd L, 13.). Annak folyamán, hogy birtokba vették új és végleges hazájukat, a magyaroknak ki kellett tűnniük onnan annak előző lakóit, a morvákat és a dunai bolgárokat; ezek elvonultak arra a tájakra, ahol most élnek. Többi szláv szomszédjuk is - a szerbek és a horvátok - már többé-kevésbé *in situ* voltak, így azután a távoli Uraiban elinduló láncreakció eredményeként - az oguzok elzavarták a besenyőket, a besenyők a magyarokat, a magyarok a bolgárokat és a morvákat, a mai Közép-Európa térképe kezdett kialakulni. A változékony kaleidoszkóp többé vagy kevésbé stabil mozaikká rendeződött el.

10.

A ruszok hatalomra emelkedésének a történetét ott folytathatjuk, ahol abbahagytuk - amikor 862 körül Rurik emberei vérontás nélkül birtokukba vették Kijevet. Ez megközelítőleg az az időpont, amikor a besenyők nyugat felé

nyomták a magyarokat és így megfosztották a kazárokat nyugati szárnyuk védelmétől. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a ruszok miért kerítették ilyen könnyen a hatalmukba Kijevet.

De a kazár katonai hatalom gyengülése a bizánciakat is kitétte a ruszok támadásának. Az idő tájt, amikor a ruszok megtelepedtek Kijevben, hajóik, lefelé úszva a Dnyeperen, átkeltek a Fekete-tengeren és megtámadták Konstantinápolyt. Bury nagy lendülettel írja le az eseményeket:

Június hónapban, az Urnák 860-ik esztendejében, a császár (III. Mihály) minden katonai erejével a szaracénok ellen vonult. Már feltehetően messze járt, amikor a megdöbbentő hírt kapta, ami a legnagyobb sietséggel szólította vissza Konstantinápolyba. Az orosz ellenség kétszáz hajóval átvitorlázott az Euxinuson (Fekete-tengeren). Behatolt a Boszporuszba, partjain kirabolta a kolostorokat és a peremvárosokat és lerohanta a Hercegek szigetét. A város lakóit teljesen demoralizálta a hirtelen veszély rémülete és a saját tehetetlenségük. A csapatok (Tagmata), amelyek rendszerint a város szomszédságában állomásoztak, a császárral voltak, messze távol... és a flotta is távol volt. Miután tönkre tették, romba döntötték az elővárosokat, a barbárok nekikészültek, hogy megtámadják a várost. Ebben a kritikus helyzetben... a tudós pátriárka, Photius, a helyzet magaslatára emelkedett; magára vállalta a feladatot, hogy helyreállítsa polgártársainak erkölcsi bátorságát... A közhangulatot fejezte ki, amikor hosszasan beszélt arról a képtelenségről, hogy a birodalmi fővárost, "csaknem az egész világ királynőjét", megcsúfolja a szlávoknak (*sic*) egy hitvány és barbár gyűlevész bandája. De a köznépre még nagyobb befolyást gyakorolt és inkább megvigasztalta, amikor az egyházi mágiához folyamodott, amelyet előző ostromok alkalmával eredményesen használtak. A Szűzanya értékes ruháját körmenetben hordozták körül a város falain és úgy hitték, hogy bemártották a tenger vizébe, hogy szélvihart támasszon. Szélvihar ugyan nem támadt, de az oroszok röviddel ezután megkezdték a visszavonulásukat és bizonyára nem sokan voltak az örvendező polgárok között, akik felszabadulásukat nem az egek királynője közvetlen beavatkozásának tulajdonították volna.

Hadd tegyük hozzá a pikantéria kedvéért, hogy "a tudós pátriárka", Photius, akinek az ékesszólása megmentette a császári várost, nem volt más, mint a "kazár pofa", aki Szent Cirillt hittérítő útjára küldte. Ami a ruszok visszavonulását illeti, azt a görög hadsereg és flotta sietős visszatérése okozta; de "kazár pofa" mentette meg a morált a lakosság között a várakozás gyötrelmes időszakában.

Toynbeenek is van érdekes észrevétele erről az epizódról. Azt írja, hogy 860-ban az oroszok "közelebb kerültek Konstantinápoly bevételeéhez, mint amennyire azóta bármikor is jutottak". És osztja sok orosz történész véleményét, hogy a keleti normannok dnyeperi flottillájának a támadása a Fekete-tengeren át, össze volt hangolva a nyugati viking flotta ezzel egyidejű támadásával, amely a Földközi-tengeren és a Dardanellákon át közelítette meg Konstantinápolyt:

Vasziljev és Paskievic és Vernadszki hajlandók azt hinni, hogy a két haditengerészeti expedíció, amelyik így konvergált a Márvány-tengerre, nemcsak egyidejű volt, de megegyezés szerint is történt, sőt feltételezik a kiváló elme személyazonosságát is, aki nézetük szerint kidolgozta ezt a nagyvonalú stratégiai tervet. Azt sejtetik, hogy a novgorodi Rurik ugyanaz a személy volt, mint a jütlandi Rurik.

Ennek alapján kell értékelni annak az ellenségnek a szellemi formátumát, akivel

a kazároknak meg kellett küzdeniük. A bizánci diplomácia sem késlekedett ennek az értékelésében - és annak a kétszínű játéknak a játszásában sem, amelyet a helyzet megkövetelni látszott, váltakozva a háború - ha az elkerülhetetlen volt - és a megbékélés között, abban a jámbor reményben, hogy az oroszokat végül is a kereszténységre lehet téríteni és a keleti pátriárkátus nyájába terelni. Ami a kazárokat illeti, azok egyelőre fontos előnyt jelentettek a számukra, de akiket az első kínálkozó méltó - vagy méltatlan - alkalommal elfognak árulni.

11.

A következő kétszáz évben a bizánci-orosz relációk fegyveres konfliktusok és barátsági szerződések között váltakoztak. Háborút viseltek 806-ban (Konstantinápoly ostroma), 907-ben, 941-ben, 944-ben, 969-71-ben és szerződéseket kötöttek 838-9-ben, 861-ben, 911, 945, 957, 971 években. Ezekről a többé-kevésbé titkos megállapodásokról csak keveset tudunk, de amit tudunk, az megmutatja a játéknak az elképesztő bonyolultságát. Néhány évvel Konstantinápoly ostroma után, Photius pátriárka (még mindig ugyanaz) beszámol arról, hogy a ruszok követeket küldtek Konstantinápolyba és - a nyomás alatti hittérítés bizánci formulája szerint - "könyörögtek a császárnak, hogy keresztelje meg őket egyháza hitére". Bury megjegyzése: "Nem tudjuk megmondani, hogy mennyit és melyiket képviselte ez a küldöttség az orosz települések közül, de a feladata bizonyára az volt, hogy jóvátételt ajánljon fel a minapi fegyveres betörésért, talán, hogy kieszközölje a foglyok kiszabadítását. Az bizonyos, hogy néhányan az oroszok közül beleegyeztek, hogy felvegyék a kereszténységet..., azonban a mag nem hullott nagyon termékeny talajra. De ezután egy évszázadon át nem hallunk többet az oroszok kereszténységéről. Azonban a szerződés, amit 860 és 866 között kötöttek meg, valószínűleg más következményekkel járt.

Ezek a következmények között volt skandináv tengerészek toborzása a bizánci flottába. 902-ben hétszázán voltak. Egy másik fejlemény volt a híres "varég gárda", rusz és más északi zsoldosok elit csapata, beleértve még angolokat is. A 945-ben és 971-ben kötött szerződésekben a kijevi fejedelemség orosz uralkodói vállalták, hogy a bizánci császárt kívánságára csapatokkal látják el. Bíborbanszületett Konstantin napjaiban, vagyis a tizedik század közepén, orosz hajóhadak a Boszporuszon megszokott látványt jelentettek; már nem azért jöttek, hogy ostrom alá vegyék Konstantinápolyt, hanem, hogy áruikat eladják. A kereskedelem aprólékosan, jól szabályozott volt (kivéve, ha fegyveres összecsapások jöttek közbe). Az Orosz Krónika szerint a 907-és 911-ben kötött szerződésekben megállapodtak abban, hogy rusz látogatók csak egyetlen városkapun léphetnek be, egyszerre nem több, mint ötven, csak tisztviselők kíséretében; hogy a városban tartózkodásuk alatt annyi gabonát kapnak, amennyire szükségük van, és hathónapos készletet egyéb élelmiszerekből, beleértve a kenyeret, bort, húst, gyümölcsöt és a fürdési lehetőséget (ha kívánják). Annak biztosítására, hogy minden ügylet lebonyolítása pontos és szabályszerű legyen, a feketepiaci üzelmeket egy kéz levágásával büntették. A hittérítési tevékenységet sem hanyagolták el, mint végső eszközt arra, hogy elérjék a békés egymás mellett élést a hatalmukban egyre erősödő oroszokkal .

De ez keserves ügylet volt. Amikor - az Orosz Krónika szerint - Oleg, Kijev kormányzója megkötötte a 911. évi szerződést a bizánciakkal, "Leó és Alexander császárral (a társuralkodókkal), miután megállapodtak az adóban és kölcsönösen esküvel kötelezték el magukat, ezek megcsókolták a keresztet és felszólították Oleget és az ő embereit, hogy hasonló módon esküdjenek. Az oroszok, vallásuknak megfelelően, a fegyvereikre, Perun istenre, valamint Volosra, a szarvasmarhák istenére esküdtek és így erősítették meg a

szereződést."

Közel egy fél évszázaddal, számos csatával és szerződéssel utóbb kilátás nyílt a Szent Egyház győzelmére: 957-ben a kijevi Olga hercegnőt (Igor herceg özvegyét) ünnepélyes konstantinápolyi látogatása alkalmával megkeresztelték (hacsak nem volt már előbb egyszer, elutazása előtt megkeresztelve - ami ismét ellentmondásos).

Az Olga tiszteletére rendezett különböző lakomák és ünnepek részletesen le vannak írva a *De Caeremoniis*-ban, ám azt nem árulják el nekünk, hogyan reagált a hölgy a mechanikus játékok Disneylandjára, amelyeket a császári trónteremben mutattak be - például a kitömött oroszlanra, amelyik félelmetes, mechanikusan keltett ordításokat hallatott. (Egy másik előkelő vendég, Luitprand püspök feljegyezte, hogy csak azért tudta megőrizni hidegvérét, mert már előzőleg figyelmeztették őt arra, hogy milyen meglepetések várnak a látogatókra.) Az alkalom bizonyára nagy fejfájást okozott a ceremóniamesternek (aki maga Konstantin volt), mert nem csupán Olga, az uralkodó volt nőnemű, de a kísérete is nőkből állt; a férfi diplomaták és a tanácsadók, szám szerint nyolcvanketten, "szerényen az orosz delegáció végén vonultak fel".*

* Olga kilenc rokona, húsz diplomata, negyvenhárom kereskedelmi tanácsadó, egy pap, két tolmács, a diplomaták hat szolgája és Oleg saját tolmácsa.

Éppen a lakoma előtt volt egy kis incidens, szimbóluma az orosz-bizánci viszony kényes természetének. Amikor a bizánci udvar hölgyei beléptek, arcra borultak a császári család előtt, amint azt a protokoll megkövetelte. Olga állva maradt, "de elégtétellel jegyezték fel, hogy egy kisé, alig észrevehetően, meghajtotta a fejét. A helyére vezették, és mint a mozlim állami vendégeket, külön asztalhoz ültették."

Az Orosz Krónikának egy ettől eltérő, dúsan kiszínezett változata van erről a díszlátogatásról. Amikor a megkeresztelés kényes kérdése került szóba, Olga azt mondta Konstantinnak, "ha azt kívánja, hogy meg legyen keresztelve, akkor ezt a funkciót neki magának kell elvégeznie, máskülönben nem fogadja el a keresztiséget".

A császár beleegyezett és megkérte a pátriárkát, hogy tanítsa Olgát a vallás dolgaiban. A pátriárka oktatta őt az imádkozásra és a böjtölésre, az alamizsnaosztásra és a szemérmesség védelmére. Olga lehajtotta a fejét, és miként egy szivacs felszívja a vizet, olyan módon itta a tanításait.

A keresztelés után a császár magához hívatta Olgát és közölte vele, azt kívánja, hogy legyen a felesége. De Olga ezt válaszolta: "Hogyan vehetnél engem feleségül, amikor te magad kereszteltél meg és engem leányodnak neveltél? Ez keresztények között tiltott, mint ahogyan ezt neked is tudnod kell." Akkor a császár így szólt: "Olga, te túljártál az eszemen".

Amikor Olga visszatért Kijevbe, Konstantin "üzenetet küldött neki, mondván: »Minthogy én sok ajándékot adtam neked, te megígérted, amikor visszatértél Rosba, hogy sok ajándékot fogsz küldeni nekem: rabszolgákat, viaszt, szőrmét és katonákat fogsz küldeni, hogy segítsenek nekem.« Olga azt felelte a küldötteknek, hogy ha majd a császár annyi időt töltött vele itt Pochainában, mint amennyit ő időzött a Boszporusznál, akkor teljesíteni fogja a kérését. Ezekkel a szavakkal elbocsátotta a küldöttet."

Ez az Olga-Helga félelmetes skandináv amazon lehetett. Mint már említettük,

Igor herceg özvegye volt, aki feltehetően Ruriknak volt a fia és az Orosz Krónika, mint kapzsi, esztelen és szadista uralkodót ír le. 941-ben nagy flottával támadta meg a bizánciakat és "azok közül, akiket foglyul ejtettek, némelyet lemészároltak, másokat céltáblának használtak és lövöldöztek rájuk, másokra rávetették magukat, és miután a kezüket hátra kötötték, vasszögeket vertek a fejükbe. Sok szent templomot felgyújtott." A végén vereséget szenvedtek a görög flottától, amely görögtüzet lőtt a hajójuk orrára szerelt csövekből. "Látva a lángokat, az oroszok a tenger vizébe vetették magukat, de a túlélők hazatértek, (ahol) elmondták, hogy a görögök birtokában vannak az ég villámai, és azzal elárasztva felgyújtották őket, és így az oroszok nem tudtak győzni."* Ezt az epizódot négy évvel később egy újabb barátsági szerződés követte. Lévéen túlnyomóan tengermelléki nemzet, a ruszokra még mélyebb benyomást gyakorolt a görögtűz, mint másokra, akik megtámadták Bizáncot és "a villám az égből" erős érv volt a görög egyház mellett. De az oroszok még mindig nem voltak készek az áttérésre.

* Toynbee nem habozik a görögök titkos fegyverét "napalm"-nak nevezni. Ismeretlen összetételű vegyszer volt, talán petróleumpárlat frakciója, ami vízzel érintkezve meggyulladt és vízzel nem lehetett eloltani.

Amikor Igor 945-ben a drevljánok, egy szláv törzs, amelyre mértéktelenül magas adót vetett ki, megölte, a megözvegyült Olga lett Kijev régense. Uralmát azzal kezdte, hogy négyszeresen állt bosszút a drevljánokon: először a drevlján békeküldöttséget élve temettette el; utána az előkelők egy küldöttségét egy fürdőházba csalták, és ott élve megégették; ezt egy újabb vérfürdő követte és végül a drevljánok fővárosát porig égette. Olga vérszomja a megkereszteléséig valóban kielégíthetetlennek látszott. De ettől a naptól kezdve, amint az Orosz Krónika tájékoztat róla, "a keresztény Oroszország előfutára lett, mint ahogyan a napkelte jön a nap, a hajnal a nappal előtt. Mert ragyogott, mint a hold éjszaka és tündöklő volt a hitetlenek között, mint a gyöngy a sárban." Annak rendje és módja szerint szentté avatták, mint az ortodox egyház első orosz szentjét.

12.

Azonban az Olga megkeresztelése körüli nagy hűhó és ünnepélyes, hivatalos látogatása ellenére Konstantinnál, ez még nem volt az utolsó szó a görög egyház és az oroszok közötti viharos párbeszédben. Mert Olga fia, Szvatoszláv, visszatért a pogánysághoz, nem hallgatott anyja könyörgésére, "nagy számú és vitéz hadsereget szedett össze és könnyedén lépkedve, mint egy leopárd, sok hadjáratot indított," egyebek között háborút a kazárok és egy másikat a bizánciak ellen. Csak 988-ban, fiának, Szent Vladimirnak az uralma alatt fogadta el az uralkodó dinasztia véglegesen a görög ortodox egyház hitét, ugyanaz idő körül, amikor a magyarok, a lengyelek és a skandinávok, beleértve a távoli izlandiakat is, tértek meg a romái latin egyházba. A világ végleges vallási megoszlásának durva körvonalai kezdtek alakot ölteni és ebben a folyamatban a zsidó kazárok anakronizmussá váltak. A fokozódó kiengesztelődés Konstantinápoly és Kijev között, váltakozó viszontagságai ellenére, fokról fokra csökkentette Itil fontosságát és a kazárok jelenléte keresztben a bizánci-rusz kereskedelmi utakon, akik behajtották a 10 százalékos vámjukat az áruk fokozódó áradata után, zavaró lett mind a bizánci kincstár, mind pedig az orosz harcos kereskedők számára.

Hogy a bizánciak magatartása megváltozott egykori szövetségeseikkel szemben, arra jellemző volt, hogy Kherszont feladták az oroszoknak. Néhány évszázadon át a bizánciak és a kazárok civódtak és néhanapján össze is tűztek a fontos krími kikötő birtoklásáért, de amikor Vladimir 987-ben elfoglalta Kherszont, a

bizánciak még csak nem is tiltakoztak; mert, amint Bury állítja, "ez az áldozat nem volt túl nagy ára a tartós békének és barátságnak az orosz állammal, amely akkorra nagyhatalommá vált".

Kherszon feladása lehetett indokolt, de a kazár szövetség feláldozása hosszú távra rövidlátó politikának bizonyult.

IV. A BUKÁS

1.

Amikor az oroszok és a bizánciak viszonyát tárgyaltam meg a kilencedik és a tizedik században, módom volt bőségesen idézni két részletes forrásból; Konstantin művéből *De Administrando* és az Orosz Őskronikából. De az orosz-kazár szembenállásról ugyanebben az időszakban, amihez most fordulunk, nincsen ehhez fogható forrásanyagunk; Itil levéltárát, ha egyáltalán létezett, elfújta a szél, és a kazár birodalom utolsó száz esztendejének a történelmét illetően ismét azokra az össze nem függő, rendszertelen utalásokra szorulunk, amelyeket a különböző arab krónikákban és földrajzkönyvekben találunk.

A szóban forgó periódus kb. 862-től - amikor az oroszok elfoglalták Kijevet - kb. 965-ig - amikor Szvjatoszláv elpusztította Itilt - terjed. Kijev elvesztése és a magyarok visszavonulása után Magyarországra azok a területek, amelyek korábban a kazár birodalomhoz tartoztak (a Krím részeit kivéve), már nem voltak a kagán ellenőrzése alatt, és Kijev fejedelme akadálytalanul szólíthatta fel a Dnyeper medencéjében élő szláv törzseket a felkiáltással: "Semmit se fizessetek a kazároknak!"

A kazároknak lehetett hajlandóság arra, hogy beletörődjenek hegemoniájuk elvesztésébe nyugaton, de ugyanabban az időben keleten is fokozódtak az oroszok beavatkozásai lefelé a Volga mentén és a Káspi-tenger körüli vidéken. Azok a mozlím országok, amelyek a "Kazár-tenger" déli felével határosak - Azerbajdzsán, Sírván, Tabarisztán - csábító célpontjai voltak a viking hajóhadaknak, akár mint a zsákmányolás áldozatai, akár mint a mozlím kalifátussal folytatott kereskedelem állomásai. De a Káspi-tengerhez vezető útvonalat, amely Itil mellett húzódott a Volga deltáján át, a kazárok ellenőrizték, mint ahogyan a Fekete-tengerhez vezető útvonalat is mindaddig, amíg Kijev a kezükön volt. Ez az "ellenőrzés" azt jelentette, hogy a ruszoknak minden egyes flottillájuk számára engedélyt kellett kérniük az áthaladásra és fizetniük kellett a tíz százalék vámilletéket - kettős inzultus a büszkeség és a zseb ellen.

Egy időre volt egy ingatag *modus vivendi*. A rusz flottillák megfizették az illetéket, leúsztak a Kazár-tengerre és kereskedtek a körülötte lakó népekkel. De a kereskedelem, amint láttuk, gyakran a rablás szinonimájává vált. Valamikor 864 és 884 között a rusz expedíció megtámadta Tabarisztánban Abaszkun kikötőjét. Visszaverték őket, de 910-ben visszatértek, kifosztották a várost és a környékét és bizonyos számú mozlím foglyot vittek magukkal, hogy rabszolgának adják el őket. A kazárok számára ez nagyon kínos helyzetet teremtett, részben a kalifátushoz fűződő baráti relációjuk miatt és azért is, mert mozlím zsoldosok válogatott csapata szolgált az állandó hadseregükben. Három évvel később - 913-ban - végül is fegyveres összeütközésre került sor, ami vérfürdőben végződött.

Ezt a nagyobb incidenst, amelyet már röviden említettünk (III., 3.), Maszudi részletesen leírja, míg az Orosz Krónika hallgat róla. Maszudi elmondja, hogy "bizonyos idővel a hedzsra 300-ik éve után (912-913) az 500 hajóból álló rusz hajóhad, mindegyik hajóján 100 emberrel" közelítette meg a kazár területet.

Amikor a ruszok hajói a szoros bejáratánál felállított kazár őrszemekhez érkeztek... levelet küldtek a kazár királynak azzal a kéréssel, engedélyezze az áthaladásukat országán, és hogy lehajózzanak a folyón és így lejussanak a Kazár-tengerre... azzal a feltétellel, hogy annak a zsákmánynak a felét, amit a tengermelléki népektől szereznek, neki adják oda. Ő engedélyezte az átvonulást és azok... lehajóztak a folyón Itil városáig és áthaladtak rajta, kijutottak a folyó torkolatán, ahol az a Kazár-tengerbe ömlik, A torkolatától Itil városáig a folyó nagyon széles és bővizű. A ruszok hajói szétszóródtak a tengeren. Rablóportyáik Tabarisztán, Abaszkun, a naftavidék (Baku), Azerbajdzsán ellen irányultak... vért ontottak, elpusztították a nőket és a gyermekeket, zsákmányoltak, raboltak és felégettek mindent mindenfelé.

Még Ardebil városát is kifosztották - háromnapos járásra a szárazföldön. Amikor az emberek magukhoz tértek a sokktól és fegyvert ragadtak, a ruszok, klasszikus stratégiájuknak megfelelően, a partról visszavonultak a Baku közelében levő szigetre. A bennszülöttek kis csónakjaikon és kereskedelmi hajóikon próbálták elűzni őket.

De a ruszok szembefordultak velük és a mozlímok ezreit ölték meg vagy fojtották vízbe, és ezt sok hónapon át folytatták a tengeren... Amikor már elég zsákmányt szedtek össze és belefáradtak abba, amit műveltek, elindultak a kazár folyó torkolata felé, tájékoztatva erről a kazárok királyát, elszállították hozzá a gazdag zsákmányt a feltételeknek megfelelően, amiben megállapodtak vele... Az arszijah (a mozlím zsoldosok a kazár hadseregben) és más, Kazáriában élő mozlímok tudomást szereztek a ruszok helyzetéről, és azt mondták a kazárok királyának: hadd bánjunk el ezekkel az emberekkel; ezek kirabolták a mozlímok, a mi testvéreink országait, vért ontottak és rabszolgaságba juttattak nőket és gyermekeket. És ő ezt nem tagadhatta meg tőlük. Elküldött a ruszokért, tájékoztatta őket a mozlímok elhatározásáról, hogy harcolni fognak velük. A mozlímok összegyűltek (Kazáriából) és elindultak, hogy megtalálják a ruszokat a folyó mentén lefelé (a szárazföldön, Itiltől a Volga torkolatáig). Amikor a két hadsereg megpillantotta egymást, a ruszok partra szálltak és hadrendbe sorakoztak a mozlímok ellen, akikkel az Itilben élő keresztényeknek egy bizonyos száma is volt, és így vagy 15 000 együtt, lovakkal és felszereléssel. A csata három napig tartott. Isten segítette a mozlímokat, a ruszokat kardélre hányták, sokat megöltek, mások a vízbe fulladtak. Azoknak a száma, akiket a kazár folyó partján a mozlímok megöltek 30 000 körül volt...

Ötezen a ruszok közül elmenekültek, de ezeket azután a burtászok és a bolgárok ölték meg.

Ez Maszudi beszámolója a ruszok végzetes betöréséről a Káspi-tengerre 912-913-ban. Ez a beszámoló persze, nem tárgyilagos. A kazár uralkodó ebben úgy jelenik meg, mint egy kétszínű gazember, aki először a rusz martalócok cinkosa, azután megengedi, hogy megtámadják őket, de egyidejűleg tájékoztatja őket a csapdáról, amit a parancsnoksága alatt álló "mozlímok" állítanak nekik. Még a bolgárokról is azt mondja Maszudi, hogy "mozlímok", noha Ibn Fadlan, aki tíz évvel később látogatta meg őket, úgy ír róluk, mint akik még távol vannak attól, hogy megtérjenek. De még ha vallási előítéllettől színezve is, Maszudi futó pillantást vet arra a dilemmára - vagy arra a számos dilemmára -, amivel a kazár vezetőség szembe találta magát. Nem voltak túlságosan nyugtalanok az a

csapás miatt, amit a Káspi-tenger partján élő embereknek kellett elszenvedniük; ez nem volt szentimentális korszak. De mi lesz, ha a zsákmányoló ruszok, miután ellenőrzésük alá vonták Kijevet és a Dnyepert, megvetik a lábukat a Volga mellett? Ezen felül egy újabb támadás a Káspi-tengeren, felkelheti a kalifátus haragját - nem a ruszok ellen, akiket nem érhetnek el, hanem az ártatlan - na jó, majdnem ártatlan - kazárok ellen.

Viszonyuk a kalifátussal békés volt, de mindamellett ingatag, amint ezt egy incidens, amelyről Ibn Fadlan számol be, mutatja. A rusz portyázó hadjárat, amelyet Maszudi ír le, 912-3-ban történt, Ibn Fadlan küldetése a bolgárokhoz 921-2-ben. Az ő beszámolója a szóban forgó incidensről a következő:

A mozlímoknak van ebben a városban (Itil) egy katedrális mecsetük, ahol pénteken imádkoznak és összegyűlnek. Ennek van egy magas minaretje és néhány müezzinje (kiáltók, akik a minaretről imára szólítanak). Amikor a kazárok királya a. h. 310-ben (A. D. 922) értesült róla, hogy a mozlímok a zsinagógát Dar-al-Babunajban (egy nem azonosított hely mozlím területen) lerombolták, parancsot adott, hogy rombolják le a minaretet és megölte a müezsint. És azt mondta: "Ha nem tartottam volna tőle, hogy egyetlen zsinagóga sem marad fenn az iszlám országában, hanem lerombolnák, leromboltam volna a mecsetet is."

Ez az epizód tanúsítja a kölcsönös elriasztás és az eszkaláció veszélyei iránti kifinomult érzékenységnek a stratégiáját. De mutatja megint újra a kazár uralkodó érzelmi elkötelezettségét a zsidók sorsa iránt a világ más részein.

2.

Maszudi beszámolója a ruszok 912-13. évi betöréséről a káspi végekre ezekkel a szavakkal végződik: "A ruszok részéről annak a megisméltése, amit leírtunk, attól az évtől kezdve nem fordult elő." Ahogyan a dolgok néha összeesnek, Maszudi ezeket a sorokat ugyanabban az esztendőben, 943-ban írta, amelyekben a ruszok megismélték a betörésüket a Káspi-tengerre egy még nagyobb hajóhaddal, de Maszudi erről nem szerezhette tudomást.

A 912. évi szerencsétlenségük, után harminc esztendőn át, távol maradtak a világnak ettől a részétől; most azután már nyilván elég erősnek érezték magukat, hogy ismét megpróbálkozzanak. És talán lényeges, hogy ez a kísérletük egy vagy két év különbséggel összeesett a bizánciak ellen intézett expedíciójukkal Hetvenkedő Igor alatt, amely a görögtűz hatására semmisült meg.

Ennek az új behatolásnak a folyamán a ruszok megvetették a lábukat a káspi térségben Bardha városában és ezt a várost egy teljes éven át tartani is tudták. A végén járvány tört ki közöttük és az azerbajdzsánok a túlélőket meg tudták futamítani. Ez alkalommal az arab források nem említik a kazárok valamilyen részeseését a zsákmányban - a harcban sem. De József néhány évvel később Haszdájnak írt levelében ezt közli: "Védelmezem a folyó torkolatát és nem engedem át a ruszokat, aki k jönnek a hajókon, hogy megtámadják az arabok országát... Súlyos háborúkat vívok velük."*

*** Ugyanannak a levélnek az un. hosszú változatában (lásd a III. függelék) van még egy másik mondat is, amit meglehet az íródeák tett hozzá: "Ha csak egy órára is átengedném őket, elpusztítanák az arabok egész országát akár Bagdadig." Minthogy a ruszok nem egy órán át, hanem egy évig voltak a Káspi-tengeren, ez a dicsekvés meglehetősen üresen hangzik -, ámbár akkor már kevésbé, ha ezt nem a múlt, hanem a jövőre vonatkoztatjuk.**

Akár részt vett ez alkalommal a harcokban a kazár hadsereg, akár nem, az tény, hogy néhány évvel később úgy döntöttek, megtagadják a ruszoknak a bejutást a "Kazár-tengerre", és hogy 943-tól kezdve már nem hallunk többet rusz betörésekről a Káspi-tengerre.

Ez a nagy jelentőségű döntés, amelyet minden valószínűség szerint a közöttük élő mozlím közösség belső nyomása motivált, a kazárokat "súlyos háborúba" bonyolította a ruszokkal. Erről azonban József levelének a megállapításán felül nincsenek feljegyzéseink. Ezek inkább csetepaté jellegűek lehetnek, kivéve az egyetlen nagyobb hadjáratot 965-ben, amelyet az Orosz Krónika megemlít, és amely a kazár birodalom felbomlásához vezetett.

3.

A hadjárat vezére Kijev fejedelme, Igor és Olga fia, Szvatoszláv volt. Már hallottuk róla, hogy "könnyed volt a lépése, mint a leopárdé" és hogy "sok hadjáratot kezdett", a valóságban uralkodásának legnagyobb részét hadjáratokkal töltötte el. Anyjának állandó könnyörgése ellenére sem volt hajlandó megkeresztelkedni, "mivel az alattvalói között nevetség tárgyává tenné". Az Orosz Krónika elbeszéli azt is, hogy "az expedícióira nem vitt sem szekert, sem konyhaedényeket, nem főzte meg a húst, hanem a lóhúsból, a vadból vagy marhából keskeny csíkokat vágott és úgy ette, hogy parázson megsütötte. Sátora nem volt, hanem egy lópokrócot terített maga alá és a nyergét használta fejpárnának, és minden kísérete is így tett." Ha megtámadta az ellenséget, megvetette, hogy titokban közelítse meg, hanem futárokat küldött maga előtt az üzenettel: "Megyek ellened!"

Hadjáratának a kazárok ellen a krónikás csak néhány sort szentel abban a lakonikus stílusban, amelyet a fegyveres összetűzések leírására szokott alkalmazni :

Szvatoszláv elment az Okához és a Volgához és amikor érintkezésbe került a vjaticsokkal (egy szláv törzs, amely a mai Moszkvától délre eső vidéken lakott), megkérdezte tőlük, hogy kinek fizetnek adót. Ezek azt felelték, hogy ekevasankint egy ezüstpénzt fizetnek a kazároknak. Amikor ezek (a kazárok) meghallották, hogy közelednek, kimentek eléje a fejedelmükkel, a kagánnal és a hadseregek összecsaptak. Amikor a csata így lezajlott, Svzatoszláv megverte a kazárokat és elfoglalta a városukat, Biela Vezát.

Biela Veza - a fehér kastély - volt a Don melletti híres kazár erőd, Sarkel szláv neve; de meg kell jegyezni, hogy Itil, a főváros elpusztítása az Orosz Krónikában sehol sincs megemlítve - egy kérdés, amelyre még vissza fogunk térni.

A krónika ezután folytatja a beszámolót, hogy Svzatoszláv legyőzte a jazsiánokat és a karugiánokat (az őszetek és a cserkeszek) és megverte a dunai bolgárokat, vereséget szenvedett a bizánciaktól és az úton hazafelé a besenyők egy bandája megölte. "Levágta a fejét, kupát készítettek a koponyájából, ezt bevonták arannyal és ittak belőle."

Több történész Svzatoszláv győzelmét Kazária végének tekintette, ami, mint ahogyan majd látni fogjuk, bizonyíthatóan téves. Sarkel elpusztítása 965-ben a kazár birodalom végét jelentette, de nem a kazár államét, mint ahogyan 1918 az osztrák-magyar birodalom végét jelezte, de nem Ausztriáét, az osztrák nemzetét. A nagy területen elszórt szláv törzsek - amelyek, mint láttuk, egészen Moszkva szomszédságáig terjedtek ki - kazár ellenőrzése most kétséget kizáróan véget ért; de a kazár háttérország a Kaukázus, a Volga és a Don között,

sértetlen maradt. A Káspi-tenger megközelítésének az útja továbbra is el volt zárva a ruszok előtt és nem értesülünk újabb kísérletükről, hogy ott utat törjenek maguknak. Toynbee hangsúlyozottan jegyzi meg: "A ruszoknak sikerült romba dönteni a kazár sztyeppebirodalmat, de az egyetlen kazár terület, amit megszereztek, Tmutorokán volt a Taman-félszigeten (a Krímmel szemben) és ez a gyarapodásuk sem volt tartós. Eltartott a tizenhatodik század közepéig, hogy a moszkoviták véglegesen birtokba vették Oroszország számára a Volga folyót egészen addig, ahol a folyó a Káspi-tengerbe torkollik."

4.

Szvatoszláv halála után polgárháború tört ki a fiai között, amelyből a legfiatalabb, Vladimir került ki győztesen. Ő is, mint apja, pogányként kezdte az életét és ő is, mint Olga nagyanyja, vezeklő bűnősként elfogadta a kereszténységet, és végül szentté avatták. De fiatal korában Szent Vladimir követni látszott Szent Ágoston mottóját: Uram, adj nekem szüzességet, de még ne most. Az Orosz Krónika ezt meglehetősen szigorúan ítéli meg:

Akkor hatalmába kerítette Vladimirt a gerjedelem a nők iránt. Háromszáz ágyasa volt Visgorodban, háromszáz Belgorodban és kétszáz Beresztovóban. Bujaságában kielégíthetetlen volt. Még férjes asszonyokat is elcsábított és fiatal leányokat erőszakolt meg, mert ki-csapongó volt, mint Salamon. Mivel azt mondják Salamonról, hogy hétszáz felesége volt és háromszáz ágyasa. Bölcs volt, de ez végül is végromlásba sodorta. Azonban Vladimir, noha kezdetben tévelygett, végezetül is üdvösséget nyert. Nagy az Úr és nagy az ő hatalma és végtelen az ő bölcsessége.

Olga megkeresztelése 957 körül nem sok hatással volt még a saját fiára sem. De Vladimir megkeresztelése nagy jelentőségű esemény volt és maradandó hatást gyakorolt a világtörténelemre.

Diplomáciai manőverek sorozata és teológiai viták előzték meg a négy nagyobb vallás képviselőinek részvételével - ez valamiféle tükörképét adta a vitáknak a kazárok áttérése előtt a zsidó vallásra. Az Orosz Krónika valóban folytonosan emlékeztet is a Bálán király egykori agytrösztjéről szóló héber és arab leírásokra - csak annak a kimenetele volt más.

Ez alkalommal három helyett négy résztvevője volt a vitának - minthogy közben a szakadás a görög és a latin egyház között már befejezett tény volt (noha hivatalossá csak a tizenegyedik században vált).

Az Orosz Krónika beszámolója Vladimir áttéréséről először egy győzelmet említ, amit a volgai bolgárok ellen aratott és amit egy barátsági szerződés követett. "A bolgárok kijelentették: »Béke legyen közöttünk, amíg csak a kő nem úszik és a szalma el nem süllyed (a vízben)«." Vladimir visszatért Kijevbe és a bolgárok egy mozlim missziót küldöttek hozzá, hogy az megtérítse. Ezek leírták előtte a paradicsom gyönyöreit, ahol minden férfinak hetven gyönyörű nője lesz. Vladimir "helyesléssel" hallgatta őket, de amikor sor került a disznóhústól és a bortól való megtartóztatásra, itt már meghúzta a határt. "Az ivás" - mondta - "az oroszok öröme. Ez az élvezet nélkül mi nem tudunk meglenni."

A következő a római katolikusoknak egy német delegációja volt, a latin liturgia követői. Ok sem jártak jobban, amikor felhozták, hogy vallásuk egyik fő követelménye a böjtölés, kinek-kinek az erejéhez képest... "Akkor Vladimir így felelt: »Menjetez innen; atyáink nem fogadtak el ilyen elveket.«"

A harmadik küldöttség kazár zsidókból állott. Ezek jártak a legrosszabbul. Vladimir azt kérdezte tőlük, miért nem ők uralkodnak Jeruzsálem felett. "Ezt a választ adták: »Isten megharagudott őseinkre és szétszórt bennünket a nem zsidók közé bűneink miatt.« Akkor a fejedelem azt kérdezte: »Hogyan remélhetitek, hogy ti taníthassatok másokat, amikor benneteket magatokat űzött ki és szórt széjjel idegenben Isten keze? Azt várjátok tőlünk, hogy mi is vállaljuk ezt a sorsot?«"

A negyedik és utolsó hittérítő egy tudós volt, akit Bizánc görögjei küldöttek. Ez egy kirohanással kezdte a mozlímok ellen, akik "a legförtelmesebbek minden ember között, mint Szodoma és Gomorra, amelyekre az Úr tüzes kénesőt zúdított, és amelyeket betemetett és elsüllyesztett... Mert benedvesítik az ürüléküket és a vizet a szájukba csurgatják, és bekenik vele a szakállukat, Mohamedre emlékezve... Vladimir, ezt hallván, kiköpött a földre, szólván »Ez aljas dolog«"

A bizánci tudós ezután azzal vádolta meg a zsidókat, hogy keresztre feszítették az Istent és a római katolikusokat - sokkal enyhébb módon - azzal, hogy "megváltoztatták a szertartások rendjét". Ez a bevezetés után az Ó- és az Újtestamentum hosszú magyarázatába bocsátkozott, kezdve a világ teremtésén. Ennek a végén Vladimir csak félig látszott meggyőzve, mert amikor sürgették, hogy keresztelkedjék meg, azt válaszolta: "Egy kicsit még várni fogok". Akkor elküldte a maga követeit, "tíz kitűnő és bölcs embert" a különböző országokba, hogy figyeljék meg azoknak a vallásgyakorlatát. Amikor elérkezett az ideje, ezek a vizsgálóbizottságok beszámoltak neki arról, hogy a bizánci istentisztelet "szebb, mint a többi nemzetek szertartásai és mi nem tudtuk, hogy a földön vagyunk-e vagy a mennyekben".

De Vladimir még mindig habozott és a krónika egy *non-sequitur*-ral folytatódik: "Miután eltelt egy esztendő, 988-ban Vladimir fegyveres erővel Kherszon, egy görög város ellen indult..." (Emlékszünk, hogy ennek a fontos krími kikötőnek a birtoklásáért hosszú időn át folyt a harc a bizánciak és a kazárok között.) A vitéz kherszoniak nem adták meg magukat. Vladimir csapatai földerődítményt építettek a városfalra irányítva, de a kherszoniak "alagutat építettek a várfal alatt, ellopták a felhalmozott földet és bevitték a városba, ahol azután halomba rakták". Akkor egy áruló nyilat lőtt ki a rusz táborba egy üzenettel: "Mögöttetek kelet felé források vannak, ahonnan a víz csöveken keresztül jön. Ássatok le és vágjátok el ezeket." Amikor Vladimir megkapta ezt az információt, az égre emelte a szemét és megfogadta, ha ez a reménye valóra válik, akkor megkeresztelkedik.

Sikerült neki elválni a város vízellátását és Kherszon megadta magát. Ezután Vladimir, nyilván megfélemedkezve fogadalmáról, "üzenetet küldött Bazil és Konstantin császárokhoz (ebben az időben társuralkodók), mondván: "Íme, elfoglaltam dicső városotokat. Hallottam azt is, hogy van egy hajadon leánytestvéretek. Hacsak nem adjátok hozzám feleségül, akkor úgy fogok eljárni a ti városokkal is, ahogyan Kherszonnal tettem."

A császárok válaszoltak: "Ha megkeresztelkedel, feleségül kapod őt, öröklöd Isten királyságát, és társunk leszel a hitben."

És így is történt. Vladimir végül is elfogadta a keresztséget, és feleségül vette a bizánci Anna hercegnőt. Néhány évvel később a görögkeleti kereszténység nem csupán az orosz nép uralkodóinak lett a hivatalos vallása, hanem az orosz népé is, és 1037-től kezdve az orosz egyházat a konstantinápolyi pátriárka kormányozta.

5.

Ez a bizánci diplomácia nagy jelentőségű diadala volt. Vernadsky úgy mondja, ez "egyike azoknak a hirtelen fordulatoknak, amelyek a történelem tanulmányozását olyan lenyűgözővé teszik... és érdemes spekulálni a történelem lehetséges menetén, ha az orosz hercegek... a kereszténység helyett... a két vallás (a judaizmus és az iszlám) valamelyikét fogadták volna el... Ezek a vallások közül akár az egyiknek, akár a másiknak az elfogadása szükségképpen meghatározta volna Oroszország jövőbeli kulturális és politikai fejlődését. Az iszlám elfogadása Oroszországot az arab kultúra - vagyis az ázsiai-egyiptomi kultúra körébe vonta volna. A római kereszténység elfogadása a németektől Oroszországot a latin, vagyis európai kultúra országává tette volna. Akár a judaizmus, akár az ortodox kereszténység biztosította Oroszország kulturális függetlenségét mind Európától, mind pedig Ázsiától."

De Oroszországnak nagyobb szüksége volt szövetségesekre, mint függetlenségre, és a kelet-római birodalom, még ha korrupt is, még mindig kívánatosabb szövetséges volt a hatalom, a kultúra és a kereskedelem vonatkozásában, mint a kazárok bomlásnak indult birodalma. Nem szabad alábecsülni azt a szerepet sem, amelyet a bizánciak államférfiúi tehetsége játszott annak a határozatnak a végrehajtásában, amiért több mint egy évszázadon át dolgozott. Az Orosz Krónika naiv beszámolója Vladimir halogató játékaról nem nyújt nekünk bepillantást abba a diplomáciai manőverbe és abba a szívós alkudozásba, amely ott végbement, mielőtt elfogadta a kereszténységet - és vele tulajdonképpen a bizánci gyámkodást önmaga és népe felett. Kherson nyilván része volt az árnyak, mint ahogyan a dinasztikus házasság Anna hercegnővel is. De az alku legfontosabb része a bizánci-kazár ruszok elleni szövetségének a feladása és helyettesítése a bizánci-rusz szövetséggel a kazárok ellen volt. Néhány évvel később, 1016-ban, a kombinált bizánci-rusz hadsereg előzönlötte Kazáriát, legyőzte az uralkodóját és "leigázta az országot" (lásd alább, IV. 8.).

De az elhidegülés a kazárok irányában, amint láttuk, már korábban, Bíborbanszületett Konstantin napjaiban megkezdődött, ötven évvel Vladimir áttérése előtt. Emlékszünk Bíborbanszületett Konstantin tünődésére, "hogyan lehetne háborút indítani Kazária ellen és kinek az útján?". A fentebb idézett bekezdés (II. 7.) így folytatódik:

Ha az alánok uralkodója nem őrzi meg a békét a kazárokkal, hanem azt mérlegeli, hogy a barátság a rómaiak császárával értékesebb a számára, akkor, ha a kazárok nem azt választják, hogy békében és barátságban éljenek a császárral, az alánok sokat árthatnak nekik. Csapdát állíthatnak nekik az útjaikon, és megtámadhatják őket, amikor nem őrzik a Sarkelbe, "a kilenc tájékhöz" és a Khersonba vezető utat... Fekete Bulgária (a volgai bolgárok) is olyan helyzetben van, hogy háborút folytathat a kazárok ellen.

Toynbee, miután idézte ezt a szakaszt, a következő, meglehetősen megindító megjegyzést teszi:

Ha Bíborbanszületett Konstantin kézikönyvének a kelet-római császári kormányzatnak a külügyekben tanúsítandó magatartásáról szóló szakasza egyszer a kazár khagán és minisztereinek kezébe kerül, azok bizony felháborodtak volna. Ők minden bizonnyal rámutattak volna, hogy ezekben a napokban Kazária a világ egyik legbékésebb állama volt és hogy ha korábbi napjaikban harciasabbak voltak is, fegyverei soha nem irányultak volna a kelet-római császárság ellen. A két hatalom valóban soha nem volt egymással hadiállapotban, míg másrészt Kazária gyakran viselt háborút a kelet-római

birodalom ellenségei ellen és tette ezt a császárság jelentős hasznára. A császárság valóban a kazároknak köszönhető, hogy túlélte a szasszanida perzsa uralkodó, Khuszrav II Parviz és a mozlím arabok egymást követő támadásait. Ezután pedig az arab támadásoknak a birodalomra nehezedő nyomását enyhítette a kazár offenzívdefenzív ellenállás ereje a Kaukázus felé irányuló arab előnyomulással szemben. A Kazária és a császárság közötti barátságot jelképezte és megpecsételte a két házassági szövetség a két uralkodói család között. Hát akkor min járhatott Konstantin esze, amikor azon törte a fejét, milyen úton gyötörhetné Kazáriát, szomszédainak a támadásait ösztönözve ellene?

Toynbee szónoki kérdésére a válasz nyilvánvaló: a bizánciakat a réalpolitika vezette és az, amint már említettük, bizony nem volt szentimentális kor. Mint ahogyan a miénk sem az.

6.

Azonban kiderült, hogy ez rövidlátó politika volt. Hogy ismét egyszer Buryt idézzük:

A császári birodalom politikájának első elve a világnak ezen a táján a béke fenntartása volt a kazárokkal. Ez a kazár birodalom földrajzi fekvésének közvetlen következménye volt, amennyiben a Dnyeper és a Kaukázus között terült el. A hetedik századtól kezdve, amikor Herakleios a kazárok segítségét kérte Perzsia ellen, a tizedik századig, amikor Itil hatalma hanyatlásnak indult, ez volt a császárok állandó politikája. A birodalomnak hasznára volt, hogy a Chagan hatékony ellenőrzést gyakorolt barbár szomszédai felett.

Ez a "hatékony ellenőrzés" most átszállt a kazár kagánról a rusz kagánra, a kijevi fejedelemeire. Csakhogy ez nem működött. A kazár sztyeppék türk törzse volt, amely helyt tudott állni a türk és az arab betörők egymást követő hullámaival szemben; ellenállt a bolgároknak, a burtászoknak, a besenyőknek, az oguzoknak, a többieknek, és leigázta őket. Az oroszok és ezek szláv alattvalói nem tudták a sztyeppék nomád harcosaival, azoknak a nomád stratégiájával és gerilla taktikájával állni a versenyt.* Az állandó nomád nyomás következményeként az orosz hatalom központjait fokozatosan áthelyezték a déli steppékről az erdős északra, a galíciai, novgorodi és moszkvai fejedelemségekbe. A bizánciak arra számítottak, hogy Kijev át fogja venni Itil szerepét, mint Kelet-Európa őre és kereskedelmi központja, de Kijev ehelyett gyors hanyatlásnak indult. Ez volt az első fejezete az orosz történelemnek, amit a káosznak egy periódusa követett vagy egy tucat független fejedelemséggel, amelyek vég nélküli háborúkat viseltek egymás ellen.

*** Ennek a korszaknak a legkiválóbb epikus költeménye, "Az Igor seregéről szóló históriás ének" leírja az oroszoknak az oguzok ellen viselt balszerencsés hadjáratainak egyikét.**

Ez hatalmi vákuumot teremtett, amibe hódító nomádoknak egy új hulláma ömlött be - vagy inkább egy új hatása régi barátainknak, az oguzoknak, akiket Ibn Fadlan még visszataszítóbbnak talált, mint a többi barbár törzset, amelyeket meg kellett látogatnia. Ezeket a "pogány és istentelen" ellenségeket, ahogyan a Krónika emlegeti őket, az oroszok polocsánoknak, a bizánciak kumanoknak, a magyarok kunoknak, türk társaik kipcsákoknak nevezték. Ezek uralkodtak a sztyeppék felett, egészen Magyarorszáig, a késői tizenegyedik századtól kezdve a tizenharmadik századig (amikor őket viszont a mongol invázió sodorta el).* Több háborút vívtak a bizánciak ellen is. Az oguzoknak egy másik ága, a szeldzsukok (nevüket az uralkodó családról kapták) egy hatalmas

bizánci hadsereget semmisítették meg a Manzikert-i sorsdöntő csatában és foglyul ejtették IV. Diogenes római császárt. Ezután a bizánciak képtelenek voltak megakadályozni, hogy a türkök megszerezzék az ellenőrzést a legtöbb kisázsiai tartomány (a mai Törökország) felett, amelyek ezt megelőzően a keletrómai birodalom hátszágát képezték.

* A kunok egy tekintélyes ágának a mongolok elől menekülőben Magyarországon nyújtottak 1241-ben menedéket; ezek beolvadtak a bennszülött népességbe. "Kun" ma is gyakori vezetéknév Magyarországon.

Az ember csak törheti a fejét, hogy vajon a történelem más folyást vett volna-e, ha a bizánciak nem térnek el hagyományos politikájuktól, amit az előző három évszázadon át követtek, hogy a kazár erődre bízzák magukat a moszlim, a türk és a viking behatolók ellen. Bármint légyen is, a birodalmi reálpolitikáról kiderült, hogy nem volt nagyon realiztikus.

7.

A kun uralom két évszázada alatt, amit a mongol invázió követett, a keleti sztyeppék ismét visszasüllyedtek a sötét középkorba, és a kazárok későbbi történelmét még mélyebb homály borítja, mint a származásukat.

A beszámolók a kazár állam hanyatlásának végső időszakáról főleg mozlím forrásokban található; de amint látni fogjuk, ezek annyira homályosak, hogy szinte minden név, időpont és földrajzi utalás többféleképpen értelmezhető. A történészek számára, akik tényekre éhesek, nem marad más, mint néhány elsárgult csonton rágódni, mint a kiéhezett véredek, abban a reményben, hogy találnak valami rejtett morzsát, hogy fenntarthassák magukat.

Annak a világánál, amit az előbb mondtunk, az derül ki, hogy az a döntő esemény, amely siettette a kazár hatalom hanyatlását, nem Sztavosz-láv győzelme, hanem Vladimir áttérése volt. De hát mennyire volt jelentős a valóságban ez a győzelem, amelyet a tizenkilencedik századbeli történészek* szokásos módon azonosítottak a kazár állam végével? Emlékszünk, hogy az Orosz Krónika csak Sarkelnek, az erődnek az elpusztítását említi, de nem szól Itilnek, a fővárosnak a lerombolásáról. Hogy Itilt valóban kirabolták és feldúlták, arról több arab forrásból értesülünk, amelyek túlságosan állhatatosak ahhoz, hogy figyelmen kívül lehessen hagyni őket, de hogy mikor és ki rabolta ki, az semmiképpen sem világos. Ibn Haukál, a legfőbb forrás azt mondja, hogy a ruszok tették, akik "teljesen lerombolták Khazaránt, Szemendert és Itilt" - nyilván abban a hiszemben, hogy Khazarán és Itil két különböző város, noha tudjuk, hogy azok egy iker-várost alkottak; az ő általa megadott időpont a város lerombolására különbözik attól a dátumtól, amit az Orosz Krónika közöl Sarkel elestére, amit viszont Ibn Haukál meg sem említi, mint ahogyan a Krónika sem említi Itil lerombolását. Erre vonatkozólag viszont Marquart azt állítja, hogy Itilt nem Sztavosz-láv ruszjai fosztották ki, akik csak Sarkelig jutottak el, hanem a vikingeknek egy újabb hulláma. Hogy a dolog egy kicsit még tovább bonyolódjék, a második arab forrás, Ibn-Miszkaivai azt állítja, hogy egy "türk" tömeg volt az, amelyik 965 kritikus évében megrohanta Kazáriát. A "türkök" alatt érthette a ruszokat, amint ezt Barthold gondolja. De lehetett például a besenyők egy fosztogató hordája is. Úgy látszik soha nem fogjuk megtudni, hogy ki pusztította el Itilt, ha még oly soká rágódnak is a csonton.

* Követve azt a hagyományt, amelyet 1822-ben indított el Fraehn a Memoirs of the Russian Academy (Az orosz Akadémia emlékiratai)-ban.

És milyen mértékben pusztult el?. A legfőbb forrás, Ibn Haukál először "Itil teljes lerombolásáról" beszél, de utóbb azt is mondja néhány évvel későbbi írásában, hogy "Khazarán még mindig az a központ, ahol a rusz kereskedelem összefut." Eszerint a "teljes lerombolás" túlzás lehetett. Ez annál is valószínűbb, mert Bulghar városának, a volgai bolgárok fővárosának "teljes lerombolásáról" is szól. De az a kár, amit a ruszok Bulgharban okoztak, nem lehetett túlságosan jelentős, minthogy vannak érméink, amelyeket 976-977-ben vertek ugyanott, csak vagy tíz esztendővel Szvatoszláv rablóhadjárata után; és a tizenharmadik században Bulghar még mindig fontos város volt. Amint Dunlop írja:

Minden olyan állításnak, hogy az oroszok a tizedik században elpusztították Kazáriát, végső forrása kétségtelenül Ibn Haukál. Azonban Ibn Haukál ilyen pozitívan ír Bulghar lerombolásáról is a Volga középső folyásánál. Az bizonyos, hogy a mongol támadás idején a tizenharmadik században Bulghar virágzó közösség. Kazária pusztulása csak időleges volt?

Nyilvánvalóan az volt. Kazarán-Itil és a kazárok többi városa nagyrészt sátrakból, fából készült lakóházakból és sárból épített kerek lakóházakból állt, amiket könnyen le lehetett rombolni, és könnyen újra fel is lehetett építeni; csak a királyi és a középületek készültek téglából.

Az okozott kár mindazonáltal súlyos lehetett, mert különböző arab krónikások arról számolnak be, hogy a népesség időlegesen kiköltözött a Káspi-tenger partjaira vagy szigeteire. Ibn Haukál azt mondja, hogy Itil kazárjai a ruszok elől a "nafta-part" (Baku) egyik szigetére menekültek, de később a mozlím Sirvan sah segítségével visszatértek Itilbe és Kazaránba. Ez valószínűnek hangzik, minthogy Sirvan népe nem szerette a ruszokat, mivel korábban az ő partjaikat fosztogatták. Más arab krónikások, Ibn-Mizkavaih és Muquadasszi (akik később írtak, mint Ibn Haukál) ugyancsak szólnak a kazárok exodusáról és visszatérésükről mozlím segítséggel. Ibn-Mizkavaih szerint ennek a segítségnek az áraként "felvették az iszlám vallást a királyuk kivételével". Muquadasszi egy ettől eltérő verzióról ír, ami nem vonatkozik a rusz invázióra; ő csak azt mondja, hogy a kazár város lakói lementek a tengerhez és az iszlám hitre térve jöttek vissza. Megbízhatóságának a fokát az a tény jelzi, hogy Bulghart úgy írja le, mint ami közelebb fekszik a Káspi-tengerhez, mint Itil; ez olyan, mintha Glasgow-t Londontól délre tenné.*

* De egy mai szaktekintély, Barthold "minden idők egyik legnagyobb geográfusának" nevezi.

De ezeknek a beszámolóknak a zavaros és nagyon is szembetűnően elfogult volta ellenére valószínűleg van bennük valami igazság. Az invázió lélektani sokkja, a menekülés a tengerhez, a mozlím segítség megvásárlásának a szüksége vezethetett egy olyan alkuhoz, ami a mozlím közösségnek Kazáriában nagyobb beleszólást engedett az államügyekbe; emlékszünk egy hasonló alkura Marvannál két évszázaddal korábban (I. 7.), ami magát a kagánt érintette, de nem hagyott nyomot a kazár történelemben.

Egy másik arab forrás, Biruni szerint, aki 1048-ban halt meg, Itil az ő idejében "romokban" hevert vagy inkább ismét egyszer romhalmaz volt. Most is újraépítették, de ez alkalommal már Szakszin* neve alatt. Ismételten szerepel a krónikákban, jócskán benn a tizenkettedik században, mint "egy nagy város a Volga mellett, amelyet egyik sem múlt felül Turkesztánban" és végül az egyik forrás szerint árvíz áldozata lett. Egy további évszázaddal utóbb a mongol uralkodó, Batu ennek a helyén építtette fel a fővárosát.

* Valószínű, hogy Szakszin azonos volt Khazarán-Itillel, vagy legalább is nem volt nagy távolságra tőle, és a név lehet a régebbi Szarissin újjáéledt neve (Dunlop, 248. oldal; idézve Minorski után).

Annak az összefoglalását, amit az Orosz Krónika és az arab források mondanak nekünk 965 katasztrófájáról, elmondhatjuk, hogy a ruszok, vagy valamilyen más betörő ellenség ismeretlen mértékben feldúlta Itilt, de nem is egyszer újraépítették, és hogy a kazár állam ebből a megpróbáltatásból jelentősen meggyöngyülve került ki. De aligha lehet kétséges, hogy szűkebb határain belül még legalább további kétszáz évet élt, vagyis a tizenkettedik század közepéig és talán - de ez már kétségesebb - a tizenharmadik század közepéig létezett.

8.

Úgy tűnik, hogy Kazáriának első nem-arab említése a fatális 965 esztendő után Ibrahim Ibn Jakub úti jelentésében található, aki spanyol-zsidó nagykövet volt Nagy Ottónál és a jelentését valószínűleg 973-ban írta; úgy írja le Kazariát, mint egy, még az ő idejében is virágzó országot. Időrendben a következő az Orosz Krónika beszámolója arról, hogy 986-ban zsidók érkeztek Kazáriából Kijevbe azzal a végül eredménytelen szándékkal, hogy Vladimirt hitükre térítsék.

Amint belépünk a tizenegyedik századba, először a már említett 1016. évi, egyesült bizánci-rusz hadjáratról olvasunk Kazária ellen, amiben ez az ország ismét egyszer vereséget szenvedett. Az eseményről egy meglehetősen megbízható forrásból értesülünk, a tizenkettedik századbeli bizánci krónikástól, Cedrenustól. Nyilván jelentős haderőre volt szükség, mert Cedrenus egy bizánci hajóhadról beszél, amit egy rusz hadsereg támogatott. A kazároknak, úgy látszik keljfeljancsi képességük volt, ami a türk származásukból, a zsidó vallásukból vagy mindkettőből eredhetett. Cedrenus azt is elmondja, hogy a megvert kazár vezér neve Georgius Tzul volt. Georgius keresztény név; egy régebbi beszámolóból tudjuk, hogy keresztények is, mozlímok is voltak a kagán seregében.

A kazárok következő megemlézése egy lakonikus bejegyzés az Orosz Krónikában az 1023. évre, amely szerint "Mitiszláv herceg testvére, Jarosláv (herceg) ellen vonult kazár és kaszog erőkkel".* Mitiszláv a rövid életű Tmutorokán fejedelemség uralkodója volt, amely Tamatarha kazár város körül alakult ki a keresi szoros keleti oldalán. Ez volt, mint már mondtuk, az egyetlen kazár terület, amit a ruszok a 965-ben aratott győzelmük után elfoglaltak, így a kazárok Mitiszláv seregében valószínűleg helyi lakosok voltak, akiket az orosz herceg a seregébe besorolt.

* A Kaszogok vagy kasakok egy kaukázusi törzs voltak kazár uralom alatt és lehet (vagy sem), hogy ők voltak a kozákok ősei.

Hét évvel később (1030) arról számolnak be, hogy a kazár hadsereg legyőzött egy betörő kurd hadat, az emberei közül 10 000 embert megölt és a felszerelésüket zsákmányolta. Ez alátámasztaná annak a bizonyítékát, hogy a kazárok még éltek és virultak, ha a beszámolót szó szerint lehetne venni. De ez csupán egyetlen tizenkettedik századbeli arab forrásból származik, ibn-al Athirtól, akit nem tartanak nagyon megbízhatónak.

Tovább haladva a kronológiánkban, igyekezve felszedni a bizonyítékok megmaradt morzsáit, ráakadunk egy különös történetre egy obskúrus keresztény szentről, Eustratiusról. 1100 körül, úgy látszik, fogoly volt Khersonban, a Krímen és "zsidó ura" rosszul bánt vele, arra kényszerítette őt,

hogy rituális zsidó húsvéti ételt egyék. Nem kell a történet hitelességében túlságosan bízni (azt állítják Szt. Eustratiusról, hogy tizenöt napon át életben maradt a kereszten); a lényeges ebben az, hogy biztosra vehető egy erős zsidó befolyás a városban - minden helységek közül éppen Kherszonban, egy névlegesen keresztény uralom alatt álló városban, amit a bizánciak megpróbáltak megtagadni a kazároktól és amelyet Vladimir meghódított, de az (kb. 990-ben) visszakerült Bizánchoz.

De ugyanilyen hatalmuk volt Tmutorokánban is. Az 1079. évre van az Orosz Krónikában egy homályos bejegyzés: "A kazárok (Tmutorokánban) foglyul ejtették Oleget, és hajón vitték a tengeren át Tsargradba (Konstantinápoly)." Ez minden. A bizánciak nyilván szokásos romantikus cselszövéseik egyikébe bocsátkoztak, támogatva az egyik orosz herceget társai ellen. De ismét csak azt látjuk, hogy a kazároknak jelentős hatalmuk lehetett ebben az orosz városban, ha képesek voltak egy orosz herceget elfogni és útnak indítani. Négy évvel utóbb Oleg, miután megegyezett a bizánciakkal, visszatérhetett Tmutorokánba, "ahol lemészárolta a kazárokat, akik fivérének a halálára adtak tanácsot, és összeesküvést szerveztek őrnaga ellen." Oleg fivérét, Románt a valóságban a kipcsák-kunok ölték meg ugyanabban az évben, amikor a kazárok elfogták Oleget. Ők szervezték volna meg azt is, hogy a kunok megöljék a fivérét? Vagy pedig a bizánciak machiavellis játékának estek áldozatául, akik kijátszottak a kazárokat és az oroszokat egymás ellen? Mi mindenesetre közeledünk már a tizenegyedik század végéhez és a kazárok még nagyon is színen vannak.

Néhány évvel később, *sub anno* 1106 az Orosz Krónikában van egy újabb lakonikus bejegyzés, amely szerint a polocsánok, azaz a kunok lerohanták Zaretsk környékét (Kijevtől nyugatra) és az orosz herceg hadat küldött az üldözésükre három generális, Jan, Putjata és "Iván, a kazár" parancsnoksága alatt. Ez az utolsó utalás a kazárokról az Öreg Orosz Krónikában, ami tíz évvel később, 1116-ban végződik.

De a tizenkettedik század második felében két perzsa költő, Khakani (kb. 1106-90) és az ismertebb Nizámi (kb. 1141-1203) hőskölteményeikben említi Sirvánnak egy, az életük folyamán történt, közös kazár-rusz invázióját. Noha a költészetben merültek el, megérdemlik, hogy komolyan vegyék őket, minthogy életük nagyobb részét mint köztisztviselők a Kaukázusban töltötték el és alapos ismeretekkel rendelkeztek a kaukázusi törzsekről. Khakani a "Dervent kazárok"-ról szól. Derbend az a hegyszoros vagy "forgóajtó" a Kaukázus és a Fekete-tenger között, amelyen át a régi szép időkben, a hetedik században a kazárok lerohanták Grúziát még azelőtt, hogy egy megállapodottabb életmódot alakítottak volna ki. Visszatértek a végén ifjúságuk vándoréletet élő, nomád-harcos szokásaihoz?

Ezek a perzsa tanúságok után - vagy talán előttük - találjuk a híres zsidó utazó, a regensburgi Petachia rabbi már korábban idézett (II. 8.) szívfájdítóan rövid és kelletlen megjegyzéseit. Emlékszünk rá, annyira megharagudott a talmudi tanultság hiányán a krími tájék kazár zsidói között, hogy amikor átutazott a tulajdonképpen Kazárián, csak "az asszonyok jajveszékélését és a kutyák ugatását hallotta." Hogy ez csupán egy túlzó kijelentése volt-e, hogy kifejezze nemtetszését, vagy pedig egy olyan tájékon utazott át, amelyet nemrégiben tarolt le egy kun lerohanás? Az időpont 1170 és 1185 közötti; a tizenkettedik század már a vége felé járt és a kunok voltak éppen a steppék mindenható urai.

Amint belépünk a tizenharmadik századba, a sötétség sűrűsödik és még a szűkös forrásaink is kiapadnak. De van legalább egy utalás, amely egy kiváló tanútól származik. A kazároknak, mint nemzetnek ez az utolsó említése 1245 és 1247 között. Erre az időre a mongolok már kisöpörték a kunokat Eurázsziából és

létrehozták a világ valaha is látott legnagyobb nomád birodalmát, amely Magyarországtól Kínáig terjedt.

1245-ben IV. Innocent pápa küldöttséget indított Batu kánhoz, Dzsingisz kán unokájához, a mongol birodalom nyugati felének uralkodójához, hogy kipuhatolja egy megegyezés lehetőségeit ezzel a világhatalommal - és kétségtelenül azért is, hogy információt kapjon annak katonai erejéről. Ennek a küldöttségnek a vezetője a hatvanéves ferencesrendi szerzetes, Joannes de Piano Carpini lett. Kortársa és tanítványa volt Assisi Szent Ferencnek, de tapasztalt utazó és egyházi diplomata is, akinek a hierarchiában magas hivatalai voltak. A küldöttség 1245. év húsvétja napján indult Kölnből, átutazott Németországon, átkelt a Dnyeperen és a Donon és egy évvel később megérkezett Batu kán és az Arany Horda fővárosába a Volga torkolatánál: Szarai Batu, alias Szakszin, alias Itil városába.

Miután visszatért nyugatra, Carpini megírta nagyhírű művét: *Historica Mongolorum*. Ez a történelmi, etnográfiai és katonai adatok bőségén felül tartalmazza az azokon a tájakon élő népeknek a jegyzékét is, amelyeket meglátogatott. Ebben a jegyzékben említi az északi Kaukázus népeinek a felsorolásában az alánokkal és a cserkeszekkel együtt "a kazárokat, akik a zsidó vallást követik". Ez, mint mondtuk, a kazárok utolsó említése, mielőtt a függöny lehull.

De hosszú ideig tartott, amíg az emlékezetük homályba borult. Genovai és velencei kereskedők úgy utalnak a Krímre, mint "Gazáriára" és ez a név a késői tizenhatodik századig előfordul itáliai dokumentumokon. Ez azonban ebben az időben földrajzi meghatározás volt csupán, megemlékezve egy eltűnt nemzetről.

9.

De még azután is, hogy politikai hatalmuk megtört, váratlan helyeken maradtak a kazár-zsidó befolyásnak nyomai és különféle népeken.

Ezek között voltak a Szeldzsukok, akiket a mozlím Törökország igazi megalapítóinak lehet tekinteni. A tizedik század vége felé az oguzoknak ez a másik ága dél felé vonult Buhara szomszédságába, ahonnan azután kitörték Bizánc kisázsiai birtoka felé és gyarmatosították azt. Ők ugyan nem léptek be közvetlenül a történetünkbe, de bejöttek egy hátsó ajtón, mivel a nagy Szeldzsuk dinasztia, úgy látszik, szoros kapcsolatban volt a kazárokkal. A kazár kapcsolatról számol be Bar Hebraeus (1126-86), a szír írók és tudósok között az egyik legnagyobb. Amint a neve is jelzi, zsidó származású volt, de áttért a keresztény hitre és húszéves korára püspökké szentelték.

Bar Hebraeus beszámol arról, Szeldzsuk apja, Tukak, parancsnok volt a kazár kagán hadseregében és az ő halála után Szeldzsukot magát, a dinasztia alapítóját felvitték a kagán udvarába. De ő indulatos ifjú volt, aki az illendőnél többet engedett meg magának a kagánnal szemben, ami ellen Katoun, a királyné kifogást emelt; ennek következtében Szeldzsuknak el kellett hagynia az udvart vagy száműzték az udvarból.

Egy másik kortárs forrás, ibn-al-Adim *Aleppo történelme* ugyancsak említi Szeldzsuk apját, mint "a kazár türkök egyik előkelőségét", míg egy harmadik, Ibn Hasszul arról számol be, hogy Szeldzsuk "ráütött kardjával a kazárok királyára és megütötte őt egy pálcával, amit a kezében tartott..." Emlékszünk Ibn Fadlan útleírásából arra az erősen ambivalens magatartásra is, amit az oguzok a kazárokkal szemben tanúsítottak.

Ebből úgy tűnik, hogy bizalmas viszony volt a kazárok és a Szeldzsuk dinasztia alapítói között, amit azután egy törés követett. Ez talán annak a következménye volt, hogy a Szeldzsukok áttértek az iszlám vallásra (míg a többi oguz törzs, így a kunok is pogányok maradtak). A kazár-zsidó befolyás tartotta magát egy ideig a törés után is. Szeldzsuk négy fia közül az egyik az exkluzíván zsidó Izrael nevet kapta; egy unokáját Daudnak (Dávidnak) hívták. Dunlop, a rendszerint nagyon óvatos szerző megjegyzi:

Mindaz, amit eddig elmondottunk, azt sugallja, hogy ezek a nevek annak a vallásos befolyásnak a következményei, amit a kazárok uralkodó osztálya gyakorolt a vezető oguz családokra. Az "imádás háza" az oguzok között, amelyet Qazwini említ, könnyen lehetett zsinagóga is.

Hozzátehetjük ehhez, hogy a másik oguz ágban, a kunoknál - Artamonov szerint - ugyancsak fordultak elő jellegzetesen zsidó nevek. Kobják kun herceg fiait Izsáknak és Dánielnek hívták.

10.

Ahol a történelmi források kimerülnek, ott a legenda és a folklór nyújt hasznos útmutatást.

Az Orosz Őskronikát szerzetesek állították össze; telítve van vallásos gondolatokkal és hosszú bibliai kitérőkkel. De párhuzamosan az egyházi írásokkal, amelyeken alapul, a kijevi periódus világi irodalmat is produkált. Ez az ún. *bylina*, hősi költemények és népdalok, amelyek többnyire a nagy harcosok és félig legendás hercegek tetteivel foglalkoznak.

A "Legendás ének Igor seregéről", amit már említettünk, a vezérnek a kunoktól elszenvedett vereségéről a legismertebb ezek között. A *bylinát* szájhagyomány útján adták tovább és - Vernadsky szerint - "Észak-Oroszország távoli falvaiban még a huszadik század elején is dalolták a parasztok."

Éles ellentétben az Orosz Krónikával ezek a hősi költemények név szerint nem említik sem a kazárokat, sem az országukat; helyette "a zsidók országáról" (Zemlja zsidovszkaja) és annak lakóiról, mint "zsidó hősokról" (zsidovin bogatir) szólnak, akik a sztyeppén uralkodtak és harcoltak az orosz hercegek seregei ellen. Egy ilyen hős volt, ahogyan a hősköltemény elbeszéli, egy zsidó óriás, aki "a Zemlja zsidovszkajáról jött a Szoroki hegy lábánál fekvő Csecsár sztyeppéire, és csak Vladimir generálisának, Ilja Muromecnek a bátorsága mentette meg Vladimir hadseregét a zsidóktól". Ennek a történetnek számos verziója van és annak a kutatása, hogy Csecsár és a Szoroki hegy hol és merre van, egy újabb mozgalmas játékot nyújtott a történészeknek. De, amint Poliak kihangsúlyozza, "az a pont, amit az emlékezetünkben kell tartani, hogy az orosz nép szemében a szomszédos Kazária utolsó periódusában egyszerűen »a zsidó állam«, és annak hadserege a zsidók serege volt." Ez az orosz népi nézet lényegesen különbözik az arab krónikások között megnyilvánuló tendenciától, hogy kihangsúlyozzák a mozlim zsoldosok fontosságát a kazár haderőben és a mecsetek számát Itilben (megfelelően a zsinagógák számáról).

Azok a legendák, amelyek a középkorban a nyugati zsidóságban közzsájon forogtak, különös párhuzamot mutatnak az orosz *bylinához*. Hogy ismét Poliakot idézzük: "A zsidó népi legenda nem egy kazár királyságra emlékszik, hanem a »vörös zsidók« királtságára." És Baron megjegyzi:

Más országok zsidóinak hízelgett egy független zsidó állam létezése. A népi képzelet itt egy különösen termékeny talajra talált. Mint' ahogyan a bibliai gondolkodású szláv hősköltemények inkább "zsidókról", mint kazárokról szólnak, úgy a nyugati zsidók még utána soká romantikus meséket szőnek a "vörös zsidókról", így nevezve őket talán sok kazár enyhén mongolos bőrszíne miatt.

11.

Egy apró, a kazárokkal összefüggő, félig legendái, félig történelmi folklór a modern időkig fennmaradt és annyira megigézte Benjámín Disraelit, hogy egy történelmi románc anyagául használta fel: *The Wondrous Tale of Alroy* (Alroy csodálatos története).

A tizenkettedik században Kazáriában egy messiánisztikus mozgalom keletkezett, egy zsidó katonai vállalkozás csökevényes kísérlete, aminek a célkitűzése Palesztina meghódítása volt fegyveres erővel. A mozgalom kezdeményezője egy kazár zsidó, Salamon ben Duzsi (vagy Ruhi vagy Roy) volt, akit a fia, Menahem és egy palesztinai írnok segített. "Levelet írtak minden zsidónak közel és távol körülöttük minden országba... Azt írták, eljött az idő, amikor Isten összegyűjti Izraelt, az ő népét minden országból Jeruzsálembe, a szent városba, és hogy Salamon ben Duzsi Élijah, és a fia a Messiás."*

* Erre a mozgalomra vonatkozó fő forrás egy zsidó utazó, tudelai Benjámín (lásd fenn, II. 3.) jelentése, egy arab író, Jahja ál Maghribi ellenséges beszámolója és a kairói genizában talált két héber kézirat (lásd fenn II. 7.). Ezek együtt egy zavaros mozaikba állnak össze; én Báron gondos interpretációját követtem (Vol. III. 204. oldal, Vol. IV. 202-4. oldal és a jegyzetek).

Ezt a felhívást nyilván Közel-Kelet közösségeinek címezték, de, úgy látszik, nem sok foganatja volt, mert a következő epizódra már csak vagy húsz évvel később került sor, amikor az ifjú Menahem felvette a Dávid al-Roy nevet és a Messiás címet. Noha a mozgalom Kazáriából indult ki, a központja hamarosan áttevődött Kurdisztánba. Itt Dávid tekintélyes fegyveres erőt gyűjtött össze - talán a helyi zsidókból, megerősítve a kazárokkal - és sikerült birtokba vennie Amadia stratégiai fontosságú erődjét Moszultól északkeletre. Azt remélhette, hogy innen elvezetheti a seregét Edesszába és kiharcolhatja az útját Szírián át a Szentföldre.

Az egész vállalkozás valamivel kevésbé lehetett csupán ábrándokat kergető, mint amilyennek most tűnik, tekintettel az állandó ellenségeskedésekre a különböző mozlím hadseregek között és a kereszties erődök fokozatos szétmállására. Amellett egyes mozlím helyi parancsnokok örömmel tekinthettek egy zsidó fegyveres fellépés lehetőségére a keresztény keresztiesek ellen.

A Közel-Kelet zsidósága körében Dávid minden bizonnyal izzó messiánisztikus reményeket ébreszthetett. Egyik küldötte Bagdadba érkezett és - bizonyára határtalan hevülettel - arra utasította a zsidó polgárokat, hogy egy bizonyos éjszakán gyűljenek össze lapos háztetőiken, ahonnan felhőkön a Messiás táborába fogják őket repíteni. Tekintélyes számú zsidó töltötte az éjszakát házának tetején, várva a csodálatos repülőútra.

De a rabbinikus hierarchia Bagdadban, tartva a hatóságok megtorlásától, ellenséges magatartást tanúsított az álmessiással szemben és kiátkozással fenyegette meg. Nem meglepő, hogy Dávid al-Roy gyilkosság áldozata lett. Úgy látszik, álmában, állítólag saját apósa ölte meg, akit valamilyen érdekelt párt pénzelt le, hogy a tettet végrehajtsa.

Az emléket tisztelték, és amikor az esemény után húsz évvel tudelai Benjámín Perzsián utazott át, "még szeretettel beszéltek a vezetőjükről." De a kultusza nem állt meg ott. Egy elmélet szerint a hatágú "Dávid pajzsa", amely a jelenlegi izraeli lobogót díszíti, Dávid al-Roy hadjáratával kezdett nemzeti jelvénné válni. "Azóta" írja Báron, "állítják, hogy a hatszögű »Dávid pajzsán, ami ezt megelőzően főleg díszítőelem vagy mágikus embléma volt, megkezdte a karrierjét, hogy a judaizmus fő nemzeti-vallásos szimbólumává váljék. Hosszú idő óta használatban, az ötágú csillaggal, vagy »Salamon pecsétjével váltakozva, német misztikus és etikai írásokban a tizenharmadik századtól kezdve Dávidnak tulajdonították és 1527-ben a zsidó zászlón jelent meg Prágában."

Baron ehhez a szakaszhoz egy minősítő megjegyzést fűz, hangsúlyozva, hogy a kapcsolat al-Roy és a hatágú csillag között "további tisztázásra és bizonyításra szorul". Bármint legyen is, mi természetesen egyetértünk Baron véleményével, amivel Kazáriáról szóló fejezetét zárja:

Félezer éves léte folyamán és a kelet-európai zsidó közösségre gyakorolt utóhatásában a zsidó államiságnak ez a figyelemreméltó kísérlete kétségtelenül nagyobb befolyást gyakorolt a zsidó történelemre, mint amennyire azt ma még képesek vagyunk felmérni.

V. EXODUS

1.

Az előző oldalakon felsorolt bizonyítékok mutatják, hogy - a tizenkilencedik századbeli történészek hagyományos nézetével szemben - a kazárok az oroszoktól 965-ben elszenvedett vereségük után elvesztették ugyan a birodalmukat, de szűkebb határok között megőrizték függetlenségüket és zsidó hitüket még jócskán a tizenharmadik században. Sőt úgy látszik, hogy bizonyos mértékben visszatértek egykori zsákmányoló szokásaikhoz. Baron megjegyzi:

Általánosságban a kisebbé vált kazár királyság rendületlenül fennmaradt. Többé vagy kevésbé sikeres védelmi harcot folytatott minden ellensége ellen egészen a tizenharmadik század közepéig, amikor a nagy mongol invázió áldozatává vált, amit Dzsingisz kán indított. De még akkor is makacsul ellenállt mindaddig, amíg valamennyi szomszédja meg nem adta magát. Népségét nagyrészen elnyelte az Arany Horda, amely kazár területen alakította ki birodalmának központját. De a mongol zűrzavar előtt és után a kazárok sok oldalágot bocsátottak ki a leigázott szláv országokba, segítve ezzel végül is Kelet-Európa nagy zsidó centrumainak a megteremtését.

Így hát itt van a jelenkori zsidóság számszerűleg legerősebb és kulturálisan domináló részének a bölcsője.

Az "oldalhajítások", amelyekre Baron utal, már sokkal korábban szétágaztak, még mielőtt a mongolok elpusztították a kazár államot, mint ahogyan a régi héber nemzet is már sokkal Jeruzsálem pusztulása előtt kezdett szétágazni a diaszpórába. A szemita törzsek a Jordán vizeinél és a turko-kazár törzsek a Volgánál etnikailag persze "sok mérföldre" vannak egymástól, de legalább két fontos formáló faktoruk közös. Mindkettő olyan helyi csomóponton élt, ahol a keletet és a nyugatot, az északot és a délt összekötő nagy kereskedelmi útvonalak kereszteződnek; egy olyan körülmény, amely eleve hajlamossá tette

őket arra, hogy kereskedők, vállalkozó utazók nemzetévé váljanak, vagy "gyökértelen kozmopolitákká", ahogyan az ellenséges propaganda ezzel a kevésbé gyengéd címkével látta el őket. De ugyanakkor exkluzív vallásuk táplálta a hajlandóságukat a visszahúzódsra és az összetartásra, arra, hogy kialakítsák a maguk közösségeit és a maguk istentiszteleti helyét, saját iskoláikat, lakónegyedeiket, gettóikat (amiket eredetileg maguk rendeztek el maguknak), bármilyen városba vagy országba költöztek is. A *Wanderlustnak* és a gettómentálisnak ez a ritka kombinációja, amit a messiánisztikus remények és a kiválasztott nép büszkesége még erősített, amiben mind a régi izraeliek, mind a középkori kazárok osztoztak, még akkor is, ha ezek az utóbbiak nem Sémától, hanem Jafettől származtatták magukat.

2.

Ezt a fejlődést jól illusztrálja az, amit a kazár diaszpórának lehetne nevezni Magyarországon. Emlékszünk, hogy még sokkal államuk pusztulása előtt néhány kazár törzs, akiket kabaroknak neveztek, csatlakozott a magyarokhoz és velük Magyarországra költözött. Ezenfelül a tizedik században a magyar herceg, Taksony a kazár emigránsok egy második hullámát hívta be, hogy telepedjenek le a birtokán (lásd III. 9.). Két évszázaddal később Johannes Cinnamus bizánci krónikás csapatokat említ, amelyek a zsidó törvényeket követték, a magyar hadsereggel harcoltak Dalmáciában 1154-ben. Csak kevés "igazi zsidó" élhetett Magyarország területén a római idők óta, de alig lehet kétség afelől, hogy a jelenkori zsidóság eme fontos részének a többsége a kabar-kazárok bevándorló hullámaiból származik, amelyek azután olyan domináló szerepet játszottak a korai magyar történelemben. Nemcsak az ország volt kétnyelvű a kezdeti időben, mint ahogyan Konstantin elbeszéli, de a kettős királyságnak egy formája, a kazár rendszer egy változata is megtalálható volt itt: a király megosztotta a hatalmát a vezérlő generálissal, akinek a címe Jula vagy Gyula (ma is népszerű keresztnév Magyarországon) volt. Ez a rendszer állott fenn a tizedik század végéig, amikor Szent István felvette a római katolikus vallást és leverte a lázadó Gyulát, aki, mint várni lehet, kazár volt, "büszke a hitében és visszautasította, hogy keresztény legyen."

Ez az epizód véget vetett a kettős királyságnak, de nem a kazár-zsidó közösség befolyásának Magyarországon. Ennek a befolyásnak a tükröződése megtalálható az aranybullában - a Magna Charta magyar megfelelőjében -, amit 1222-ben adott ki II. Endre király. Ebben a zsidóknak megtiltják, hogy mint a pénzverde igazgatója, adóbérlő és a királyi sómonopólium ellenőrei működjenek. Ez jelzi, hogy az ediktum előtt számos zsidónak kellett ezeket a fontos állásokat betöltenie. De elfoglaltak ők ennél még magasabb pozíciókat is. A királyi kincstár felügyelője gróf Teka kamarás, kazár eredetű zsidó, gazdag földesúr és nyilván pénzügyi és diplomáciai zseni. Az aláírása látható számos békeszerződésen és pénzügyi megállapodáson, többek között, mint jótálló 2000 márkáért, amit az osztrák uralkodó, II. Lipót tartozik fizetni Magyarország királyának. Az embert ellenállhatatlanul emlékezteti egy hasonló szerepre, amit a spanyol zsidó, Haszdáj ibn Saprut játszott a cordobai kalifa udvarában. A palesztinai diaszpóra nyugat-európai és a kazár, diaszpóra kelet-európai hasonló epizódjainak az összehasonlításával az analógia talán már kevésbé bizonytalan. Említésre méltó, hogy amikor Endre királyt lázadó nemesei kényszerítették, hogy adja ki - bár kelleetlenül - az aranybullát, a bulla kifejezett rendelkezése ellenére Tekát megtartotta hivatalában. A királyi kamarás szerencsésen hivatalában maradt további tizenegy évig, amikor is a királyra gyakorolt pápai nyomás következtében ajánlatossá vált számára, hogy lemondjon, és Ausztriába menjen, ahol tárt karokkal fogadták. Azonban Endre király fia, IV. Béla engedélyt kapott a pápától, hogy hazahívhassa. Teka így vissza is tért és a tatárjárás alatt pusztult el.*

* Mrs. St. G. Saundersnek tartozom hálával, hogy felhívta a figyelmemet a Teka-epizódra, amiről, úgy látszik, nem vettek tudomást a kazár irodalomban.

3.

Hogy a magyarországi zsidóságnak a számbelileg és társadalmilag domináló eleme a középkorban kazár eredetű volt, így viszonylag jól dokumentálható. Úgy tűnhetne, hogy Magyarország különleges esetet képez, tekintettel a korai magyar-kazár kapcsolatra; de a valóságban a kazár beáramlás Magyarországra csupán egy része az általános tömegvándorlásnak az eurázsiai steppékről nyugat felé, vagyis Közép- és Kelet-Európába. És nem a kazárok voltak az egyetlen nemzet, amelyik oldalhajrást küldött Magyarországra, így ugyanazoknak a besenyőknek nagy száma, akik a magyarokat a Dontól a Kárpátokon át űzték el, kénytelen volt engedélyt kérni, hogy magyar területen telepedhessen le, amikor őket viszont a kunok kergették el; és a kunok egy évszázaddal később ugyanabban a sorsban osztoztak, amikor a mongolok elől menekültek és vagy 40 000 közülük kapott rabszolgáival együtt menedéket a magyar Béla királytól.

A viszonylag békés időkben az eurázsiai népességnek ez az általános nyugati irányú mozgása nem volt több egy áramlásnál, míg más időkben fejvesztett meneküléssé vált; de a mongol invázió ezen a képletes skálán földrengésnek felelt meg, amit földcsuszamlás követett. Tezumin főnöknek, akit Dzsingiz kánnak, a Föld urának neveztek, a harcosai egész városok lakosságát mészárolták le, másoknak szóló figyelmeztetésként, nehogy megkockáztassák az ellenállást; a foglyaikat élő védőernyő gyanánt használták előnyomuló vonalaik előtt. Lerombolták a Volga deltájának öntözőmű-hálózatát, ami a kazár földeket rizzsel és a legfontosabb terményekkel látta el, és így a termékeny steppéket "vad parlaggá" - *dikojuh pole* - változtatták, ahogyan ezeket később az oroszok nevezték: "egy határtalan térség, földművesek és pásztorok nélkül, amin keresztül csak az egyik vagy másik rivális uralkodó szolgálatában álló lovas zsoldosok vonulnak vagy emberek, akik egy ilyen uralom elől menekülnek."

Az 1347-48. évi fekete halál még csak gyorsította a régebbi kazár háttország elnéptelenedését a Kaukázus, a Don és a Volga között, ahol a sztyeppekultúra a legmagasabb színvonalat érte el - és a visszaesés a barbárságba a kontraszt következtében még drasztikusabb volt, mint a szomszédos tájakon. Ahogyan Baron írta: "A szorgalmas zsidó földművesek, kézművesek és kereskedők pusztulása vagy távozása űrt hagyott vissza ezeken a tájakon, ami csak az utóbbi időben kezdett feltöltődni."

Nemcsak Kazária pusztult el, de a volgai bolgárok országa is az alánok és a kunok utolsó kaukázusi erődéivel együtt, és velük a déli orosz fejedelemségek, beleértve Kijevet is. Az Arany Horda felbomlásának az időszakában, a tizennegyedik századtól kezdve az anarchia, ha ez lehetséges, még fokozódott. "A legtöbb európai sztyeppén egyedül a kivándorlás maradt a népesség számára, mint egyetlen út nyitva, ha az életét és a megélhetését biztonságba akarta helyezni." A vándorlás biztonságosabb legelők felé elnyújtott, szakaszos folyamat volt, amely több évszázadon át folytatódott. A kazár exodus ennek az általános képnek volt a része.

Ez, mint már említettük, kazár kolóniák és települések átalakításával ment végbe különböző helyeken Ukrajnában és a déli Oroszországban. Virágzó zsidó közösség volt Kijevben már sokkal az előtt, majd pedig utána is, hogy a ruszok elfoglalták a várost a kazároktól. Hasonló kolóniák voltak Periszlavelben és Csernigovban. A kijevi rabbi, Moseh 1160 körül Franciaországban tanult, egy

csernigovi rabbi, Ábrahám pedig 1181-ben a londoni talmudiskolában. A "Legendás ének Igor seregéről" említ egy híres kortárs orosz költőt, akit Kogannak hívtak, talán a kóhén (pap) és kagán kombinációjából. Egy idővel azután, hogy Sarkelt - amit az oroszok *Biela Vezan*nak neveztek - lerombolták, a kazárok egy ugyanilyen nevű várost építettek Csernigov mellett.

Régi helységnevek egész sokasága van Ukrajnában és Lengyelországban, amelyek a "kazár"-ból vagy a "zsid"-ból származnak: Zsidovo, Kozarzevek, Kozara, Kozarzov, Zsidovszka Vola, Zsidatice és így tovább. Ezek valamikor falvak lehettek, vagy éppen kazár-zsidó közösségek időleges táborhelyei hosszú vándorlásukon nyugat felé. Hasonló helységnevek találhatók a Kárpátokban és a Tátrában és Ausztria keleti tartományaiban. Még Krakkó és Sandomierz régi zsidó temetőiről is - mindkettőt "Kaviory"-nak nevezik - feltételezik, hogy kazár-kabar eredetűek.

Míg a kazár exodus fő útvonala nyugatra vezetett, az emberek egyes csoportjai visszamaradtak, főleg a Krímen és a Kaukázusban, ahol zsidó enklávékat képeztek; ezek fennmaradtak a modern időkig. A régi kazár erődben, Tamatarhában, a keresi szoros mellett, szemben a Krímmel, zsidó hercegek dinasztíájáról lehet hallani, akik a tizenötödik században a genovai köztársaság, majd a krími tatárok gyámkodása alatt uralkodtak. Közülük az utolsó, Zakharia herceg, tárgyalásokat folytatott a moszkvai nagyfejedelem hercegével, aki meghívta Zakhariát, hogy jöjjön Oroszországba, keresztelkedjék meg, amiért cserébe megkapja az orosz nemesember kiváltságait. Zakharia ezt visszautasította, de Poliak azt állítja, hogy más esetekben "kazár-zsidó elemek behelyezése magas pozíciókba a moszkvai nagyhercegségben egyike volt azoknak a tényezőknek, amelyek a »zsidó eretnecséghez« (*zsidovst-bujustchik*) vezettek orosz papok és nemesek között és a szombatosok (szubotnyiki) szektájához, amely még most is széles körben elterjedt a kozákok és parasztok között."

A kazár nemzetnek egy másik maradványa a "hegyi zsidók" Északkelet-Kaukázusban, akik nyilván megmaradtak eredeti lakóhelyükön, amikor a többiek elmentek. A számukat nyolcezer körülire becsülik és a régi idők más törzsi maradványainak, a kipcsákoknak és az oguzoknak a szomszédságában élnek. Ők *Dagh chufuti* (hegyvidéki zsidók) nevezik magukat a tat nyelven, amit egy másik kaukázusi törzstől vettek át; de egyéb alig ismeretes róluk.*

* A fenti adatok A. H. Kniper "Caucasus, People of" című, az Encyclopedia Britannica 1973. évi nyomtatásban megjelent cikkben található, új szovjet források alapján. George Sava könyve: *Valley of the Forgotten People* (Az elfelejtett nép völgye) (London, 1946) tartalmazza egy céllátogatás leírását a hegyi zsidóknál, amely gazdag melodrámban, de, sajnos nélkülözi a tárgyyszerű információkat.

Más kazár enklávék is fennmaradtak a Krímben és nem kétséges, egyebütt is olyan helyeken, amelyek egykor a kazár birodalomhoz tartoztak. Azonban ezek most már nem jelentenek többet, mint történelmi kuriózumot, összevetve a kazár vándorlás fő áramával a lengyel-litván tájakra és azokkal az óriási problémákkal, amelyeket ez a történészeknek és az antropológusoknak okoz.

4.

A keleti Közép-Európának azok a tájai, ahol a Kazáriából jövő zsidó emigránsok új otthonot és látszólagos biztonságot találtak, csak az első millennium vége felé kezdtek politikai fontosságot nyerni.

962 körül különböző szláv törzsek a közöttük legerősebb nép, a lengyelek

vezetése alatt szövetségre léptek; ebből lett a lengyel állam magja, így a lengyelek felemelkedése a kazár hanyatlással körülbelül egy időben kezdődött (Sarkelt 965-ben rombolták le). Az egyik legrégebb lengyel legendában a zsidók fontos szerepet játszanak; ez a lengyel királyság alapítására vonatkozik. A legenda azt beszéli el, hogy amikor a szövetséges törzsek elhatározták, királyt választanak, hogy kormányozza őket, egy Ábrahám Prokovnik nevű zsidót választottak meg. Gazdag és művelt kazár kereskedő lehetett, akinek a tapasztaltságától a faragatlan szláv erdőlakók hasznot reméltek - vagy lehet, hogy csak egy legendabeli alak volt. De még ha csak az volt is, a legenda azt mutatja, hogy az olyan típusú zsidókat, mint ő, ott nagy becsben tartották. De Ábrahám - így folytatódik a legenda - rendkívüli szerénységgel lemondott a koronáról a bennszülött paraszt Piast javára, aki így lett a történelmi Piast dinasztia alapítója, amely Lengyelországot körülbelül 962-től 1370-ig kormányozta.

Akár létezett Ábrahám Prochovnik, akár nem, arra bőségesen van utalás, hogy a Kazáriából kivándorló zsidókat tárt karokkal fogadták, mint az ország gazdaságának és közigazgatásának értékes nyereségét. A lengyelek a Piast dinasztia alatt és baltikumi szomszédaik, a litvánok* gyorsan terjesztették ki a határaikat és igen nagy szükségük volt bevándorlókra, hogy benépesítsék a területeiket, és városi civilizációt hozzanak létre. Először német parasztok, városi lakosok és kézművesek bevándorlását ösztönözték, később a bevándorlókat azokról a területekről, amelyeket az Arany Horda foglalt el, beleértve Örményországot, a déli szlávokat és a kazárokat.**

* A két nemzet a szerződések egész sorával egyesült a lengyel királyságban. A rövidség kedvéért a "lengyel zsidó" kifejezést mindkét országra vonatkozóan fogom használni - tekintet nélkül arra a tényre, hogy a tizenharmadik század végén Lengyelországot felosztották Oroszország, Poroszország és Ausztria között és lakóik hivatalosan ennek a három országnak az alattvalói lettek. Igazában az a zsidók letelepedésére meghatározott terület a birodalmi Oroszországon belül, ahová 1792-től a zsidók be voltak zárva, összeesett azzal a területtel, amelyet Lengyelországból csatoltak hozzá és még Ukrajna részei. Csupán a zsidók egyes kivételezett kategóriáinak volt megengedve, hogy ezen a területen kívül éljenek; ezeknek a száma az 1897. évi népszámlálás idején csak 200 000 volt, csekély a közel ötmillióhoz képest, akik a kijelölt területen belül, a volt lengyel területre voltak korlátozva.

** Lengyelországot és Magyarországot is előzőnlötték rövid időre a mongolok 1241-42-ben, de nem foglalták el; ez jelentette az egész különbséget a jövő történelmükben.

Nem minden elvándorlás volt önkéntes. Ez érintette a hadifoglyok nagy számát is, mint a krími tatárokat, akiket litván és lengyel földesuraik elvittek birtokaik megművelésére a meghódított déli tartományokba (a tizennegyedik század végén a litván fejedelemség a Baltikumtól a Fekete-tengerig terjedt).

De a tizenötödik században az ottomán törökök, Bizánc meghódítói, észak felé nyomultak előre és a földesurak átvitték az embereiket határmenti birtokaikról az ország belsejébe.

Ez az erőszakkal áttelepített népség között nagy számmal voltak karaiták - az a fundamentalista zsidó szekta, amelyik visszautasította a rabbinikus tanításokat. A hagyomány szerint, ami fennmaradt mind a mai napig, őseiket Lengyelországba a nagy harcos, Vytautas (Vitold) litván herceg hozta a tizennegyedik század végén, mint hadifoglyokat a Krímen fekvő Szulchatból. Ezt a hagyományt támasztja alá az a tény, hogy Vitold 1388-ban kiváltságlevelet adott Troki zsidóinak, és a francia utazó, de Lanoi, nagyszámú zsidót talált ott, akik a németektől és a bennszülöttek nyelvétől eltérő nyelvet beszéltek. Ez a

nyelv egy török dialektus volt - és ma is az -, amely az élő nyelvek közül a legközelebb a *lingua cumanica*-hoz állt; ezt az Aranyhorda idejében az addig kazár területen beszélték. Zajaczkowski szerint ez a nyelv a köznapi nyelvben és az imádságban most is használatban van a fennmaradt karaita közösségekben Trokiban, Vilnában, Ponyeviczben, Lutban és Halicsban. A karaiták azt is állítják, hogy az 1710. évi nagy járvány előtt vagy harminckét, vagy harminchét közösségük volt Lengyelországban és Litvániában.

Régi dialektusukat "a Kedar nyelvének" nevezték, ahogyan rabbi Petachia nevezte a tizenkettedik században a lakóhelyüket a Fekete-tengertől északra "Kedar országának"; és amit elmond róluk - hogy szombaton sötétben ülnek, nem ismerik a rabbinikus tanokat - jól illik az ő szektás magatartásukhoz. Ennek megfelelően Zajaczkowski, a kiváló kortárs turkológus a karaitákat nyelvészeti szempontból a régi kazárok mai legtisztább reprezentánsának tartja. Hogy miért őrizte meg ez a szekta a nyelvét egy fél évezreden át, míg a kazár zsidók zöme elhagyta a jiddis *lingua franca*ért, arról később majd többet.

5.

A lengyel királyság a Piast dinasztia alatt kezdettől fogva határozottan nyugati orientációt vett fel a római katolicizmussal együtt. De nyugati szomszédaihoz képest kulturálisan és gazdaságilag gyengén fejlett ország volt. Ebből adódott a bevándorlókat csalogató politikája - németeket nyugatról, örményeket és kazár zsidókat keletről - és minden lehetséges módon bátorította a vállalkozásukat, beleértve a királyi kiváltságleveleket, amelyek részletezték kötelezettségeiket és speciális kiváltságaikat.

Abban a kiváltságlevélben, amelyet Kegyes Boleszláv bocsátott ki 1264-ben és Nagy Kazimir erősített meg 1334-ben, a zsidóknak biztosították azt a jogot, hogy fenntartsák zsinagógaikat, saját iskoláikat és bíróságaikat, hogy földbirtokuk legyen és minden olyan ipart és foglalkozást űzhessenek, amit csak óhajtanak Báthory István király uralkodása alatt (1575-86) a zsidóknak engedélyezték, hogy saját parlamentjük legyen, amely évente kétszer ült össze és joga volt hittestvéreitől adót szedni. Országának pusztulása után a kazár zsidóság történelmének egy új fejezetébe lépett.

Különleges helyzetüknek szembeszökő illusztrációja található egy pápai brévében, amelyet a tizenharmadik század második felében adott ki valószínűleg IV. Kelemen és egy meg nem nevezett lengyel hercegnek volt címezve. Ebben az okiratban a pápa közli, a római hatóságoknak tudomásuk van arról, hogy különböző lengyel városokban jelentős számú zsinagóga van - sőt nem kevesebb, mint öt egyetlen városban.* Rosszallását fejezi ki, mert arról számoltak be neki, hogy ezek magasabbak, mint a katolikus templomok, tekintélyesebbek és ékeesebbek, és a tetejüket szín-pompásan festett ólomlemezek fedik, a szomszédos katolikus templomokat szegényesnek láttatják. (Az ember Maszudi ujjongó megjegyzésére emlékszik, hogy a főmecset minaretje volt a legmagasabb épület Itilben.) A brévében leírt panaszok hitelességét még emeli egy pápai legátus, Guido kardinális 1627-ben kelt rendelete, amely meghatározza, hogy a zsidóknak nem engedélyezhetnek egy városban többet egy zsinagógánál.

* Valószínűleg Wrocławban vagy Krakkóban.

Ezekből az okiratokból, amelyek nagyjából egyidejűek Kazária mongol meghódításával, arra a következtetésre jutunk, hogy már ebben az időben jelentős számú kazárnak kellett Lengyelországban lennie, ha különböző városokban egynél több zsinagógájuk volt; és ezeknek meglehetősen jól

mehetett a soruk, hogy azokat olyan "tekintélyesre és díszesre" építhették. Ez vezet el a lengyelországi kazár emigráció hozzávetőleges nagyságának és összetételének a kérdéséhez.

Ami ezt a kérdéses számot illeti, nem áll rendelkezésünkre megbízható információ, amely elirányíthatna bennünket. Emlékszünk rá, hogy az arab források a mozlím-arab háborúban szereplő háromszázezer embert számláló kazár hadseregekről beszélnek (I. 7.); és még ha figyelembe vesszük is, hogy ezek egészen vad túlzások lehettek, ez a teljes kazár népesség számát legalább félmillió leiekre jelzi. Ibn Fadlan a volgai bolgárok sátrainak számát 50 000-re adja meg, ami egy 300 000-400 000 főnyi, vagyis durván számítva ugyanolyan nagyságrendű népességet jelentene, mint a kazároké. Másrészt a zsidók számát a lengyel-litván királyságban a tizenhetedik században a jelen idejű történészek ugyancsak 500 000-re (a teljes népesség 5 százalékára) becsülik. Ezek a számok nem illenek rosszul az elhúzódozó kazár vándorlásról ismert tényekhez Ukrajnán át Lengyelország-Litvániába, ami Sarkel lerombolásával és a Piast dinasztia felemelkedésével kezdődött az első millennium vége felé, felgyorsult a mongol hódítás alatt és a tizenötödik-tizenhatodik században lett többé-kevésbé teljes - abban az időben, amikor a sztyeppe kiürült és a kazárokat látszólag lesöpörték a föld színéről.* Egészében ez a népességátvitel öt vagy hat évszázadon át oszlott meg, hol csak szivárogva, hol folydogálva. Ha számításba vesszük a zsidó menekültek beáramlását Bizáncból és a mozlím világból Kazáriába és a csekély népszaporulatot maguk a kazárok között, plauzibilisnek látszik, hogy a kazár népesség hozzávetőleges száma tetőpontján, a nyolcadik században összehasonlítható a zsidók létszámával Lengyelországban a tizenhetedik században, legalább is nagyságrendjében - pár százézes különbséggel fel- vagy lefelé, ami a tudatlanságunk következménye.

* A Dnyeper melletti régi kazár falvak közül az utolsó a Chmelniczky-féle kozák lázadásban pusztult el a tizenhetedik században és a túlélők hatalmas lökést adtak a már létező települések vidékén élő zsidók számának Lengyelország-Litvániában.

Van itt egy rejtett irónia ezekben a számokban. A *Zsidó Enciklopédia* "Statisztika" cikkében a tizenhatodik században a világ egész zsidó népességének a száma egymillió körül volt. Ez azt látszik jelenteni, amint erre már Poliak, Kutschera és mások rámutattak, hogy a középkorban azoknak a többsége, akik a zsidó hitet vallották, kazárok voltak. Ennek a többségnek egy lényeges része Lengyelországba, Litvániába, Magyarországra és a Balkánra ment és az alapját képezte a keleti zsidó közösségnek, amely viszont a világ zsidóságának domináns része lett. Még ha ennek a közösségnek az eredeti magja fel is hígult és megnőtt a más tájakról bevándorlókkal (lásd alább), a túlnyomóan kazár-türk eredetet erős bizonyíték látszik alátámasztani és ezt legalább olyan elméletnek kell tekinteni, amely érdemes a komoly megvitatásra.

További érvek arra vonatkozóan, hogy a zsidó közösség növekedésében és fejlődésében Lengyelországban és Kelet-Európa többi részén a vezető szerepet főként a kazár elemnek és nem a nyugatról érkező bevándorlóknak kell tulajdonítani, a következő fejezetben kerülnek megtárgyalásra. Azonban helyénvaló lehet ezen a ponton a lengyel történészt, Adam Vetulanit idézni (a kiemelés tőlem):

Lengyel tudósok egyetértenek abban, hogy ezeket a legrégebbi településeket a kazár államból és Oroszországból kivándorolt zsidók alapították, míg a zsidók Dél- és Nyugat-Európából csak később kezdtek ideérkezni és letelepedni... és hogy legalábbis a zsidó népességnek egy bizonyos része (*korábbi időkben a zöme*) keletről származott: Kazárországból és később a kijevi Oroszországból.

6.

Ennyit a mennyiségről. De mit tudunk a kazár bevándorlók összetételéről és szerkezetéről?

Az első benyomás, amit az ember nyerhet, az a feltűnő hasonlatosság bizonyos kiváltságos pozíciók között, amelyeket azokban a korai napokban a kazár zsidók Magyarországon és Lengyelországban betöltöttek. Mind a magyar, mind a lengyel források beszámolnak arról, hogy zsidókat alkalmaztak, mint pénzverők vezetőit, a királyi kincstár ügykezelőit, a sómonopólium felügyelőit, adóbérlőket és "pénzkölcsönzők", vagyis bankárok voltak. Ez a párhuzamosság ennek a két bevándorló közösségnek a közös eredetére utal. És minthogy a magyar zsidóság zömének az útját nyomom követhetjük a magyar-kazár viszonyban, a következtetés nyilvánvaló.

A korai feljegyzések tükrözik azt a szerepet, amelyet a bevándorolt zsidók ennek a két országnak a bimbózó gazdasági életében játszottak. Hogy ez fontos szerep volt, az nem meglepő, minthogy a külkereskedelem és a kivetett adók, vámok behajtása volt a múltban a kazárok fő jövedelemforrása. Megvolt az a tapasztalatuk, ami az új házigazdáiknak hiányzott és így csak logikus volt, hogy behívták őket, adjanak tanácsot és vegyenek részt az udvar és a nemesség pénzügyeinek az intézésében. Azok az érmék, amelyeket a tizenkettedik és tizenharmadik században vertek héber betűs lengyel feliratokkal (lásd II., 1.), meglehetősen bizarr emlékei ezeknek a tevékenységeknek. Hogy ezek az érmék milyen célt szolgáltak, még meglehetősen rejtélyes. Egyesek egy király nevét viselik (mint Leszek, Nieszko), másoknak a felirata "Ábrahám ben Józsefnek, a hercegnek a házából" (ez talán maga a pénzverő bankár volt), vagy csak egy áldó szót hordanak "Jó szerencse" vagy "boldogság". Jelentős, hogy ezekkel egyidejű magyar források ugyancsak arról a gyakorlatról szólnak, hogy az érmék veréséről ezüstből a zsidó tulajdonosok gondoskodtak.

Nyugat-Európával ellentétben azonban, a pénzügy és a kereskedelem távolról sem volt a zsidók kizárólagos tevékenységi köre. Egyes gazdag emigránsok földbirtokosok lettek Lengyelországban, mint ahogyan Teka gróf volt Magyarországon. Van feljegyzés például zsidó földművesek egész faluját magába foglaló zsidó földbirtokról Boroszló szomszédságában, 1203 előtt. A korai napokban jelentős számban kellett zsidó parasztnak is lenniük, amit a régi kazár helységnevek látszanak jelezni.

Egy szívfájdító bepillantást, hogy ezek a falvak hogyan keletkezhettek, az előbb említett karaita feljegyzések nyújtanak; ezek elmondják, hogy Vitold herceg hogyan telepített le egy csoport karaita hadifoglyot "Kraszna"-ban és ellátta őket lakóházakkal, gyümölcsösökkel és szántófölddel egy fél mérföld távolságra. ("Kraszna" megpróbálták azonosítani Krasznoje zsidó kisvárossal Podóliában.)

De a földművelés nem nyújtott jövőt a zsidó közösség számára. Ennek több különböző oka volt. A hűbériség kialakulása a tizennegyedik században Lengyelország parasztjaiból fokozatosan jobbágyokat csinált, akiknek tilos volt a falujukat elhagyni, és akik elvesztették mozgásszabadságukat. Az egyházi hierarchia és a feudális földesurak egyesült nyomására a lengyel parlament ezzel egyidejűleg, 1496-ban, megtiltotta, hogy zsidók mezőgazdasági földterületet szerezzenek. De az elidegenítésnek a földtől már sokkal korábban kellett kezdődnie. Eltekintve az éppen említett különleges okoktól - vallási diszkrimináció, kombinálva a szabad paraszt degradálásával jobbágygá - a kazárok átalakulása túlnyomóan földművelő nemzetből túlnyomóan városi közösséggé a népvándorlás történetének közös jellegzetességét tükrözte.

Egyrésztől szembekerülve más éghajlati viszonyokkal és földművelési módszerekkel, más részről a városi civilizáció nyújtotta könnyebb élet váratlan lehetőségeivel a bevándorló népesség hajlik arra, hogy néhány generáción belül megváltoztassa foglalkozási szerkezetét. Az abruzzi parasztból az Újvilágban pincér és vendéglős, a lengyel földműves unokájából mérnök vagy pszichoanalitikus válik.*

* Az ellenkező folyamat érvényesül a szűzföldekre települőknél, akik magasabb fejlettségű tájakról alacsonyabb fejlettségű tájakra vándorolnak.

A kazár zsidóságnak az átalakulása lengyel zsidósággá, mindazonáltal nem vont maga után sem brutális szakítást a múlttal, sem identitásának elvesztését. Ez a változás fokozatos, szerves folyamat volt, amely - ahogyan ezt Poliak olyan meggyőzően kimutatta - megőrizte a kazár közösségi élet néhány fontos hagyományát új hazájában is. Ezt főleg egy olyan társadalmi szerkezet vagy életmód jelentkezésével érte el, amilyent sehol máshol a világ diaszpórájában nem lehet találni: ez a zsidó kisváros, a héberben *ajarah*, a jiddisben *stetl*, a lengyelben *miastecko*. Mind a három meghatározás kicsinyítő formájú, ami azonban nem feltétlenül vonatkozik a kiterjedésbeli nagyságra (néhányik egészen nagy kisváros volt), hanem a korlátozott helyhatósági önrendelkezési jogra, amellyel bírtak.

A *stetl* nem tévesztendő össze a gettóval. Ez az utóbbi egy utcából vagy egy negyedből állt, ahol a zsidók kényszerültek élni egy nem zsidó város falai között. A tizenhatodik század második felétől kezdve ez volt az általános lakóhelye a zsidóknak mindenütt a keresztény és többnyire a mozlim világban. A gettót falak vették körül, kapukkal, amelyeket éjszakára bezártak. Ez klausztrofóbia keletkezéséhez és szellemi beltenyészteshez vezetett, de zavaros időkben a viszonylagos biztonság érzését is nyújtotta. Minthogy kiterjedésében nem nőhetett, a házak magasak és szűkmellűek voltak; az állandó túlszűfolttság siralmas közegészségügyi körülményeket teremtett. Az ilyen körülmények között élő népnek nagy lelkiere volt szüksége, hogy önbecsülését megőrizze. Ez nem mindegyiküknek sikerült.

A *stetl* más részről egy ettől egészen eltérő ügy. Ez a településnek egy olyan típusa, amely - mint már mondtuk - csak Lengyelországban-Litvániában létezett és sehol máshol a világon. Önálló vidéki város volt, kizárólag vagy túlnyomóan zsidó lakossággal. A *stetl* eredete talán a tizenharmadik századra megy vissza és a hiányzó közti láncszemet képviselheti Kazária vásárvárosai és a lengyelországi zsidó települések között.

Ezeknek a félig falusi, félig városi agglomerációknak, úgy látszik, a gazdasági és szociális funkciója mindkét országban hasonló volt. Kazáriában, mint később Lengyelországban, kereskedelmi állomások és vásárvárosok hálózatát képezték, amely a nagyvárosok és a vidék szükségletei között közvetített. Rendszeres vásárnapokat tartottak, amelyeken birkát és szarvasmarhát, a városban készített javakat és a falusi háziipar termékeit adták el vagy cserélték; ugyanakkor központok voltak, ahol a kézművesek újták az iparukat, a kerékgyártótól a kovácsig; voltak ott ezüstművesek, szabók, kóser mészárosok, molnárok, pékek és gyertyaöntők, levélírók az írástudatlanok, fogadók az utasok, zsinagógák a hívők számára és a *héder*; ez héber szó, termet jelent, ami iskolául szolgált. Voltak ott utazó mesemondók és népi bárdok (egyesek neve, így Veivel Zbarzheré, fennmaradt), akik Lengyelországban *stetl*/ből *stetl*/be utaztak, mint ahogyan előzőleg kétségtelenül Kazáriában is, amennyire az ember megítélheti a mesemondók fennmaradásából a Kelet népei között mind a mai napig.

Egyes foglalkozások gyakorlatilag zsidó monopóliumok lettek Lengyelországban. Az egyik ilyen szakma volt a kereskedés fával, ami arra emlékeztet, hogy a fa volt a fő építőanyag és fontos exportcikk Kazáriában. A másik a szállítás volt. "A *stet/lek* sűrű hálózata" - írja Poliak - "lehetővé tette az előállított javak szétosztását az egész országban a kétkerekű lovaskocsik nagyszerűen megépített zsidó típusával. A szállítás eme fajtájának a túlsúlya, különösen az ország keleti felében, annyira kifejezett volt - felért egy valószínű monopóliummal -, hogy a héber szó a fuvarosra: *ba'al agalah** bekerült az orosz nyelvbe, mint *balagula*. Csak a vasút kiépülése a tizenkilencedik század második felében vezetett ennek a foglalkozásnak a hanyatlásához."

* Szó szerint "a taliga mestere".

Nos, ez a specializálódás a kocsi építésében és a fuvarozásban biztosan nem alakulhatott ki a nyugati zsidóság zárt gettóiban; ez bizonyossággal a kazár eredetre utal. A gettó népe helyben ülő volt, míg a kazárok, mint más, félig nomád nép, használták a ló vagy ökör vontatott taligáikat a sátraik, áruik, ingóságuk szállítására, beleértve a cirkuszméretű királyi sátrakat, amelyek alkalmasak voltak több száz ember befogadására. Bizonyos, hogy értették a módját, hogyan gyűrjék le a legvadabb ösvényeket is új hazájukban.

Más jellegzetes zsidó foglalkozások voltak: a kocsmák, a malom üzeme, és a szőrme-kereskedés; ezek közül egyik sem található Nyugat-Európa gettóiban.

Ilyen volt nagy vonalakban a zsidó *stet/* struktúrája Lengyelországban. Némely vonása megtalálható régi vásárvárosokban minden országban; mások jellegzetes rokonságot mutatnak azzal, amit Kazária városairól tudunk - ha az még oly kevés is -, amelyek prototípusai voltak valószínűleg a lengyel *stet/nek*.

Ezekhez a jellegzetes vonásokhoz még hozzá kell adni a legrégebbi fennmaradt, a tizenötödik és tizenhatodik századból származó *stet/*-zsinagógák "pagodastílusát", ami teljesen különbözik mind az ottani helyi építészeti stílustól, mind pedig attól az építkezési stílustól, amelyet a nyugati zsidóság alkalmazott és azután megismételt Lengyelország gettóiban. A legrégebbi *stet/*-zsinagógák belső dekorációja is tökéletesen különbözik a nyugati zsinagógákétól; a *stet/*-zsinagógák falait mór arabeszkok fedték és perzsa befolyásra jellemző állatfigurák, amelyeket a magyar-kazár leleteken (L, 13.) és abban a díszítőstílusban látni, amelyet örmény bevándorlók hoztak Lengyelországba.

A lengyel zsidóság hagyományos öltözéke is félreismerhetetlenül keleti eredetű. A tipikus hosszú selyemkaftán utánzása lehetett annak a köpenynek, amit a lengyel nemesség hordott, ezt viszont az Arany Horda mongoljainak a ruházatáról másolták; a divatok politikai határokon át terjednek. De azt tudjuk, hogy a kaftánokat már ezt sokkal megelőzően hordták a sztyeppe nomádjai. A kis kerek sapkát (*jarmolka*) mind a mai napig hordják az ortodox zsidók - és az üzbégek és a Szovjetunió más török népei. A kis kerek sapka felett hordták a férfiak a *streimelt*, egy választékos kerek kalapot rókaprém peremmel, amelyet a kazárok a kazahokról másoltak - vagy fordítva. Mint már említettük, a kereskedés róka- és cobolyprémmei, ami Kazáriában virágzott, ugyancsak szinte zsidó monopóliummá vált Lengyelországban. Ami a nőket illeti, ők a tizenkilencedik század közepéig magas fehér turbánt viseltek, ami annak a jauluknak a pontos másolata volt, amit a kazah és türkmén nők viselnek. (Manapság az ortodox zsidó nőknek a turbán helyett egy, a saját hajukból készült parókát kell viselniük; a hajukat, amikor férjhez mennek, levágják)

Ebben az összefüggésben az ember megemlítené - ha valamilyes kétségekkel is

- a lengyel zsidók különös szenvedélyét a *gefillte fisch* (töltött hal) iránt; ez olyan nemzeti eledel, amit a nem zsidó lengyelek is átvettek. "Hal nélkül" szólt a mondás "nincs szombat". Távoli emlékezés volt-e ez a Káspi-tenger melletti életre, ahol a hal a legfőbb táplálék volt?

Az életet a *stetl*-ben a zsidó irodalom és folklór sok romantikus nosztalgiával magasztalja, így szokásainak mai ábrázolásában, annak az örömteli módnak a leírásában, ahogyan lakói a szombatot ünnepelték, ezt olvashatjuk:

Bárhol legyen is valaki, igyekezni fog időben hazaérkezni, hogy a szombatot a családjával tölthesse. A házaló, aki faluról falura utazott, a vándor szabó, cipész, foltozóvarga, a kereskedő üzleti útján mind úgy fogja megtervezni, úgy fog hajtani, sietni, hogy hazaérjen péntek este, még napnyugta előtt.

Amint igyekeznek hazafelé, a *samesz* kiáltja a *stetl* utcáin: "Zsidók, a fürdőházba!". A zsinagóga funkcionáriusa, a *samesz*, kombinációja a sekrestyésnek és a kikiáltónak. Nagyobb tekintéllyel szól, mint az ő sajátja, mert amikor azt kiáltja: "Zsidók, a fürdőházba!", akkor egy parancsolatra figyelmezteti őket.

A *stetl* életének legelevenebb felidézése a valóság és a képzelet szürrealista ötvözete Marc Chagall festményein és litográfiáin, ahol bibliai szimbólumok jelennek meg a szakállas fuvaros mellett, aki ostorát fogja, és szomorkás rabbik, kaftánban és *jarmolkával*.

Különös közösség volt, tükrözte különös eredetét. A legrégebbi kisvárosok közül némelyiket talán hadifoglyok alapították - mint a karaiták Trokit -, akiket a lengyel és litván nemesek igyekeztek parlagon heverő földjeiken megtelepíteni. De ezeknek a településeknek a többsége a népvándorlás terméke volt, távol "a vad harcmezőktől", amelyek sivataggá változtak. "A mongol hódítás után" - írja Poliak -, "amikor a szláv falvak nyugat felé vándoroltak, a kazár *stetl* velük ment." Az új települések pionírjai valószínűleg gazdag kazár kereskedők voltak, akik folytonosan utazgattak Lengyelországon át a legfrekvenciáltabb, Magyarországra vezető kereskedelmi útvonalakon. "A magyar és a kabar kivándorlás Magyarországra kitérte az utat a növekvő kazár települések számára Lengyelországban; Lengyelországot átvonulási területtette két, zsidó közösséggel bíró ország között." Így az utazó kereskedők jól ismerték az áttelepülés szempontjából számításba jövő területek körülményeit és volt alkalmuk felvenni a kapcsolatot azokkal a földbirtokosokkal, akik bérlőket kerestek. "A földbirtokosok megállapodást kötnek az ilyen gazdag és tekintélyes zsidókkal" (gondoljunk Ábrahám Prokovnikra), "hogy ezek letelepedjenek a birtokán és hozzanak más letelepülőket is. Ezek rendszerint arról a helyről választanak embereket, ahol addig éltek."

A telepesek azután földművesek/kézművesek és mesteremberek összeálló csapatát képezik, akik egy többé vagy kevésbé önálló közösséget alkotnak, így a kazár *stetl*-t átültetik és lesz belőle egy lengyel *stetl*. A földművelés fokozatosan elmarad, de erre az időre az alkalmazkodás a megváltozott körülményekhez már teljes.

A mai zsidóság magja így követte a régi receptet: indulj új horizontok felé, de tarts össze.

VI. HONNÉT?

1.

Két alapvető tény merül fel a vizsgálatunkból: a kazár nép eltűnése történelmi otthonából és ezzel egy időben zsidók legnagyobb tömörülésének megjelenése a diaszpóra kezdete óta a szomszédos északnyugati tájakon. Miután a kettő között nyilvánvalóan összefüggés van, a történészek egyetértenek abban, hogy a bevándorlásnak Kazáriából hozzá kellett járulnia a lengyel zsidóság számának a növekedéséhez; egy következtetés, amit az előző fejezetekben felsorolt bizonyítékok támasztanak alá. De már ennél kisebb biztonsággal vélekednek ennek a hozzájárulásnak a mértékéről, a kazár bevándorlás nagyságáról, összevetve a nyugati zsidók beáramlásával és részarányukkal a jelenkori zsidóság genetikai összetételében.

Más szóval az, hogy kazár zsidók jelentős számban vándoroltak Lengyelországba, vitán felül álló, bizonyított tény; a kérdés az, hogy ők alkották-e az új települések zömét, vagy csupán annak kemény magját. Hogy erre a kérdésre megtaláljuk a választ, valami fogalmat kell kapnunk az "igazi zsidók" bevándorlásának a nagyságáról nyugatról.

Az első évezred végére a nyugat-európai zsidóság legfontosabb települései Franciaországban és a Rajna vidékén voltak.* Ezek a közösségek közül egyesek talán már a római időben kialakultak, mert Jeruzsálem pusztulása és a római birodalom hanyatlása között zsidók telepedtek le sok, uralma alá tartozó nagyobb városban és ezeket utóbb még gyarapították bevándorlók Olaszországból és Észak-Afrikából, így a kilencedik századtól kezdve vannak feljegyzések zsidó közösségekről helységekről, szerte Franciaországban, Normandiától le a Provence-ig és a Földközi-tengerig.

* Nem számítva a spanyolországi zsidókat, akik egy külön kategóriát alkottak és nem vettek részt azokban a vándor mozgásokban, amelyekkel most foglalkozunk.

Egy csoport a normann invázió nyomában átkelt a csatornán Angliába, nyilván Hódító Vilmos meghívására, mivel szüksége volt a tőkájükre és a vállalkozásaikra. A történetüket Baron foglalta össze:

Ezek azután "királyi uzorások" rendjévé alakultak, amelynek az volt a fő funkciója, hogy hitelekről gondoskodjék mind a politikai, mind pedig közgazdasági vállalkozások céljára. Miután a magas kamatláb révén nagy vagyona tettek szert, ezeket a pénzkölcsönzőket arra szorították rá, hogy azt ilyen vagy olyan formában visszaadják a királyi kincstárnak. Sok zsidó család hosszan tartó jóléte, palotáik és öltözékeik pompája, a befolyásuk a közügyekre még tapasztalt megfigyelőket is elvakított azok a mélységes veszedelmek iránt, amelyek a minden rendű és rangú adósok fokozódó haragja felől leselkedtek rájuk, és hogy a zsidók kizárólag királyi gazdáik védelmétől függtek... Az elégedetlenség moraja, amely 1189-90-ben kulminált, már előre jelezte a végső tragédiát, az 1290. évi kiűzetést. Az angol zsidóság üstökösszerű felemelkedése és még gyorsabb hanyatlása a két és egynegyed évszázad (1066-1290) rövid időszaka alatt élesen domborította ki azokat az alapvető tényezőket, amelyek a második évezred kritikus első felében a nyugati zsidóság sorsát alakították.

Az angol példa tanulságos, mert kivételesen jól dokumentált, összevetve a kontinens zsidó közösségeinek korai történelmével. A fő tanulság, amit levonhatunk belőle, hogy a zsidók társadalmi-gazdasági befolyása semmilyen arányban nem állt csekély számukkal. Úgy látszik, hogy 1290. évi kiűzetésük előtt bármikor Angliában nem volt több mint 2500 zsidó.*

* Joseph Jacobs klasszikus munkája, *The Jews of Angevin England* (Anjou Anglia zsidói) szerint a feljegyzett zsidó családnevek és más dokumentumok alapján.

Ez a parányi zsidó közösség a középkori Angliában vezető szerepet játszott az ország gazdasági szervezetében, sokkal inkább, mint az ezzel szemben álló nagy számuk Lengyelországban. De Lengyelországgal ellentétben, nem támaszkodhattak a zsidó kisvárosok hálózatára, hogy ellássa őket egyszerű mesteremberek, alsó középosztálybeli iparosok és munkások, fuvarosok, kocsmárosok tömegbázisával: nem voltak gyökereik a népben. Ebben az alapvető kérdésben Anjou-Anglia sűrítve foglalja össze az események alakulását a nyugati kontinensen. Franciaországban és Németországban a zsidók ugyanazzal a veszélyes helyzettel álltak szemben; a foglalkozásbeli rétegződésük aránytalan volt és fejnehéz. Ez mindenütt az eseményeknek ugyanahhoz a tragikus sorozatához vezetett. A szomorú mese mindenütt mézeshetekkel kezdődik, és válással, vérfürdővel végződik. Kezdetben a zsidókat speciális kiváltságlevelekkel, privilégiumokkal, kedvezményekkel kényeztették. *Persona grata* gyanánt kezelték őket, mint az udvari alkimistákat, mert csak ők voltak birtokában annak a titoknak, hogy hogyan lehet a gazdaság kerekeit forgásban tartani. "A sötét középkorban" - írta Cecil Roth - "Nyugat-Európa kereskedelme túlnyomóan zsidó kézben volt, a rabszolgakereskedelmet sem kivéve, és a Karoling-okiratgyűjteményben (a két szót) zsidó és kereskedő, mint csaknem felcserélhető kifejezéseket használták." De amint megnövekedett a bennszülött kereskedőosztály, fokozatosan kizárták őket nem csupán a legtöbb jövedelmező foglalkozásból, hanem a kereskedelem hagyományos formáiból is, és gyakorlatilag az egyetlen terület, ami nyitva maradt a számukra, a pénzkölcsönzés volt kamatra. "Az ország lebegő gazdaságát felszívták a zsidók, akiket időnkint arra szorítottak rá, hogy ezt leadják az államkincstárnak..." Shylock őstípusát már sokkal Shakespeare ideje előtt kialakították.

A mézeshetek napjaiban, 797-ben, Nagy Károly egy történelmi nevezetességű küldöttséget indított Harun al Hasidhoz Bagdadba, hogy megtárgyaljon egy barátsági szerződést. A küldöttség a zsidó Izsákból és két keresztény nemesből állott. A keserű vég akkor jött, amikor 1306-ban Szép Fülöp kiűzte a zsidókat a francia királyságból. Bár egyeseknek megengedték, hogy visszatérjenek, ezek további üldöztetést szenvedtek el és az évszázad végével a zsidók francia közössége gyakorlatilag megszűnt létezni.*

* A modern zsidó közösségeket Franciaországban és Angliában a spanyol inkvizíció menekültjei alapították a tizenhatodik és tizenhetedik században.

2.

Ha a német zsidóság történelme felé fordulunk, az első dolog, amit fel kell jegyeznünk az, hogy "feltűnő módon nincs a birtokunkban a német zsidóságnak átfogó tudományos története... A *Germanica Judaica* csupán jó segédkönyv, utalással különböző történelmi forrásokra, amelyek fényt derítenek az egyes közösségekre, egészen 1238-ig." Sápadt fény ez, de legalább megvilágítja a nyugati zsidó közösségek eloszlását Németországban abban a kritikus időszakban, amikor a kazár-zsidó bevándorlás Lengyelországban a tetőpontjához közeledik.

Az egyik legkorábbi feljegyzés egy ilyen közösségről Németországban említ egy bizonyos Kalonymust, aki 906-ban atyafiságával az olaszországi Luccából Mainzba vándorolt ki. Ugyanez az idő körül értesülünk zsidókról Speyerben és Wormsban, és valamivel később más helyeken - Trierben, Metzben, Strassburgban, Kölnben -; valamennyi egy keskeny csíkon fekszik Alsace-ban és

a Rajna völgye mentén. A zsidó utazó, tudelai Benjámín (lásd II., 8.) meglátogatta ezt a tájékat a tizenkettedik század közepén és ezt írta: "Ezekben a városokban sok izraelita van, bölcs férfiak és gazdagok." De mennyi az a "sok"? A valóságban nagyon kevés, amint majd látni fogjuk.

Élt korábban Mainzban egy bizonyos Rabbi Gersom ben Jehuda (kb. 960-1030), akinek a nagy műveltsége "a diaszpóra fénye" címet és a francia és rajnai-német közösség szellemi fejének a pozícióját szerezte meg. Valamikor 1020 körül Gersom egy rabbinikus tanácsot hívott össze Wormsba, amely különböző ediktumokat bocsátott ki, közöttük egyet, amely törvényesen véget vetett a poligámiának (ami egyébként is már régóta hatályon kívül volt helyezve). Ezekhez az ediktumokhoz egy záradékot csatoltak, amely arról intézkedett, hogy sürgősség esetén minden előírást visszavonhat "száz delegátus gyülekezete Burgundiából, Normandiából, Franciaországból és Mainz, Speyer és Worms városából". Más, ugyanebből az időből keltezett rabbinikus dokumentumokban is csak ez a három város van megnevezve, és ebből csak arra következtethetünk, hogy a Rajna-vidék más zsidó közösségei a tizenegyedik század elején túl jelentéktelenek voltak ahhoz, hogy megemlítsék őket.

Ugyanennek a századnak a végén Németország zsidó közösségei éppen csak elkerülték, hogy az első kereszties hadjáratot (1096) kísérő tömeghisztéria kitörései teljesen megsemmisítsék őket. F. Barker olyan drámai erővel fejezte ki a keresztiesek mentalitását, amilyennel csak ritkán találkozunk az *Encyclopaedia Britannica* hasábjain:

Lemészárolná valamennyit, amíg csak bokáig nem gázol a vérben, hogy azután napszálltakor térdelne zokogva tökéletes örömeben a Szent Sír oltáránál - mert nem az Úr szőlőprésétől volt-e vörös?

A Rajna-vidék zsidói kerültek bele ebbe a szőlőprésbe, ami közel halálra nyomta őket. Ezen felül őket még egy másfajta hisztéria fertőzte meg: a mártíromság morbid vágya. Salamon ben Simon héber krónikás szerint, akit általában megbízhatónak tartanak, a mainzi zsidók, szembenézve az alternatívával: megkeresztelkedni vagy meghalni a csőcselék kezétől, példát mutattak más közösségeknek, amikor a kollektív öngyilkosság mellett döntöttek.

Ábrahám készségét, hogy feláldozza fiát, Izsákot, nagy arányokban utánozva, apák ölték meg gyermekeiket és férjek feleségüket. A kimondhatatlan szörnyűségnek és hősiességnek ezt az aktusát a mézszárlás rituális módján, a zsidó törvény szerint, élesített áldozati késsel hajtották végre. Olykor a közösség vezető bölcsei, felügyelve a tömeges áldozatot, az utolsók voltak, akik saját kezükkel váltak meg az élettől... A tömeghisztériában, amit a vallási mártíromság szentesített és az kompenzált, hogy bíztak az égi jutalomban, semmi sem számított, csak az, hogy meghaljanak, mielőtt az engesztelhetetlen ellenség kezébe kerülnek és szembe kell nézniük a kikerülhetetlen alternatívával, meghalni az ellenség kezétől vagy kitérni a kereszténységre.

A kiöntött vértől a józan statisztikához fordulva, hozzávetőleges fogalmat nyerünk a zsidó közösségek nagyságáról Németországban. A héber források egyetértenek abban, hogy 800 áldozat volt Wormsban (mészárlás vagy öngyilkosság következtében) és váltakoznak az áldozatok számát illetően Mainzban. Bizonyára sokan voltak, akik a megkeresztelkedést előnyben részesítették a halállal szemben; a források nem jelzik a túlélők számát. Azt sem tudhatjuk biztosan, hogy nem túlozták-e el a mártírok számát. A számításaiból Baron mindenesetre arra következtet, hogy "egyik közösség teljes zsidó népességének a száma sem haladhatta meg az itt egyedül a

halottakra megadott számokat". Így a túlélők száma Wormsban vagy Mainzban mindegyik esetben csupán néhány százat tehetett ki. De csak ez a két város (és Speyer, mint harmadik) volt elég fontos ahhoz, hogy Rabbi Gersom korábbi ediktumába foglalja őket.

Így abba helyzetbe jutottunk, hogy átlássuk, a zsidó közösség a Rajna vidékén számszerűleg már az első keresztes hadjárat előtt is kicsi volt, és még kisebbre zsugorodott össze, miután átment az Úr szőlőprésén. De a Rajnától keletre, Közép- és Észak-Németországban, eddig még egyáltalán nem voltak zsidó közösségek és nem alakultak még ezután sem sokáig. A zsidó történészek hagyományos koncepciója, hogy az 1096. évi keresztes hadjárat mint egy seprű sodorta a német zsidók tömeges kivándorlását Lengyelországba, legenda, vagy inkább egy *ad hoc* hipotézis, amit azért találtak ki, mert keveset tudtak a kazár történelemről és nem láttak más módot arra, hogyan adjanak róla számot, hogyan jött létre a zsidóknak egy addig, sosem látott tömörülése Kelet-Európában a semmiből. De az egykorú forrásokban sincs egyetlen említés sem valami vándorlásról, akár nagyról, akár kicsiről, amely a Rajna vidékéről Németországban kelet felé vonult volna, a távoli Lengyelországról már nem is szólva.

Így Simon Dubnov, egy a régi iskola történészei közül: "Az első keresztes hadjárat mozgásba hozta a keresztény tömegeket az ázsiai kelet felé, ugyanabban az időben a zsidó tömegeket Európa keleti tájai felé hajtotta." De néhány sorral lejjebb el kell ismernie: "Ennek a vándorló mozgalomnak a körülményeiről, amely annyira fontos a zsidó történelem számára, nincsenek közelebbi információink." De bőséges információnk van arról, hogy ezek a viharvert zsidó közösségek mit tettek az első és a következő keresztes háborúk alatt. Sokan önkézükkel vetettek véget életüknek; mások megkíséreltek ellenállást tanúsítani és meglincselték őket, míg azok, akik életben maradtak, annak a ténynek köszönhetően jó szerencséjüket, hogy a szükségállapot tartamára menedéket kaptak a püspök vagy a várgróf megerősített kastélyában, aki legalábbis elméletileg, felelős volt a törvényes védelmükért. Ez az intézkedés gyakran nem volt elég, hogy megakadályozza a vérfürdőt, de a túlélők, ha egyszer már a keresztes hordák elvonultak, mindig visszatértek kifosztott otthonaikba és zsinagógáikba, hogy új életet kezdjenek.

Ezt a mintát találjuk ismételtén a krónikákban, Trierben, Metzben és sok más helyen. A második és további keresztes hadjáratok idejére szinte rutinná vált: "Az agitáció kezdetekor új keresztes hadjáratra sok zsidó Mainzból, Wormsból, Speyerből, Strassburgból, Würzburgból és más városokból a szomszédos kastélyokba menekült, könyveiket és értékes tulajdonaikat jóindulatú városi polgárok őrizetére bízva." A fő forrásoknak egyike Efraim bar Jákob *Emlékezések könyve*, aki tizenhárom éves korában maga is a kölni menekülők között volt Wolkenburg várában. Salamon bar Simon arról számol be, hogy a második keresztes háború alatt a mainzi zsidó túlélők Speyerben találtak menedéket, azután visszatértek szülővárosukba és építettek egy új zsinagógát. Ez a krónikák *Leitmotiv*-ia (vezérmotívum. Hogy még egyszer megismételjük: egyetlen szó sincs arról hogy zsidó közösségek Kelet-Németország felé vándoroltak volna, amely Mieses szavai szerint még *judenrein* (zsidómentes) volt, és így is maradt néhány évszázadon át.

3.

A tizenharmadik század a részleges felépülés időszaka volt. Az első alkalommal értesültünk zsidókról a Rajna vidékével szomszédos területeken: a palatinátus (1225), Freiburg (1230), Ulm (1243), Heidelberg (1255) stb. De ez csak rövid lélegzetvételnyi idő volt, mert a tizennegyedik század új csapásokat hozott a

francia-német zsidóságnak.

Az első katasztrófa valamennyi zsidó kiűzetése volt Szép Fülöp királyságának a területéről. Franciaországot gazdasági krízis sújtotta a pénz elértéktelenedésének és a társadalmi nyugtalanságnak a szokásos kísérőjelenségeivel. Fülöp megpróbálta ezt a zsidók tnegnyúzásának szokásos módszerével gyógyítani. Kipréselt belőlük 1292-ben 100 000 *livre*-t, 1295, 1299, 1302 és 1305-ben 215000 *livre*-t, azután gyengélkedő pénzügyeinek radikális gyógyítása mellett döntött. 1306. június 24-én titkos rendeletet írt alá, hogy egy megadott napon királysága területén minden zsidót tartóztassanak le, kobozzák el minden tulajdonukat és űzzék ki őket az országból. A letartóztatást július 22-én hajtották végre, a kiűzést néhány héttel később. A menekülők Franciaországnak a király fennhatóságán kívüli tájaira vándoroltak: 'Provence, Burgundia, Aquitánia és néhány hűbéri birtokra. De Mieses szerint "nincsen bármiféle történelmi feljegyzés arról, ami azt jelezné, hogy a német zsidóság számban gyarapodott volna a francia zsidó közösség megpróbáltatásai következtében, romlásának döntő időszakában." És nincs olyan történész, aki valaha is azt állította volna, hogy a francia zsidók Németországon keresztül Lengyelországba vándoroltak, akár ez alkalommal akár pedig bármikor, más időben.

Fülöp utódai alatt hívtak vissza zsidókat (1315-ben és 1350-ben), de a kárt már nem lehetett jóvátenni, sem a csőcselék megújuló kitöréseit megelőzni. A tizennegyedik század végére Franciaország, mint Anglia, gyakorlatilag *judenrein* (zsidómentes) volt.

4.

Ennek a végzetes évszázadnak a második katasztrófája a fekete halál volt, ami 1348 és 1350 között Európa népességének egyharmadát, sőt egyes vidékeken kétharmadát is megölte. Kelet-Ázsiából jött Turkesztánon át és ezen az úton szabadult rá Európára; amit ott végzett, az szimbolikus az ember esztelenségére. Egy Janiberg nevű tatár vezér 1347-ben Kaffa (ma Feodosia) városát ostromolta a Krímben, ami akkor genovai kereskedelmi kikötő volt. Janiberg seregében a dögvész dúlt, így ő a fertőzött áldozatok hulláit a városba katapultálta, amelynek a lakói ezután megbetegedtek. Genovai hajók vitték a patkányokat és halált hozó bolháikat nyugatra, a Földközi-tenger kikötőibe, ahonnan azután a szárazföldön terjedtek tovább.

A *Pasteurella pestis* bacillusairól nem feltételezték, hogy különbséget tesznek a különböző felekezetek között, de a zsidók mégis kiválasztottak voltak a különleges elbánásra. Előzőleg keresztény gyermekek rituális megölésével vádolták őket, most pedig azzal, hogy megmérgezik a kutakat a fekete halál terjesztésére. A legenda gyorsabban járt, mint a patkányok, azzal a következménnyel, hogy Európa-szerte *en masse* égették a zsidókat. Megint egyszer öngyilkosság, egymás kölcsönös elpusztítása lett a közös megoldás, hogy elkerüljék az élve megégettetést.

Nyugat-Európa megtizedelt népessége a tizenhetedik századig nem érte el a dögvész előtti szintjét. Ami a zsidókat illeti, ők a patkányok és az emberek kettős támadásának voltak kitéve és csak egy töredékük maradt meg. Ahogyan Kutschera írta:

A köznép rajtuk torolta meg a sors kegyetlen csapásait, és azokra, akiket a dögvész megkímélt, karddal és tűzzel támadt. Mire a járvány visszavonult, Németországban gyakorlatilag nem maradt zsidó. Arra a következtetésre jutunk, hogy magában Németországban a zsidók nem tudtak prosperálni és

soha nem voltak képesek nagy és népes közösségeket létrehozni. Hogyan lehettek volna képesek ilyen körülmények között lerakni Lengyelországban az alapjait olyan sűrű tömegű népességnek, mint amilyen az ma (1909), amely számában a németországi zsidókat egy a tízhez arányban múlja felül? Valóban nehéz megérteni, hogyan nyert alapot az a gondolat, hogy a keleti zsidók a nyugatról és különösen Németországból bevándoroltakat képviselik.

És mégis, az első keresztes hadjárat mellett a fekete halált idézik fel a leggyakrabban történészek, mint *deus ex machina*-t, amely a keleti zsidóságot megteremtette. És mint a keresztes hadjáratok esetében, egy szemérny bizonyíték sincs erre az elképzelt exodusra. Sőt ellenkezőleg, utalás van arra, hogy a zsidóknak ekkor, mint az előző alkalmakkor is, csak abban volt reményük a túlélésre, hogy összetartottak és menedéket kerestek valamilyen megerősített helyen vagy egy kevésbé ellenséges környezetben, a szomszédságukban. Az emigrációnak csak egyetlen esetét említi Mieses a fekete halál időszakában: zsidók Speyerből Heidelbergben találtak menedéket az üldöztetés elől - körülbelül tíz mérföld távolságra.

Ahogy Franciaországban és Németországban a régi zsidó közösségek a fekete halál nyomában gyakorlatilag teljesen kipusztultak, Nyugat-Európa néhány elvegetáló enklávéjától eltekintve, egy pár évszázadon át *judenrein* volt - kivéve Spanyolországot. Ott a zsidóknak egy teljesen eltérő fajtája élt, amelyik a tizenhatodik és tizenhetedik században Anglia, Franciaország és Hollandia modern közösségeit alapította meg: a szefárdok (spanyol zsidók), akik menekülni voltak kénytelenek Spanyolországból, ahol több mint egy évezreden át laktak. Az ő történetük - és a modern európai zsidóság története - már ennek a könyvnek a körén kívül esik.

Mindebből biztonsággal következtethetünk arra, hogy a nyugati zsidóság tömeges exodusának a hagyományos gondolata a Rajna vidékéről Lengyelországba Németországon - egy ellenséges, zsidók nem lakta területen - át történelmileg tarthatatlan. Összeegyeztethetetlen a rajnai közösség csekély méreteivel, a vonakodásukkal, hogy kivonuljanak a Rajna völgyéből keletre, a sztereotip magatartásukkal a szerencsétlenségben, az utalások hiányával vándorló mozgalmakról az egykorú krónikákban. Ennek a nézetnek a további bizonyítékait a nyelvtudomány szolgáltatja, amelyeket a VII. fejezetben tárgyalunk meg.

VII. ELLENÁRAMLATOK

1.

Az előző fejezetekben felsorolt bizonyítékok alapján az ember könnyen megértheti, hogy a lengyel történészek - akik végtére is a legközelebb vannak a forrásokhoz - miért értenek egyet abban, hogy "korábbi időkben a zsidó népesség túlnyomó többsége Kazárországból származott". Az ember még kísértésben is lehetne, hogy eltúlozza a dolgot, azt állítva - mint Kutschera teszi -, hogy a keleti zsidóság száz százalékban kazár eredetű. Ezt az állítást tartani is lehetne, ha a szerencsétlen sorsú francia-rajnai közösség lenne az egyetlen rivális az apaság keresésében. De a késői középkorban a dolog bonyolultabbá válik zsidó közösségek felemelkedésével és bukásával a volt Osztrák-Magyar Monarchia és a Balkán egész területén, így nemcsak Prágának és Bécsnek jelentős a zsidó népessége, de nem kevesebb, mint öt olyan hely van a Karintiai-Alpokban, amelyet Judendorfnek, Zsidófalunak hívnak és több Judenburg és Judenstadt Stájerország hegyei között. A tizenötödik század végén a zsidókat mindkét tartományból kiűzték és ezek Olaszországba, Lengyelországba és Magyarországra mentek; de honnan jöttek eredetileg? Biztos, hogy nem nyugatról. Amint Mieses mondja ezekről a szétszórt közösségekről írt áttekintésében:

A középkor tetőpontján keleten a településeknek Bajorországtól Perzsiáig, a Kaukázusig, Kisázsiaig és Bizáncig húzódó láncolatát találjuk. (De) Bajorországtól nyugatra hézag van Németország egész területén át. ... Hogy a zsidóknak ez a bevándorlása az alpesi országokba miként jött létre, azt nem tudjuk, de kétségtelenül szerepet játszott benne a zsidók három nagy rezervoárja a késői ókortól kezdve: Olaszország, Bizánc és Perzsia.

A hiányzó láncszem ebben a felsorolásban ismét egyszer Kazária, amely, mint korábban láttuk, gyűjtőmedence és átmenő állomás gyanánt szolgált a Bizánctól és a kalifátusból kivándorló zsidók számára. Mieses nagy érdemeket szerzett azzal, hogy megdöntötte a keleti zsidóság rajnai eredetének a legendáját, de ő is csak keveset tudott a kazár történelemről és nem volt tudatában annak a nagy demográfiai fontosságával. Amellett igaza lehet abban az állításában, hogy az ausztriai bevándorlásnak volt egy olasz komponense is. Olaszország nemcsak szinte telített volt zsidókkal már a római időktől kezdve, de, mint Kazária, ugyancsak megkapta a maga részét a Bizánctól kivándorló zsidókból, így lehet, hogy szívárogtak be "genuin" szemita eredetű zsidók Kelet-Európába, de ez nem lehetett több, mint egy vékony erecske, mert a feljegyzésekben sehol sincs nyoma olasz zsidók jelentős bevándorlásának Ausztriába, míg bőséges bizonyíték van arra, hogy zsidók vándoroltak az ellenkező irányba, Olaszországba, miután a tizenötödik század végén kiűzték őket az alpesi tartományokból. Az ilyen részletek hajlamosak arra, hogy elkenjék a képet és azt a kívánságot keltik az emberben, hogy bárcsak a *Mayflower* fedélzetén érkeztek volna a zsidók Lengyelországba, pontosan vezetett feljegyzésekkel.

De a vándorlás folyamatának nagy vonalai mindazonáltal megfigyelhetők. Az alpesi települések minden valószínűség szerint a nyugati hajtásai az általános kazár kivándorlásnak Lengyelország irányába, ami több évszázadra oszlott el és különböző utvonalakat követett: Ukrajnán át, a szláv vidékeken át Magyarországtól északra, talán a Balkánon át is. Egy román legenda arról regél, hogy felfegyverzett zsidók törtek be az országba; a dátum ismeretlen.

2.

Van egy másik, az osztrák zsidóság történetére vonatkozó igen különös legenda is. Keresztény krónikások indították el a középkorban, de történészek még a tizennyolcadik század elején is halálos komolyan ismételték meg. A kereszténységet megelőző időben - így szól a legenda - az osztrák tartományokat zsidó hercegek sora kormányozta. Az Osztrák Krónika, amit egy bécsi íródeák állított össze III. Albert (1350-95) uralkodása alatt, nem kevesebb, mint huszonkét ilyen zsidó herceg névsorát tartalmazza, akikről azt mondják, hogy sorban követték egymást. A felsorolás nemcsak állítólagos nevüket adja meg, amelyek közül néhánynak kifejezetten ural-altáji csengése van, de uralkodásuk időtartamát és a helyet is, ahol el vannak temetve. így: "Sennan, uralkodott 45 évig, Bécsben, a Stubentornál van eltemetve; Zippan, 43 év, eltemetve Tullnban", és így tovább, beleértve neveket, mint Lapton, Ma'alon, Raptan, Effra, Sameck stb. Ezek a zsidók után öt pogány herceg következik, akiket keresztény uralkodók követnek. A legenda néhány változtatással megismétlődik Henricus Gundelfingus "Ausztia latin történeté"-ben 1474 és néhány más műben, amelyek közül az utolsó Anselmus Schram *Flores Chronicorum Austriae* 1702 munkájában (és ő még mindig hinni látszik a történet hitelességében).

Honnan eredhetett ez a fantasztikus történet? Figyeljünk ismét Mieses-re: "Az a tény, hogy egy ilyen legenda keletkezhetett, és makacsul tarthatta magát több évszázadon át, azt jelzi, hogy mélyen a régi Ausztia nemzeti tudatában homályos emlékek maradtak fenn állhatatosan egy zsidó jelenlétről a Felső-Duna mentén, a régmúlt időkben. Ki tudja, hogy a kazár uralom alatt álló területekről kiinduló árapály hullámai Kelet-Európában nem söpörtek-e valamikor az Alpések előhegységéig, ami megmagyarázhatná azoknak a hercegeknek a turáni ízű nevét is? A középkori krónikások meseszövése csak akkor kelthetett népi visszhangot, ha - még oly homályos - kollektív emlékezet is támogatja."

Mint már említettük, Mieses is inkább arra hajlott, hogy alábecsülje a kazár közreműködést a zsidók történelmében, de még így is rátalált az egyetlen plauzibilis hipotézisre, amely magyarázatot adhat az állhatatos legenda keletkezésére. Az ember megkockáztatná, hogy ezt még közelebről is kifejtse. Több mint fél évszázadon át, egészen 955-ig, Ausztia nyugat felé egészen az Enns folyóig, magyar uralom alatt állott. A magyarok 896-ban érkeztek új hazájukba a kabar-kazár törzsekkel együtt, amelyek jelentős befolyással voltak a nemzetre. A magyarok ebben az időben még nem tértek át a kereszténységre (ez csak egy évszázaddal később, 1000-ban történt) és az egyetlen monoteista vallás, amely számukra ismerős volt, a kazár judaizmus lehetett. Bizonyára volt közöttük egy vagy több törzsfőnök, aki valamiféle judaizmust gyakorolt - emlékszünk a bizánci krónikásra, Johannes Cinnamusra, aki említett zsidó csapatokat, amelyek a magyar hadseregben harcoltak.* Így itt lehet valami anyag a legendára - különösen, ha arra gondolunk, hogy a magyarok ekkor még, a vad kalandozások korában, Európa ostora voltak. Az ő uralmuk alatt élni minden bizonnyal traumatizáló élmény lehetett, amit az osztrákok aligha felejtettek el egykönnyen, így azután minden meglehetősen pontosan összevág.

* Lásd fenn V. 2.

3.

További bizonyítékot nyújt a keleti zsidóság feltételezett francia-rajnai eredete ellen a jiddis nyelv szerkezete. Ez a zsidó tömegek népi nyelve, amit a holocaust előtt milliók beszéltek, és ami ma is tovább él a Szovjetunió és az Egyesült Államok hagyományokat tisztelő kisebbsége között.

A jiddis különös ötvözete a hébernek, a középkori németnek, szláv és egyéb elemeknek, héber betűs írásban. Most, hogy kihalóban van, sok tudományos kutatás tárgya lett az Egyesült Államokban és Izraelben, de még jócskán a huszadik században nyugati nyelvészek csak egy furcsa zsargonnak tartották, amely aligha érdemel komoly tanulmányozást. Amint H. Smith megjegyezte: "A tudósok kevés figyelemben részesítették a jiddist. Egy-két, folyóiratokban megjelent cikktől eltekintve az első, valóban tudományos tanulmány erről a nyelvről Mieses 1924-ben megjelent műve: *Die Jiddische Sprache* (A jiddis nyelv) volt. Jelentős, hogy a német nyelv történelmi nyelvtanának standard műve, amely a német nyelvet a dialektusai szempontjából tárgyalja, utolsó kiadásában a jiddist tizenkét sorban intézi el."

Első pillantásra a német eredetű kölcsönszavak túlsúlya a jiddisben ellentmondani látszik a keleti zsidóság származásáról vallott fő tételünknek. Mindjárt meg fogjuk látni, hogy az ellenkezője az igaz, de az indokolás több lépcsőből áll. Az első annak a vizsgálata, hogy milyen sajátos fajtája a regionális német nyelvjárásnak került be a jiddis szókészletbe. Úgy látszik, Mieses előtt senki sem fordított komoly figyelmet erre a kérdésre. Az ő maradandó érdeme, hogy ezt megtette, és hogy bizonyító erejű válaszhoz jutott a jiddis szókészlet fonetikájának és mondattanának a tanulmányozása alapján, összehasonlítva a középkor fő német tájnyelveivel; erre a következtetésre jutott:

Németországnak Franciaországgal határos részeiről származó nyelvi komponens nem található a jiddis nyelvben. A kifejezetten Mosel-Frankföld eredetű szavak listájából, amelyet J. A. Ballas gyűjtött össze (*Beiträge zur Kenntnis der Trierischen Volkssprache* 1903., 28. oldaltól)* egyetlen szó sem találta meg az utat a jiddis szókészletbe. Nyugat-Németországnak még központibb fekvésű, Frankfurt körüli tájai sem járultak hozzá a jiddis nyelvhez... Ami a jiddis eredetét illeti, Nyugat-Németország leírható... Lehetséges volna, hogy az általánosan elfogadott nézet, amely szerint a német zsidók egykor a Rajnán át jöttek Franciaországból, téves? A német zsidók az askenázi zsidóság történetét revidálni kell. A történelem tévedéseit gyakran helyesbíti a nyelvészeti kutatás. A konvencionális nézet az askenázi zsidók egykori bevándorlásáról Franciaországból, a történelmi tévedések kategóriájába tartozik, amelyek korrekcióra szorulnak.**

* Adatok a trieri népnyelv ismeretéhez.

** Az "askenázit" illetően lásd alább, VIII. 1.

Ezután idézi a történelem hibás következtetéseinek más példái között a cigányok esetét, akiket egyiptomi eredetű hajtásnak tartottak, "míg nyelvészek ki nem mutatták, hogy Indiából jöttek".

Miután elintézte a német alkotóelem állítólagos nyugati eredetét a jiddisben, Mieses tovább ment annak kimutatásában, hogy benne a döntő befolyást az ún. "kelet-középnémet" tájnyelv gyakorolta, amelyet nagyjából a tizenötödik századig Ausztria és Bajorország alpesi tájain beszéltek, más szóval az a német komponens, amely bekerült a hibrid jiddis nyelvbe, Németország keleti, Kelet-Európa szláv övezetével szomszédos tájairól ered.

Így a bizonyítás a nyelvészet oldaláról alátámasztja a történelmileg kialakított álláspontot, amely megcáfolja a téves nézetet a keleti zsidóság francia-rajnai eredetéről. De ez a negatív bizonyíték még nem ad választ arra a kérdésre, miként vált egy kelet-középnémet tájnyelv - kombinálva héber és szláv elemekkel - a keleti zsidóság közös nyelvévé, amelynek többségéről azt

feltételezzük, hogy kazár eredetű.

Abban a törekvésben, hogy megtaláljuk a választ erre a kérdésre, több tényezőt kell fontolóra venni. Először is a jiddis kialakulása hosszú és komplex folyamat volt, amely feltehetően a tizenötödik században vagy még előbb kezdődött, de hosszú időn át csak beszélt nyelv, egyfajta lingua franca maradt és nyomtatásban csak a tizenkilencedik században jelenik meg. Ezt megelőzően nincs kialakult nyelvtana és "az egyénre volt hagyva, hogy kívánsága szerint idegen szavakat illesszen bele. Nincs a kiejtésnek és a helyesírásnak kialakult formája... A zűrzavart a kiejtésben jól illusztrálják azok a szabályok, amelyeket a *Jüdische Volks-Bibliothek*-ban fektettek le: (1) írj úgy, ahogyan beszélsz (2) írj úgy, hogy mind a lengyel, mind pedig a litván zsidók megértsenek és (3) írd különböző módon az egyforma hangzású szavakat, amelyeknek a jelentése különböző."

Így a jiddis évszázadokon át egyfajta gáttalan gyarapodással nőtt, mohón felszívva társadalmi környezetéből azokat a szavakat, frázisokat, idiomatikus kifejezéseket, amelyek a legjobban szolgálták a rendeltetését, mint lingua franca. De a középkori Lengyelország kulturálisan és társadalmilag domináló elemét a németek alkották. Ők egyedül rendelkeztek a bevándorló népesség között gazdaságilag és intellektuálisan nagyobb befolyással, mint a zsidók. Láttuk, hogy a Piast dinasztia korai napjaitól kezdve és különösen Nagy Kazimir alatt mindent megtett, hogy bevándorlókat vonzzon, hogy benépesítsék az országot és "modern" városokat építsenek. Kazimirról mondják, hogy "talált egy fából épült országot és hagyott maga után egy kőből építettet". De ezeket a kőből épült városokat, mint Krakkót vagy Lemberget, német bevándorlók építették és kormányozták, akik az ún. Magdeburg-törvény alatt éltek, azaz nagyfokú városi önkormányzattal rendelkeztek. Azt mondják, hogy nem kevesebb, mint négymillió német vándorolt be Lengyelországba és nyújtott neki egy városi középosztályt, amivel addig nem rendelkezett. Amint Poliak mondta, amikor összevetette a német és a kazár bevándorlást Lengyelországba: "Az ország urai importálták a vállalkozó idegenek tömegeit, akikre nagy szükségük volt, és megkönnyítették a letelepedésüket annak az életmódnak megfelelően, amihez abban az országban, ahonnan jöttek, szokva voltak: ez a német város és a zsidó *stetl*." (Ámbár ez a világos elkülönülés utóbb elhomályosult, amikor a nyugatról érkező zsidók ugyancsak a városban telepedtek le és kialakították a városi gettókat.)

Nemcsak a városi burzsoázia, de a papság is túlnyomó részben német volt - természetes következménye annak, hogy Lengyelország a római katolicizmust választotta és a nyugati civilizáció felé fordult éppen akkor, amikor az orosz papság az után, hogy Vladimir a görög ortodoxiára tért át, túlnyomóan bizánci volt. A világi kultúra ugyanezeket a vonalakat követte az öregebb nyugati szomszéd nyomdokaiban. Az első lengyel egyetemet 1364-ben Krakkóban, az annak idején túlnyomóan német városban alapították.* Ahogyan Kutschera, az osztrák írta meglehetősen önelégültséggel:

* A következő évszázadban hallgatóinak egyike volt Nicolaus Copernicus vagy Mikolaj Koppernigk, akit a lengyel és a német hazafiak egyaránt a maguk nemzetéhez tartozónak mondtak.

A német telepésekre a nép először gyanakvással és bizalmatlanul tekintett, de ezeknek sikerült fokozatosan megvetni a lábukat, még a német oktatási módszer bevezetésében is. A lengyelek megtanulták értékelni annak a magasabb kultúrának az előnyeit, amelyet a németek vezettek be, és utánozni az idegen módszereket. A lengyel arisztokrácia is megkedvelte a német szokásokat, szépséget és örömet talált mindenben, ami Németországból jött.

Nem éppen szerény, de a lényegét tekintve igaz. Az ember emlékszik rá, milyen nagy becsben állt a német *Kultur* a tizenkilencedik századbeli orosz értelmiségiek között.

Könnyű belátni, hogy a középkori Lengyelországba beözönlő kazár bevándorlóknak, ha boldogulni akartak, meg kellett tanulniuk németül. Azoknak, akik közeli üzleti kapcsolatban álltak a bennszülött népséggel, bizonyára meg kellett tanulniuk valami kevés "pidgin" lengyelt (vagy litvánt, vagy ukránt, vagy szlovént), de minden érintkezésben a várossal az elsődleges szükséglet a német volt. Ámde ott volt a zsinagóga is és a héber tóra tanulása. Az ember el tudja képzelni a *stetl*-iparost, például egy foltozó-vargát vagy egy fakereskedőt, aki tört német nyelven beszél az ügyfeleivel, tört lengyel nyelven a szomszédos birtok jobbágyaival és otthon keveri mindkét nyelvnek a legkifejezőbb morzsáit a héberrel egyfajta bizalmas, privát nyelvvé. Hogy ez a zagyvalék miként ment át a köztudatba és hogyan szabványosult abban a mértékben, amilyenné lett, azt minden nyelvész találgathatja, de legalább felismerhetők bizonyos tényezők, amelyek elősegítették a folyamatot.

Azok között, akik később vándoroltak be Lengyelországba, volt, amint láttuk, bizonyos számú "valódi" zsidó is az alpesi országokból, Csehországból és Kelet-Németországból. Még ha a számuk viszonylag alacsony is volt, ezek a németül beszélő zsidók kultúrában és műveltségükben fölényben voltak a kazárokkal szemben ugyanúgy, mint ahogyan a német nem zsidók fölényben voltak a lengyelekkel szemben. És amint a katolikus klérus német volt, úgy a nyugatról jött zsidó rabbik is hatalmas tényezőt jelentettek a kazárok németesítésében, akiknek a judaizmusa buzgó volt, de primitív. Hogy ismét Poliakot idézzük:

Azoknak a német zsidóknak, akik eljutottak a lengyel-litván királyságba, óriási hatásuk volt keletről jött hittestvéreikre. Az ok, amiért a kazár zsidók annyira vonzódtak hozzájuk, az volt, hogy csodálták vallási tanultságukat és eredményességüket az üzletelésben a túlnyomóan német városokkal... Az a nyelv, amelyet a héderben, a vallási oktatás iskolájában és a *gevir* (tekintélyes, gazdag ember) házában beszéltek, befolyásolta az egész közösség nyelvét.

A tizenhetedik századbeli rabbinikus traktátus ezt a jámbor kívánságot tartalmazza: "Adja Isten, hogy ez az ország legyen telve bölcsességgel, és hogy minden zsidó beszéljen németül."

Jellemző, hogy a kazár zsidók között Lengyelországban az egyetlen szektor, amelyik ellenállt mind a szellemi, mind a világi csábításnak, amit a német nyelv kínált, a karaiták voltak, akik visszautasították a rabbinikus tanítást és az anyagi gazdagodást egyaránt, így azután ők sohasem vették át a *jiddist*. Az első összorosz népszámlálás szerint 1897-ben 12894 karaita zsidó élt a cári birodalomban (amely persze, magába foglalta Lengyelországot is). Ezek közül 9666 adta meg a törököt, mint anyanyelvét (azaz feltehetően a maguk eredeti kazár dialektusát), 2632 beszélt oroszul és csak 383 beszélte a *jiddist*.

Azonban a karaita szekta inkább a kivételt, mint a szabályt képviseli. A bevándorló népesség az új hazában megtelepedve általában két vagy három generáció alatt elhagyja az eredeti nyelvét és felveszi az új otthonét.* A Kelet-Európából bevándoroltak amerikai unokái soha nem tanulnak meg lengyelül vagy ukránul és a nagyszülők zagyva beszédét inkább komikusnak találják. Nem könnyű belátni, hogyan lehet az, hogy a történészek nem veszik figyelembe annak a bizonyítékaként, hogy a kazárok bevándoroltak Lengyelországba, azt a körülményt, hogy több mint egy fél évezreddel utóbb még egy más, eltérő nyelvet beszélnek.

* Ez persze nem vonatkozik a hódítókra és a gyarmatosítókra, akik a maguk nyelvét kényszerítik rá a bennszülöttekre.

Mellesleg a bibliai törzsek leszármazottai a klasszikus példái a nyelvi alkalmazkodás képességének. Először héberül beszéltek; a babilóniai fogságban kaldeusul; Jézus idejében arameusul; Alexandriában görögül, Spanyolországban arabul; később a ladinot, egy spanyol-héber kevert nyelvet héber betűs írással, a jiddis szefárd megfelelőjét; és ez így megy tovább. Megtartották a vallási identitásukat, de megváltoztatták a nyelvüket, ahogyan nekik megfelelt. A kazárok nem származtak az izraeli törzsekből, de amint láttuk, osztoztak hittestvéreikkel egy bizonyos kozmopolitizmusban.

4.

Poliak felállított a jiddis korai keletkezésére vonatkozólag egy járulékos hipotézist, amelyet meg kell említenünk, noha meglehetősen problematikus. Ő úgy gondolja, hogy a "korai jiddisnek egy formája bukkant fel a kazár Krím gótikus tájain. Ezek a vidékek az életfeltételek ahhoz voltak kötve, hogy létrehozzanak egy kombinációt germán és héber elemek elemekből évszázadokkal az előtt, hogy a települések Lengyelország és Litvánia királyságaiban létrejöttek.

Poliak közvetett bizonyítékként idéz egy bizonyos velencei Josef Barbard-ot, aki Tanaban (olasz kereskedelmi település a Don torkolatánál) élt 1436-tól 1452-ig, és azt írta, hogy a német szolgája éppen úgy tudott egy Krímről való góttal beszélgetni, mint ahogyan a firenzei megérti egy genovai olasz nyelvét. Az tény, hogy a gót nyelv fennmaradt a Krímen (és sehol másutt) legalább a tizenhatodik század közepéig. Ebben az időben a habsburg nagykövet Konstantinápolyban, Ghiselin de Busbeck találkozott emberekkel a Krímről és listát készített a gótból származó szavakról, amelyeket ezek használtak. (Ez a Busbeck különös ember lehetett, mert ő volt az, aki elsőként hozta Európába a Levantéről az orgonabokrot és a tulipánt.) Poliak úgy véli, hogy ez a szójegyzék közel áll a jiddisben található közép-felnémet elemekhez. Poliak azt hiszi, hogy a krími gótok érintkezésben voltak más német törzsekkel és a nyelvüket ezek befolyásolták. Bármit gondoljon is az ember erről, a hipotézis megérdemli a nyelvész figyelmét.

5.

"Azt lehetne mondani" - írja Cecil Roth -, hogy a zsidó középkor bizonyos értelemben a reneszánszsal kezdődik."

Korábban voltak mézárások vagy az üldöztetés más formái - a keresztes háborúk alatt, a fekete halál idején és egyéb ürügyeken; de ezek a tömegezőszak törvénytelen kitörései voltak, amivel a hatóságok tevőlegesen szembeszálltak, vagy amit hallgatólag eltűrték. De az ellenreformáció elejétől kezdve a zsidókat törvényesen nem-egészen-emberi státusba degradálták, ami sok vonatkozásban a hindu kasztrendszer érinthetetlenjeihez volt hasonlatos.

"Az a néhány közösség, amelynek a maradását még megtűrték Nyugat-Európában - mint Olaszországban, Németországban és a pápai birtokokon Dél-Franciaországban - végül alá lett vetve mindazoknak a korlátozásoknak, amelyek a korábbi korokban rendszerint csak ábrándképek voltak és maradtak", azaz léteztek egyházi vagy egyéb dekrétumokban, de a papíron maradtak (mint például Magyarországon, lásd fenn V. 2.). Ezzel szemben most ezeket az "ideális" rendelkezéseket könyörtelenül végrehajtották: a lakóhelyek

elkülönítése, szexuális apartheid, kizárás minden társadalmilag megbecsült állásból és foglalkozásból; megkülönböztető ruházat viselése: sárga jelvény és kúp alakú fejfedő. 1555-ben IV. Pál pápa *cum nimis absurdum* bullájában megkövetelte korábbi ediktumok szigorú és következetes végrehajtását, a zsidók gettóba zárását.

Egy évvel később a zsidókat Rómából erőszakkal kiköltöztették. Minden katolikus országnak, ahol a zsidók még viszonylagos szabadságnak örvendtek, követnie kellett a példát.

Lengyelországban a mézeshetek időszaka, amit Nagy Kazimir kezdeményezett, tovább tartott, mint máshol, de a tizenhatodik század végével le kellett zárulnia. A zsidó települések most már a *stetlbe* és a gettóba zárva túlszűfoltakká váltak és az ukrán falvakban Chmelniczky alatt folyó vérfürdő (lásd fenn V. 5.) menekültjei a lakáshelyzet és a gazdasági feltételek gyors rosszabbodásához vezettek. Az eredmény tömeges kivándorlás egy új hulláma volt Magyarországra, Csehországba, Romániába és Németországba, ahonnan a zsidók a fekete halál következtében szinte teljesen eltűntek és még nagyon gyéren voltak szétszórva.

Így a nagy vándorlás nyugat felé újra elkezdődött, és folytatódott közel három évszázadon át a második világháborúig, fő forrása lett a zsidó közösségeknek Európában. az Egyesült Államokban és Izraelben. Ha az áramlás intenzitása csökkent, a tizenkilencedik század pogromjai gondoskodtak az új lendületről. "A második nyugati mozgalom" - írja Roth - (az elsőt Jeruzsálem pusztulásától számítva) "amely a huszadik századig folytatódott, mondhatjuk, hogy az 1648-49. évi szörnyű Chmelniczky vérfürdővel kezdődött Lengyelországban."

6.

Az előző fejezetekben idézett bizonyító anyag nyilvánvalóan olyan határozott álláspontot eredményez azoknak a modern történészeknek a javára - legyen az akár osztrák, izraeli vagy lengyel - akik egymástól függetlenül érvekkel támasztották alá, hogy a jelenkori zsidóság zöme nem palesztinai, hanem kaukázusi eredetű. A zsidó vándorlás fő árama nem a Földközi-tengertől folyt Franciaországon és Németországon keresztül kelet felé és azután ismét onnan vissza. Az áramlás folyamatosan nyugati irányban mozgott, a Kaukázustól Ukrajnán át Lengyelországba és onnan Közép-Európába. Amikor a példa nélkül álló tömeges letelepedés Lengyelországban létrejött, egyszerűen nem volt elég zsidó nyugaton, hogy azt arra lehetne visszavezetni, miközben keleten egy egész nemzet volt mozgásban új határok felé.

Persze esztelenség volna tagadni, hogy különböző eredetű zsidók szintén hozzájárultak a létező zsidó világközösséghez. A kazárok arányát a szemita és egyéb részesedéshez lehetetlen meghatározni. De a bizonyítékalmazat hatására az ember hajlik arra, hogy egyetértsen lengyel történészek egyhangú véleményével, amely szerint "a korai időkben a fő tömeg Kazárországból származott" és ennek megfelelően a kazárok hozzájárulásának a zsidóság genetikai szerkezetéhez lényegesnek és minden valószínűség szerint dominánsnak kell lennie.

VIII. FAJ ÉS MÍTOSZ

1.

A mai idők zsidósága két csoportra oszlik: a szefárdokra és az askenázikra.

A szefárdok azoknak a zsidóknak a leszármazottai, akik az ókortól kezdve Spanyolországban (héberül Szefarad) éltek, míg a tizenötödik század végén ki nem űzték őket és ekkor a Földközi-tenger mentén fekvő országokba, a Balkánra és kisebb mértékben Nyugat-Európába költöztek. A ladinot, egy héber-spanyol dialektust beszélték és megőrizték hagyományaikat és vallási rítusaikat. Az 1960-as években a szefárdok számát 500 000-re becsülték.

Az askenázik ugyanebben az időben körülbelül tizenegy milliót számláltak. Így a hétköznapi nyelvhasználatban zsidó gyakorlatilag szinonimája az askenázi zsidónak. De a kifejezés félrevezető, mert a középkor rabbinikus irodalmában a héber Askenáz szót Németország megnevezésére használták. Ez hozzájárult a legendához, hogy a mai zsidóság a Rajna vidékéről származik. Azonban nincs más kifejezés a kortárs zsidóság nem-szefárd többségének a megjelölésére.

A pikantéria kedvéért meg kell említeni, hogy az *askenáz* szó a bibliában egy népre vonatkozik, amelyik valahol az Ararát hegye és Örményország szomszédságában élt. A név előfordul a Genesis 10, 3 és a Krónika I. könyve 1, 6, mint Gomer fiainak egyike, aki Jafet egyik fia volt. Askenáz Togarmah egyik fivére is (és Magóg unokaöccse), akit a kazárok József király szerint az ősöknek tartanak (lásd fenn II. 5.). De a rosszabb még csak ezután következik. Mert Askenáz Jeremiásnál 51, 27 is meg van említve, ahol a próféta felhívja a népet és annak szövetségeseit, hogy keljenek fel és rombolják le Babilont: "Gyűjtsétek össze ellene Ararátnak, Minninek és Askenáznak országait." Ezt a szakaszt a híres Szadiah gáon, a keleti zsidóság szellemi vezére a tizedik században úgy magyarázta, mint a maga idejére vonatkozó próféciát: Babilon a bagdadi kalifátust szimbolizálja és Askenáz, aminek azt meg kell támadnia, vagy a kazárok maguk, vagy valamelyik velük szövetséges törzs. Ennek megfelelően, mondja Poliak, néhány tanult kazár zsidó, aki hallott a gáon szellemes okoskodásáról, magát askenázinak nevezte, amikor Lengyelországba vándoroltak ki. Ez ugyan semmit sem bizonyít, de még fokozza a zűrzavart.

2.

Egy nagyon régi és elkeseredett vita lakonikus összefoglalására Raphael Patai ezt írta:

A fizikai antropológia leletei azt mutatják, hogy a népszerű nézetel szemben zsidó faj nem létezik. Zsidó csoportok antropometriai méretei a világ sok részén azt bizonyítják, hogy minden fontos fizikai jellemzőre, mint termet, testsúly, bőrszín, koponyaindex, arcindex, vércsoportok stb. vonatkozóan nagymértékben különböznek egymástól.

Valóban ez ma az antropológusok és történészek között az elfogadott nézet. Sőt, általános az egyetértés, hogy a koponyaindexek, vércsoportok, etc. nagyobb hasonlóságot mutatnak a zsidók és a házigazda-nemzet nem-zsidó tagjai között, mint a különböző országokban élő zsidókéi között.

De azért - paradox módon - azt a népszerű nézetet, hogy a zsidók, vagy legalább is bizonyos típusú zsidók azonnal felismerhetők, mint ilyenek, nem lehet kapásból elutasítani - abból az egyszerű okból, hogy tárgyi alapja van a mindennapi életben. Az antropológus bizonyítéka ellentmondásban van a mindennapi tapasztalattal.

Azonban mielőtt megkíséreljük, hogy megoldjuk a nyilvánvaló ellentmondást, hasznos lesz, ha megnézzük néhány mintát azokból az adatokból, amelyekre az

antropológus a zsidó fajta tagadását építi. Indulásnak álljon itt egy idézet az UNESCO kiadásában megjelent brosúrasorozatból "A fajkérdés a modern tudományban". A szerző, Juan Comas professzor a következő konklúziót vonja le a statisztikai anyagból (kiemelés a szerzőtől):

Az általánosan elterjedt nézet ellenére a zsidó nép fajilag heterogén; folytonos vándorlásai folyamán és - önkéntesen vagy másként létrejött - relációi a nemzetek és népek legszélesebb különféleségeivel a fajta keresztezésének olyan fokát hozták létre, hogy az *ún. Izrael népe minden népre jellemző vonások például tudja produkálni*; bizonyítékul elég lesz összehasonlítani a pirosposzsgás, robosztus, tömzsid testalkatú rotterdami zsidót a hittestvérével, mondjuk Szalonikiból, csillogó szemekkel a sápadt arcban, és vézna, ideges alkattal. Ennélfogva, ameddig az ismereteink terjednek, kijelentjük, hogy a zsidóság, mint egész, olyan magas fokát mutatja önmagában a morfológiai különbözőségeknél, mint az két vagy több különböző fajta tagjai között található.

Ezután egy pillantást kell vetnünk azokra a fizikai jellemzőkre, amelyeket az antropológus kritériumokként használ fel és amelyeken Comas konklúziói alapulnak.

Egyike a legegyszerűbbeknek - és, amint kiderült, a legnaivabb - ezek a kritériumok között a termet. A "The Races of Europe" (Európa fajtái) 1900-ban megjelent monumentális műben William Ripley ezt írta: "Az európai zsidók mind alacsonyabb növésűek; de nem csak az, gyakran teljesen satnyák." Abban az időben bizonyos mértékben igaza is volt, és ennek bizonyítására terjedelmes statisztikákat hozott. De elég tisztánlátó volt, hogy gyanítsa, a testmagasságnak ezt a fogyatékoságát valamiképpen befolyásolhatják környezeti tényezők. Tizenegy évvel később Maurice Fishberg közzétette munkáját: *The Jews - A Study of Race and Environment* (A zsidók - Tanulmány a fajtáról és a környezetről), az első ilyen jellegű antropológiai vizsgálatot angol nyelven. Azt a meglepő tényt tárta fel, hogy kelet-európai zsidó bevándorlók gyermekei az USA-ban átlagosan 167,9 cm magasra nőnek szüleik 164,2 cm átlagos magasságával szemben - közel másfél hüvelyknyi gyarapodás egyetlen generációban. Azóta már közhellyé vált, hogy a bevándorló népesség leszármazottai - akár zsidók, akár olaszok, vagy japánok - jelentősen magasabbak, mint a szüleik, kétségtelenül a megjavult táplálkozás és más környezeti tényezők hatására.

Fishberg ezután statisztikákat állított össze, összehasonlítva zsidók és nem-zsidók átlagos magasságát Lengyelországban, Ausztriában, Romániában, Magyarországon. Az eredmény ismét meglepetés volt. Általában az derült ki, hogy a zsidók termete annak a nem-zsidó népességnek a termetével együtt változott, amely között éltek. Viszonylag magasak voltak ott, ahol az őshonos népesség magas, és viszont. Ezenfelül ugyanazon a nemzetben, sőt úgy találták, hogy ugyanazon a városon (Varsó) belül a zsidók és a nem-zsidók testmagassága a körzet prosperitásának a foka szerint együtt változott. Mindez nem azt jelenti, hogy az öröklésnek nincs befolyása a testmagasságra; de a környezeti hatások takarják, módosítják és így a testmagasság a fajtának nem megfelelő kritériuma.

Most a koponyaméretre fordulunk. Ezek egykor nagyon divatosak voltak az antropológusok között, de ma már meglehetősen elavultnak tartják őket. Itt ismét az adatokból levont konklúzióknak ugyanazzal a típusával találkozunk: „A zsidó és a nem-zsidó népesség koponyaindexének az összehasonlítása különböző országokban kifejezett hasonlóságot mutatott ki a zsidók és nem-zsidók indexei között sok országban, míg a különböző országokban lakó zsidó

népesség koponyaindexének az összehasonlítása igen széles körben mozgó variációkat mutat, így az ember arra a konklúzióra jut, hogy ez a jegy kifejező volta ellenére a zsidók fajtabéli különbözőségére utal."

Meg kell jegyezni, hogy ez a különbség a szefárd és az askenázi zsidók között a legkifejezettebb. A szefárdok nagyjából dolichocephalok (hosszúfejűek), míg az askenázok brachycephalok (szélesfejűek). Kutschera ebben a különbségben további bizonyítékát látta a kazár-askenázi és a szemita szefárd zsidók különböző faji eredetének. De éppen az előbb láttuk, hogy a rövid- vagy a hosszúfejűség indexei együtt változnak a házigazdanemzet indexeivel, ami bizonyon mértékben lerontja ennek a bizonyítéknak az értékét.

Az egyéb fizikai sajátságokra vonatkozó statisztikák ugyancsak a faji egység ellen szólnak. A zsidók általában sötét hajúak és sötét szeműek. De hogy ez az "általában" mennyire általános, amikor Comas szerint a lengyel zsidók 49 százalékának világos a haja és Ausztriában a zsidó iskolásgyerekek 54 százalékának világos a szeme? Igaz, hogy Virchow "csak" 32 százalék szőke hajú zsidó iskolásgyermeket talált Németországban, míg a szőke nem-zsidó gyermekek számaránya ennél magasabb volt. De ez csupán azt mutatja, hogy a variációk párhuzamossága nem abszolút, mint ahogy várnók.

A legerősebb bizonyíték a vércsoportok szerinti osztályozásból adódik. Újabban igen sok munkát végeztek ezen a területen, de elég lesz egyetlen példát idézni egy különösen érzékeny mutatóval kapcsolatban. Patai szavaival:

A vértípus tekintetében a zsidó csoportok jelentős különbségeket mutatnak maguk között és kifejezett hasonlóságot a nem-zsidó környezettel. A Hirszfeld-féle "biokémiai index"

(A+AB)

(B+AB)

használható a legkényelmesebben ennek a kifejezésére. Néhány tipikus példa: német zsidók 2,74, német nem-zsidók 2,63; román zsidók 1,54, román nem-zsidók 1,55; lengyel zsidók 1,94, lengyel nem-zsidók 1,55; marokkói zsidók 1,63, marokkói nem-zsidók 1,63; iraki zsidók 1,22, iraki nem-zsidók 1,22; turkesztáni zsidók 0,97, turkesztáni nem-zsidók 0,99.

A helyzetet két matematikai képletben lehet összefoglalni:

1. $G_a - J_a < J_a - J_b$ és
2. $G_a - G_b \simeq J_a - J_b$

Ez azt mondja ki nagyjából, hogy a különbség az antropológiai kritériumok vonatkozásában a nem zsidók (G_a) és zsidók (J_a) között az adott (a) országban kisebb, mint a különböző (a és b) országokbeli zsidók között, és az a és b országokbeli nem zsidók közötti különbség hasonló az a és b országokban lakó zsidókéhoz.

Helyénvalónak látszik ezt a szakaszt egy másik idézettel, Harry Shapiro közleményéből az UNESCO-sorozatból "A zsidó nép: egy biológiai történet" befejezni:

A fizikai jellegzetességek variációinak ez a széles skálája a zsidó népességen belül és a génfrekvenciák különbözősége vércsoportjaikban minden egységes fajtaba sorolásukkal szemben fogalmi ellentmondás. Mert noha a modern fajelmélet megenged bizonyos fokú polimorfizmust vagy variációt egy faji csoporton belül, de nem engedi meg, hogy saját faji kritériumainak alapján felmérve kétségtelenül különböző csoportokat egynek minősítsenek. Ha így tennénk, az a faji osztályozás biológiai célkitűzéseit hiábavalóvá tenné, és az

egész procedúrát önkényessé és értelmetlenné. Sajnos, ez a téma ritkán van egészen elválasztva nem-biológiai megfontolásoktól és a bizonyítékok ellenére folytatódnak az erőfeszítések, hogy a zsidókat valahogyan mint egy határozott faji entitást különítsék el.

3.

Hogyan jött létre ez az ikerjelenség; a különbözőség a testi sajátságokban a zsidók között és a hasonlóság a házigazda-nemzethez? A genetikusok nyilvánvaló válasza: fajkeveredéssel, szelektív kényszerrel kombinálva.

"Ez" - írja Fishberg - "valóban a kritikus pont a zsidók antropológiájában: tiszta-e a fajtájuk, amelyet a környezeti hatások többé vagy kevésbé módosítottak, vagy egy vallási szekta, amelyet térítői tevékenység és összeházasodás révén szerzett faji elemek hoztak létre vándorlásainak folyamán a világ különböző részein?" És a választ illetően nem hagyja kétségben az olvasót:

Kezdve a biblia tanúságával és tradícióival úgy tűnik, hogy Izrael törzse már megalakulásának legelején különböző faji elemekből tevődött össze... Ebben az időben Kis-Ázsiában, Szíriában és Palesztinában sok fajtát találunk: az amoritákat, akik szőkék dolichocephalok és magas termetűek voltak; a hittitákat, a sötét bőrszínű, valószínűleg mongoloid típusú fajtát; a kusitákat, egy negroid fajtát és sok mást. A régi héberek mindezekkel összeházasodtak, amint az a biblia számos lapján olvasható.

A próféták mennydöröghettek az ellen, hogy "idegen isten leányait veszik nőül", de a keveredésre hajlamos izraelitákat nem rettentették el, és a vezetőik jártak elől a rossz példával. Már az első patriarcha, Ábrahám együtt hált Hágárral, egy egyiptomi nővel; József Asenathot vette nőül, aki nemcsak hogy egyiptomi, hanem még egy pap leánya is volt; Mózes midianita nőt, Cipporát vette feleségül; Sámson, a zsidó hős, filiszteus volt; Dávid király anyja moabita nő volt és ő Gesur egy hercegnőjét vette feleségül; ami pedig Salamon királyt illeti, (akinek az anyja hittita volt): "Salamon király pedig megszerete sok idegen asszonyt, még pedig a fáraó leányán kívül moabiták, ammoniták, edomiták, sidonbeliek és hittiták leányait..." Bs így folytatódik a *chronique scandaleuse*. A biblia afelől sem hagy kétségben, hogy a királyi példát sokan, nagyok és kicsinyek követték. Ezenfelül a biblia tilalma a házasságra nem zsidó nővel kivételt tett a hadifogoly nőkkel háború idején - és ilyenekben nem volt hiány. A babilóniai fogság nem javította a faji tisztaságot; még a papi család tagjai is vettek feleségül nem-zsidó nőket. Röviden: az izraeliták már a diaszpóra elején keresztül-kasul hibrid fajta voltak. Persze, ugyanilyen volt a legtöbb történelmi nemzet is, és ezt nem kellene hangsúlyozni, ha nem az a mítosz miatt, hogy a bibliai törzs minden korszakban megőrizte faji tisztaságát.

A kereszteződésnek egy másik fontos forrása volt a legkülönbözőbb fajtájú népek nagy számának az áttérése a zsidó hitre. A régi idők zsidó térítő buzgalmának tanúi a fekete bőrű falashák, Kai-Feng kínai zsidói, akik úgy néznek ki, mint a kínaiak, az olajbarna bőrszínű jemenita zsidók, a Szahara zsidó berber törzsei, amelyek úgy néznek ki, mint a tuaregek, és így tovább, egészen a mi első példánkig, a kazárokig.

Hogy közelebb jöjjünk, a zsidó hittérítés a római birodalomban a zsidó állam bukása után és a kereszténység felemelkedése előtt érte el a tetőpontját. Olaszországban sok patrícius családot térítettek meg, és azt a királyi családot is, amelyik Adiabene tartományt kormányozta. Philo szól számos megtértről Görögországban; Josephus Flavius számol be arról, hogy Antiochia lakosságának jelentős része tért át a zsidó vallásra; Szent Pál utazásai közben

szinte mindenfelé találkozott áttértekkel Athén és Kis-ázsia között. "A hittérítői buzgalom" - írta a zsidó történész, Th. Reinach - "valóban egyike volt a zsidóság legjellegzetesebb vonásainak a gréko-román korszakban - egy olyan vonás, amellyel ebben a mértékben sem ezt megelőzően, sem azóta soha nem rendelkezett... Nem lehet kétséges, hogy a judaizmus ilyen módon sokakat térített meg két vagy három évszázad folyamán... A zsidó nemzet óriási gyarapodását Egyiptomban, Cipruson és Kirénén nem lehet megmagyarázni anélkül, hogy feltételezzük nem zsidó vér bőséges beáramlását. A térítő buzgalom egyformán hatalmába kerítette a társadalom magasabb és alacsonyabb rétegeit."

A kereszténység felemelkedése lelassította a fajkeveredés ütemét és a gettó átmenetileg véget is vetett neki. De mielőtt a gettószabályokat a tizenhatodik században szigorúan végrehajtották volna, a folyamat még folytatódott. Ezt mutatják a mindig újra megismételt egyházi tilalmak a vegyes házasságra, például a toledói zsinaté 589-ben, a római zsinaté 743-ban, az első és a második lateráni zsinaté 1123-ban és 1139-ben, vagy II. László ediktuma Magyarországon 1092-ben. Hogy mindezek a tilalmak csak részben voltak hatásosak, azt mutatja Róbertnek, az esztergomi magyar érseknek a pápához küldött jelentése 1229-ben, amelyben arról panaszkodik, hogy sok keresztény nő ment feleségül zsidóhoz és így módon néhány év alatt "sok ezer keresztény veszett el az egyház számára".

Az egyetlen hatásos korlát a gettó fala volt. Amikor ez leomlott, újra elkezdődtek az összeházasodások. Ezeknek az üteme olyan mértékben felgyorsult, hogy 1921 és 1925 között Németországban minden 100 házasságból zsidó részvétellel 42 vegyesházasság volt.

Ami a szefárdokat, az "igazi" zsidókat illeti, a tartózkodásuk több, mint egy évezreden át eltörölhetetlen nyomokat hagyott mind őrajtuk magukon, mind a házigazdáikon. Ahogyan Arnold Toynbee írja:

Minden okunk megvan rá, hogy higgyük, Spanyolországban és Portugáliában ezeknek az áttérteknek a vére erősen színezi ma az ibériai ereket, különösen a felső és a középosztályban. De még a legélesebb eszű pszichoanalitikus számára is nehéz feladat lenne kideríteni, hogy a ma élő felső és középosztálybeli spanyolok és portugálok közül kinek voltak zsidó ősei.

A folyamat két módon érvényesül. Az 1391. és 1411. évi mészárlások után, amelyek végigsöpörtek a félszigeten, mérsékelt becslés szerint több mint 100 000 zsidó vette fel a keresztiséget. De ezeknek egy jelentős része titokban tovább gyakorolta a zsidó vallást. Ezek a rejtvezsídók, a marannusok jól prosperáltak, magas állásba jutottak az udvarnál és az egyházi hierarchiában és összeházasodtak az arisztokráciával. Miután minden megátalkodott zsidót kiűztek Spanyolországból (1492) és Portugáliából (1497), a marannusokra fokozott gyanakvással tekintettek; közülük sokat máglyára küldött az inkvizíció, a többségük a tizenhatodik században kivándorolt a Földközi-tenger körüli országokba. Hollandiába, Angliába és Franciaországba. Amikor már biztonságban voltak, nyíltan visszatértek a hitükre és az 1492-97-es száműzöttekkel együtt megalapították ezekben az országokban az új szefárd közösségeket.

Így Toynbee megjegyzése a társadalom felső rétegeinek hibrid származására Spanyolországban *mutatis mutandis* vonatkozik Nyugat-Európa szefárd közösségeire is. Spinoza szülei portugál marannusok voltak, akik Amszterdamba emigráltak. Anglia régi zsidó családjai (amelyek sokkal a tizenkilencedik-huszedik századbéli keleti beáramlás előtt érkeztek ide), a

Montefiori, Lousada, Montague, Avigdor, Sutro, Sassoon, etc. családok mind az ibériai keverőkorsóból jöttek és nem támaszthatnak igényt tisztább faji származásra, mint az askenázik, vagy a Davis, Harris, Philips vagy Hart nevű zsidók.

Szomorú, vissza-visszatérő típusa volt a fajkeveredésnek a nemi erőszak. Ennek is hosszú története van, ami Palesztinában kezdődik. Példaként elmesélték, hogy egy bizonyos Juda ben Ezekiel ellenezte a fia házasságát egy "nem Ábrahám magjából való" nővel, amire a barátja, Ulla megjegyezte: "Honnan tudhatod biztosan, hogy mi magunk nem vagyunk-e azoknak a pogányoknak a leszármazottai, akik megerősztolták Jeruzsálem ostrománál Cion leányait? A nemi erőszakot és a fosztogatást (ez utóbbi mértékét gyakran előre meghatározták) a hódító hadsereg természetes jogának tekintették.

Van egy régi hagyomány, amit Graetz jegyzett fel. Ez a legkorábbi zsidó település eredetét Németországban egy epizódnak tulajdonítja, ami a szabin nők elrablására emlékeztet. A hagyomány szerint egy német egység, a Vangioni, amely a római légiókkal harcolt Palesztinában, "kiválasztotta a zsidó hadifoglyok nagy tömegéből a legszebb nőket, elhozta őket állomáshelyeikre a Rajna és a Majna partján és kényszerítette őket, hogy kiszolgálják vágyaikat. A zsidó és német szülők így fogant gyermekeiket anyjuk a zsidó vallásban nevelte fel, minthogy az apjuk nem törődött velük. Ezekről a gyermekekről mondják, hogy az első zsidó közösségek alapítói lettek Worms és Mainz között."

A nemi erőszak Kelet-Európában még gyakoribb volt. Hogy ismét Fishberget idézzük:

Nem-zsidó vér erőszakos infúziója Izrael nyájának ereibe különösen gyakori volt a szláv országokban. A kozákok egyik kedvenc módszere arra, hogy pénzt préseljenek ki a zsidóktól az volt, hogy nagyszámú foglyot ejtettek, jól tudva, hogy a zsidók ki fogják őket váltani. Hogy az így kiváltott nőket ezek a félvad törzsek megerősztolták, az magától értetődik. Valóban, a "Négy ország tanácsának" 1650 telén tartott ülésén hivatalosan tudomást kellett vennie ezekről a szegény nőkről és a gyermekeikről, amelyek kozák férjüktől születtek a fogságuk alatt és helyre kellett állítani a rendet a családban és a zsidók társadalmi életében. Hasonló gaztetteket követtek el ismét zsidó nők ellen Oroszországban a vérfürdők alatt 1903-05-ben.

4.

És mégis - hogy visszatérjünk a paradoxonunkhoz - sokan, akik se nem fajvédők, se nem antiszemiták, meg vannak győződve róla, hogy egyetlen pillantással képesek felismerni egy zsidót. Hogyan lehetséges ez, ha a zsidók egy ilyen hibrid társaság, amilyennek a történelem és az antropológia mutatja őket?

A válasz egy részét, úgy hiszem, megadta Ernest Renan 1883-ban: "Il n'y a pas une type juif, il y a des types juifs." (Nem létezik egy zsidó típus, zsidó típusok vannak.) Az a zsidó típus, amely egy pillantással felismerhető, egy különös típus sok más között. De csak egy kis töredéke a tizennégymillió zsidónak tartozik ehhez a különös típushoz, és akikről úgy tűnik, hogy ehhez a típushoz tartoznak, azok semmi esetre sem mindig zsidók. Az egyik legszembetűnőbb jellegzetesség - szó szerint is, képletesen is -, amelyről azt mondják, hogy jellemzi ezt a különös típust, az orr, amelyet különféle módon írnak le, mint hajlott, görbe, a sas csőrére emlékeztető, szemita orr, sasorr. Azonban Fishberg New York Cityben 2836 zsidó között azt találta, hogy meglepő módon csak 14 százaléknak, vagyis hét közül egynek van görbe orra, míg 57 százaléknak az

orra egyenes, 20 százaléknak van pizse és 6,5 százaléknak "lapos vagy széles" orra.

Más antropológusok hasonló eredményhez jutottak Lengyelországban és Ukrajnában a "szemita" orra vonatkozólag. Sőt valódi szemiták között, mint a fajtisza beduinek, az orrnak ez a formája egyáltalán nem fordul elő. Másrészt "nagyon gyakran található különböző kaukázusi törzsek között és Kisázsiaiban is. Ennek a tájnak a fajtái között, mint az örmények, grúzok, őszetek, leszgiánok, ajszorok és a szíriaiak között is a sasorr a szabály. Európa Földközi-tenger melléki országaiban élő népei között, mint a görögök, olaszok, franciák, spanyolok és portugálok, a sasorr gyakrabban található, mint Kelet-Európa zsidói között. Az észak-amerikai indiánoknak is nagyon gyakran van »zsidó« orruk."

Így az orr egyedül nem nagyon biztonságos vezető az azonosításban. Úgy látszik, csak a kisebbségnek, a zsidók egy bizonyos típusának van konvex orra és ez egy csomó más etnikai csoportnál is sűrűn fordul elő. De az intuíció azt súgja, hogy az antropológus statisztikájának valahogyan nincsen igaza. Ötletes kivezető utat mutat ebből a rejtélyből Beddoe és Jacobs. Ők azt tartják, hogy a "zsidó orrnak" nem kell profilban valóban konvexnek lennie, és mégis azt a benyomást keltheti, mintha "görbe lenne, mégpedig az orrszárny sajátos "felhajlása", az orrnyílás befelé fordulása következtében.

Álláspontjának az igazolására, hogy ez a "felhajló orrszárny" az, ami a görbe orr illúzióját kelti, Jacobs felszólítja az olvasóit, "írjanak le egy 6-os számot hosszú farkkal (1. ábra); most távolítsák el a kanyarodás hurokját, mint a 2. ábrán; ezzel a zsidó jelleg nagyrésze eltűnik és teljesen szertefoszlik, ha az alsó folytatást vízszintesen húzzuk meg, mint a 3. ábrán" Ripley, amikor Jacobs-t idézi, megjegyzi: "És íme, az átváltozás! A zsidó kétségtelenül rómaivá vált. Akkor hát mit bizonyítottunk? Hogy valóban van olyan jelenség, mint a zsidó orr, még ha az első feltételezésünktől (a konvexitás kritériumától) eltérő módon alakul is ki."

De létezik-e? Az 1. ábra jelenthet olasz, vagy görög, vagy spanyol vagy örmény, vagy rézbőrű indián orrot, beleértve a "felhajló orrszárnyat" is De hogy az zsidó, és nem rézbőrű indián, örmény stb. orr, azt egyetlen pillantással, összefüggésében a többi vonással, beleértve az arckifejezést, a viselkedést, az öltözetet is, vezetjük le. És ez nem logikai elemzés folyamata, hanem inkább a pszichológus "Gestalt" percepciójának a sajátossága: az alakzatot, mint egészet ragadjuk meg.

Hasonló meggondolás alkalmazható minden olyan arcvonásra is, amelyet tipikusan zsidónak tartanak: "érzéki ajkak", sötét, hullámos vagy kunkorodó haj, melankolikus vagy ravasz arckifejezés, kidülledt, vagy ferde vágású, mongol szemek, és így tovább. Egyenként véve ezek közös tulajdonságai a legtöbb különböző nemzetnek; összerakva őket, mint egy mozaikképet egy - hogy újra megismételjük - konkrét zsidó típus prototípusává kombinálnának, a kelet-európai eredetű zsidóévá, akit jól ismerünk. De a mozaikképünk *nem* fog ráilleni a különböző más típusú zsidókra, mint a szefárdok (beleértve a nagyon elangolosodott leszármazottaikat Britanniában), sem a szláv típusra Közép-Európában, sem a szőke teuton, sem a ferdeszemű mongoloid, sem a kunkorodó hajú negroid típusú zsidókra.

És még abban sem lehetünk biztosak, hogy ezt a meghatározott prototípust kétségtelenül felismerjük. A Fishberg vagy Ripley által közreadott arcképgyűjtemények felhasználhatók egy "hiszed vagy sem" játékra, ha a képaláírást eltakarják, amely közli, hogy a kép zsidó vagy nem-zsidó személy

képe. Ugyanezt a játékot lehet játszani egy kávéház teraszán bárhol közel a Földközi-tenger partjaihoz. A játék persze döntetlen marad, mert nem lehet odamenni a kísérleti személyhez, megkérdezni a hitfelekezete felől. De ha a játékot társaságban játsszák, meglepő lesz a véleménykülönbségek száma a megfigyelők között. A befolyásolhatóság ugyancsak szerepet játszik. "Tudtad, hogy Harold zsidó?" "Nem, de hogy most mondod, persze látom" „Tudtad, hogy ez (vagy az, vagy amaz) a királyi család ereiben zsidó vér folyik?" "Nem, de hogy most mondod..." Hutchinson művében *Races of Mankind* (Az emberiség fajtái) van három gésa képe ezzel az aláírással: *Japanese with Jewish physiognomy* (Japánok zsidó fiziognómiával). Ha már elolvasta a képaláírást, ezt gondolja: "Hát persze; hogyan is nézhettem el?" És ha már játszotta párszor ezt a játékot, kezdeni fog mindenütt zsidó - vagy kazár arcvonásokat látni.

5.

A zűrzavar további forrása annak a rendkívüli nehézsége, elválasztani az öröklött jellegzetességeket azoktól, amelyeket a társadalmi háttér és egyéb környezeti faktorok alakítanak ki. Már találoztunk ezzel a problémával amikor a termetet, mint állítólagos faji kritériumot tárgyaltuk. De a társadalmi tényezők befolyása a fiziognómiára, a viselkedésre, a beszédre, a taglejtésre, az öltözködésre sokkal szövevényesebben és komplexebb módon fejti ki a hatását a zsidó mozaikkép összeállítására. Az öltözet (plusz a frizura) a legszembevetőbb ezek a faktorok között. Szerelj fel valakit hosszú, dugóhúzószerű hajtinccsel, kis kerek sapkával, széles karimájú fekete kalappal, hosszú fekete kaftánnal és egyetlen pillantással felismered az ortodox zsidó típusát; akár van, akár nincs "felhajló orrszárnya", úgy fog kinézni, mint egy zsidó. Vannak más, kevésbé drasztikus mutatói annak, hogy bizonyos típusú zsidók egy bizonyos társadalmi osztályból az öltözködésükben mit részesítenek előnyben, kombinálva a beszéd modorosságával és hangsúlyával, taglejtéssel és társasági viselkedéssel.

Kellemes kikapcsolódás egy percre megszabadulni a zsidóktól és egy francia íróra figyelni, aki leírja, hogyan tudják honfitársai "egy pillantással" felismerni az angolt. Michel Leiris, eltekintve attól, hogy kiváló író, kutatási igazgatója a *Centre National de la Recherche Scientifique*-nek és törzstagja a *Musée de l'Homme*-nak:

Képtelenség... angol "fajról" beszélni, vagy éppen úgy tekinteni az angolra, mint az "északi fajra". Valójában a történelem arra tanít, hogy mint minden európai nép, az angol nép is különböző népek fokozatos hozzájárulásával lett azzá, ami. Anglia kelta ország, részben egymást követő hullámokban hódították meg a szászok, dánok és a normandiaiak Franciaországból, hozzá még a római fajta Julius Caesar idejétől kezdve. Másfelől fel lehet ismerni az angolt az öltözködéséről, vagy éppen a viselkedéséből, de lehetetlen megmondani a fizikai, testi megjelenéséből, hogy ő angol. Az angolok között, mint más európaiak között is, vannak szőkék és sötét hajúak, magasak és alacsonyak, dolichocephalok és brachycephalok. Azt lehet állítani, hogy egy angolt azonnal fel lehet ismerni bizonyos külső jellegzetességekből, amelyek a sajátos megjelenését adják: mérsékelt a taglejtésben (szemben a délvidékiek hagyományos gesztikulálásával); járása, arckifejezése, valamennyi azt fejezi ki, amit általában a meglehetősen bizonytalan "hidegvérű" jelzőben foglalnak össze. Ha azonban valaki mégis ezzel az igénnyel lép fel, valószínűleg sok esetben tévedésen kapnak rajta, mivel ezek a jellegzetességek semmiképpen sincsenek meg minden angolban és még ha ezek is a "tipikus angol" jellegzetességei, az még tény marad, hogy ezek a külső jellegzetességek nem fizikaiak a szó szorosabb értelmében: a testtartás, a mozgás, az arckifejezés mind a viselkedés rubrikájába tartozik és minthogy ezek mind szokások, amelyeket az egyén társadalmi háttére határoz meg, így kulturális, nem

"természetes". Ezenfelül, bár pontatlanul, mint "jellemző vonások" írhatók le, de nem jellemzik az egész nemzetet, csak egy társadalmi csoportot azon belül és így nem lehet besorolni egy fajta megkülönböztető jelei közé.

Mindamellett, ha Leiris azt mondja is, hogy az arckifejezés nem "fizikai", hanem "a viselkedés rovatába tartozik", úgy látszik, elkerülte a figyelmét az a tény, hogy a viselkedés módosíthatja az egyén vonásait és így ott hagyhatja a bélyegét a "fizikumukon". Csak öregedő ripacsok, cölibátusban élő papok, hivatásos katonák, hosszú büntetésüket töltő elítéltek, tengerészek, farmerek stb. bizonyos tipikus vonásaira kell gondolnunk. Életmódjuk nem csak az arckifejezésükre, de testi sajátosságaikra is hatással van, ezzel azt a téves benyomást keltve, hogy ezek a sajátosságok örökletes vagy "faji" eredetűek.*

* Emerson írta "English Traits" (Angol vonások) című esszéjében: "Minden vallási szektának megvan a maga fizognómiája. A metodistáknak megvan a szerzett arcuk, a kvékereknek a maguk arca, az apácáknak az arca. Egy angol felismeri az angol egyháztól elszakadt szektást a modorán. Mesterségek és hivatások bevésik a maguk vonásait az arcokra és a formákba."

Ha szabad hozzátennem egy saját megfigyelésemet: az Egyesült Államokban tett látogatásaim alkalmával gyakran találkoztam fiatalkori közép-európai barátokkal, akik a második világháború előtt vándoroltak ki, és akiket harminc vagy negyven éve nem láttam. Minden alkalommal elképedve állapítottam meg, hogy nemcsak úgy öltöztek, beszéltek, ettek, viselkedtek, mint az amerikaiak, de amerikai fiziognómiát is szereztek. Nem vagyok képes leírni a változást annak a kivételével, hogy az valamiképpen kapcsolatban van az állkapocs kiszélesedésével és egy bizonyos kifejezéssel a szemben és a szem körül. (Egy antropológus barátom az előbbi az állkapocsizomzat fokozott igénybevételének tulajdonította az amerikai kiejtésben, a szem körüli kifejezést a kisszerű mindennapos harcra a létért és az abból adódó hajlamra a nyombélfekélyre.) Örültem, amikor felfedeztem, hogy nem a képzeletem tréfál meg, mert Fishberg 1910. évi írásában hasonló megfigyelésekről számol be: "...Az arcvonások a társadalmi környezet változására nagyon könnyen változnak meg. Megfigyeltem igen gyors változásokat az Egyesült Államok bevándorlói között. Az új fiziognómia a legjobban akkor vehető észre, amikor egyesek ezek a bevándorlók közül visszatérnek a szülőföldjükre... Ez a tény kiváló bizonyítékát nyújtja annak, hogy azok a társadalmi tényezők, amelyek között az ember mozog, mély benyomást gyakorolnak a fizikai vonásaikra."

A közmondásos olvasztótégely - úgy látszik - egy amerikai fiziognómiát produkál, egy többé-kevésbé standardizált fenotípust, amely a genotípusok nagy különféleségéből jön létre. Úgy látszik, még az Államok fajtisza kínaijait és japánjait is érintették bizonyos mértékben ezek a folyamatok. Az ember mindenesetre gyakran ismer fel "egy pillantással" egy amerikai arcot, tekintet nélkül az öltözékére és a beszédére, és tekintet nélkül az illető olasz, lengyel, vagy német származására.

6.

A zsidók biológiai és társadalmi örökségéről folyó vitában a gettó árnyékát nem lehet megkerülni. Európa és Amerika, vagy éppen Észak-Afrika zsidói a gettó gyermekei és nem is több, mint négy vagy öt generációnyi távolságra. Bármilyen legyen is a földrajzi eredetük, a gettó falain belül többé-kevésbé ugyanabban a millióban éltek, több évszázadon át kitéve ugyanazoknak a formáló és deformáló hatásoknak.

A genetikus szempontjából három ilyen jelentős hatást különböztethetünk meg: beltenyésztés, génsodródás, szelekció.

A beltenyésztés különböző időszakokban ugyanolyan nagy szerepet játszott a zsidó fajtörténetben, mint az ellentéte, a hibridizáció. A bibliai időktől kezdve az erőszakolt szegregáció érájáig és a mai időkben ismét a fajtakeveredés a domináló tendencia. Közben az elkülönülés és a beltenyésztés (országok szerint változóan) három-öt évszázadon át húzódott. A beltenyésztés a szónak szorosabb értelmében vérrokon-házasságot jelent, tágabb értelemben endogámiát egy kicsi, elkülönült csoporton belül. A beltenyésztés annak a veszélyét hordja, hogy káros recesszív géneket hoz össze, és ezzel lehetővé teszi, hogy kifejtsék hátrányos hatásukat. A veleszületett gyengeelméjűség gyakori előfordulását zsidók között hosszú időn át ismerték; ez minden valószínűség szerint a hosszan elhúzódó beltenyésztésnek volt a következménye, nem pedig, mint azt egyes antropológusok állították, szemita faji sajátosság. Szellemi és fizikai torzképződés feltűnően gyakori távoli alpesi falvakban, ahol a temetőben a legtöbb sírkövön egy féltucat családnév olvasható. Kohnok és Lévyk nincsenek közöttük.

De a beltenyésztés kedvező génkombinációkkal nagyszerű versenylovakat is hoz létre. Talán részese volt mind a gyengeelméjűek, mind a zsenik létrehozásában a gettó gyermekei között. Ez emlékeztet Chaim Weizmann mondására: "A zsidók olyanok, mint más népek, csak még olyanabbak." De a genetika ezen a téren kevés információt kínál.

Egy másik folyamat, amely hatással volt a gettó népére, a *génsodródás* (amit Sewall-Wright-effektus néven ismernek). Ez örökletes vonások elvesztésére vonatkozik kicsi, elszigetelt populációkban vagy azért, mert történetesen egyetlen alapító tagja sem rendelkezett a megfelelő génnel, vagy mert csak kevesek birtokolták, de nem sikerült átadniuk a következő generációnak. A génsodródás az örökletes jellegzetességek jelentős átalakulását okozhatja kis közösségekben.

A *szelektív nyomásnak*, amely a gettó falain belül hatott, olyan erősnek kellett lennie, amilyennel a történelemben csak ritkán találkozunk. Egyrészt, minthogy a zsidók ki voltak zárva a földművelésből, teljesen urbanizálódtak a városokba vagy a *stet*/be koncentrálva és ezek egyre fokozódó mértékben váltak túlszűfolttá. Az eredmény, hogy Shapirot idézzük: "A pusztító járványok, amelyek végigsöpörtek a középkori városokon és helységeken, végső fokon jobban szelektálták a zsidó populációt, mint bármilyen más és az idő múlásával egyre nagyobb fokú immunitást keltettek bennük... a mai leszármazottaik ezért egy szigorú és specifikusan szelektív folyamat túlélőit képviselik." Úgy véli, ez szolgálhat magyarázattal arra, miért viszonylag ritka zsidók között a tuberkulózis és miért viszonylag hosszú életűek (amit bőségesen illusztrálnak Fishberg összegyűjtött statisztikái).

Az ellenséges nyomás, amely a gettót körülvette, a hűvös megvetéstől az erőszak sporadikus megnyilvánulásain át a szervezett pogromokig terjedt. Az élet ilyen körülmények között évszázadokon át a legnagyobb dumájúak, a legjobban alkalmazkodók, a szellemileg legrugalmasabbak túlélésének, egyszóval a gettótípusnak kedvezett kényszerűen. Hogy az ilyen pszichológiai vonások örökletes hajlamon alapulnak-e, amelyekre a szelektív folyamat hatott, vagy pedig társadalmi örökség viszi-e tovább a gyermekkori kondicionálás révén, ma is heves vita tárgya az antropológusok között. Még azt sem tudjuk, hogy milyen mértékben tulajdonítható a magas IQ az öröklésnek és mennyire a milliónek. Vegyük például a zsidók egykor közmondásos absztinenciáját, amit egyes alkoholizmus-szakértők a zsidók faji vonásának tekintettek. De ugyanúgy

lehet a gettó másik örökségének tekinteni, mint a tudattalan maradványát annak az évszázadokon át bizonytalan körülmények között folytatott életnek, amelyben az óvatosság minden csökkenése veszélyt jelentett; a zsidónak a sárga csillaggal a hátán óvatosnak és józannak kell maradnia, miközben derűs lenézéssel figyelte "a részeg gój" bohóckodását. A húzódozást az alkoholtól és a kicsapongás más formáitól a szülők egymást követő nemzedékeken át nevelték bele a gyermekeikbe, amíg azután a gettó emléke elhalványult és a fokozódó asszimilációval különösen az angolszász országokban az alkoholfogyasztás fokozatosan megnőtt, így az absztinenciáról is, mint olyan sok más zsidó jellemvonásról, kiderült, hogy tulajdonképpen társadalmi és nem biológiai örökség tárgya. Végül van itt még egy másik evolúciós folyamat, a szexuális szelekció, ami hozzájárulhatott azoknak a vonásoknak a kialakulásához, amelyeket kezdünk tipikusan zsidónak tekinteni. Úgy látszik, Ripley volt az első, aki ezt sugalmazta (kiemelés tőle): "A zsidó alaposan kevert a *faji leszármazás* vonalán, másrészt ő legális örököse minden judaizmusnak, ami a választás dolga... Ez életének minden részletét érintette. Miért ne hatna ez ki a szépségideáljára is és miért ne befolyásolná a szexuális választását, csakúgy, mint a házastársnak a megválasztását? Ennek az eredménye így öröklés útján is hangsúlyt kapott."

Ripley nem vizsgálta meg a gettó "szépségideálját". De Fishberg megtette és egy tetszetős állításra jutott: "A szigorúan ortodox kelet-európai zsidó szemében egy erős, izmos személy egy Ézsau. Jákob fiának az ideálja az évszázadok folyamán a tizenkilencedik század közepéig "egy szelíd fiatalember". Ez vérszegény, törékeny, karcsú ifjú volt elmélázó arckifejezéssel, csupa ész, semmi testi erő. De így folytatja: "Nyugat-Európában és Amerikában jelenleg erőteljes tendencia érvényesül az ellenkező irányban. Sok zsidó büszke arra, hogy nem néz ki zsidónak. Tekintettel erre el kell ismerni, hogy aligha van fényes jövője az ún. »zsidó« magatartás irányának."

A legkevésbé, tehetjük hozzá, a fiatal izraeliek között.

Összefoglalás

Ennek a könyvnek az első részében megkíséreltem felvázolni a fellelhető gyér források alapján a kazár birodalom történetét.

A második részben, az V-VII. fejezetben összegyűjtöttem a történelmi bizonyítékokat, amelyek arra engednek következtetni, hogy a keleti zsidóságnak - és ezzel a világ zsidóságának - a zöme inkább kazár-török, semmint szemita eredetű.

Ebben az utolsó fejezetben megpróbáltam kimutatni, hogy az antropológia bizonyító anyaga a történelemmel megegyezően megcáfolja azt a köztudatba begyökerezett hiedelmet, hogy a zsidó fajta a bibliai törzsből származik.

Az antropológus nézőpontjából a tények két csoportja szól ez a hiedelem ellen: a zsidók nagyfokú *különbözősége* a fizikai jellegzetességeket illetően, és *hasonlóságuk* ahhoz, a nem-zsidó populációhoz, amely között élnek. Mindkettő tükröződik a testmagasságról, a koponyaindexről, a vércsoportokról, a haj- és szemszínről stb. készült statisztikákban. Bármelyikét vesszük is ezeknek az antropológiai kritériumoknak mutatoul, mind azt mutatják, hogy nagyobb a hasonlóság a zsidók és a nem-zsidó házigazda nemzetük, mint a különböző országokban élő zsidók között. Ennek a helyzetnek az összefoglalására javasoltam a képleteket $G_a - J_a < J_a - J_b$ és $G_a - G_b \simeq J_a - J_b$.

A nyilvánvaló biológiai magyarázat mindkét jelenségre: fajkeveredés, ami

különböző történelmi szituációkban különböző formákat öltött: összeházasodás, nagyarányú térítő tevékenység, nemi erőszak, mint a háború és a pogrom állandó (legalizált vagy megtúrt) kísérője.

Az a hiedelem, hogy a statisztikai adatok ellenére is létezik egy felismerhető zsidó típus, nagyobb részben, de nem teljes egészében, különböző téves értelmezéseken alapul. Figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy azok a vonások, amelyeket északi népekkel összehasonlítva tipikusan zsidónak tekintenek, megszűnnek azok lenni egy földközi-tengeri környezetben; nem vesz tudomást arról, hogy a társadalmi környezet hatása érvényesül a fizikumra és a viselkedésre: összetéveszti a biológiai a társadalmi örökléssel.

Mindamellett vannak bizonyos örökletes vonások, amelyek a kortárs zsidó bizonyos típusát jellemzik. A modern népeséggenetika fényében ezek nagymértékben azoknak a folyamatoknak tulajdoníthatók, amelyek évszázadokon át hatottak a gettó szegregációs környezetében: beltenyésztés, génsodródás, szelektív nyomás. Ez utóbbi többféle módon érvényesült: természetes kiválasztás (például járványok útján), szexuális kiválasztás és, bizonytalanabban, azoknak a jellemvonásoknak a kiválasztása révén, amelyek kedveztek a túlélésnek a gettó falain belül.

Ezekhez járult még a társadalmi öröklés a gyermekkori kondicionálással, ami hatalmas formáló és deformáló faktorként működött.

Mindezeknek a folyamatoknak része volt a gettótípus kialakításában. Ez a gettó utáni időben fokozatosan felhígult. A gettó előtti törzs genetikai összetételéről és fizikai megjelenéséről szinte semmit sem tudunk. Az ebben a könyvben előadott nézet szerint ez az "eredeti törzs" túlnyomóan török volt, ismeretlen mértékben keveredve régi palesztinai és egyéb elemekkel. Azt sem lehet megmondani, hogy az ún. tipikus vonások, mint a "zsidó orr" a szexuális szelekció produktuma-e a gettóban vagy pedig egy különösen "szívós" törzsi génnek a megnyilvánulása. Minthogy a "felhajló orrszárny" gyakori a kaukázusi népeknél és ritka a szemita beduinok között, még egy mutatónk van a "tizenharmadik törzs" uralkodó szerepére, amelyet a zsidók biológiai történetében játszott.

I. FÜGGELÉK MEGJEGYZÉS AZ ÍRÁSMÓDHOZ

Az írásmód ebben a könyvben következetesen következetlen. Következetes annyiban, hogy ahol más szerzőket idéztem, megtartottam a tulajdonnevek általuk alkalmazott írásmódját (mi mást is tehettem volna?); ez arra a nyilvánvaló következetlenségre vezetett, hogy ugyanaz a személy, város vagy törzs gyakran más és más írásmóddal szerepel a különböző oldalakon, így kazár, khazar, Chazar, Chozar, Chozr etc.; de ugyanígy Ibn Fadlan és ibn Fadlan; Al Maszudi és al-Maszudi. Ami a saját szövegemet illeti, azt az írásmódot választottam, amely a legkevésbé rémíti el az angol nyelvű olvasót, aki véletlenül nem hivatásos orientalista.*

* Amelyik név a magyar irodalomban megtalálható, a fordításban ezzel az írásmóddal szerepel; az arab, héber, perzsa nevek pedig a magyar fonetikai átírásban (Keleti nyelvek magyar helyesírása, 1981).

Tetemes nehézségek adódnak a modern arab szövegek átírásában, de ez a zűrzavar még csak fokozódik, ha az orientalisták középkori szöveget vesznek a

kezükbe, amelyek még további problémákat vetnek fel a gondatlan másolók csonkításai következtében. "Ebn Haukál" (vagy ibn-Hawkal) első angol fordítását 1800-ban Sir William Ouseley Knt. LL. D.* adta közre. Sir William kiváló orientalista előszavában ezt a megindító *cri de coeur*-t hallatta:

* Ibn Hawkal a könyvét arabul írta, de Ouseley egy perzsa fordításból fordította.

Azok a nehézségek miatt, amelyek a betűk szabálytalan kombinációjából, egy szónak egy másikkal való összecseréléséből és egyes sorokban a diakritikus pontok teljes elhagyásából adódnak, nem is panaszkodnék, mert a szokás, a kitartó figyelem képessé tett arra, hogy leküzdjem őket általános leírások szövegrészeiben vagy a mindennapos szerkesztésű mondatokban; de addig soha nem látott vagy hallott személy- és helységneveknél és ahol a szöveg összefüggése nem tud a kibetűzésben segíteni, ha elhagyták a diakritikus pontokat, csak a találgatás pótolhatja ezeket vagy az egybevetés egy tökéletesebb szöveggel...

Annak ellenére, amit éppen mondtam, és ámbár a héber, arab és perzsa irodalomról író, igen művelt szerzők már tettek észrevételeket ugyanerről a témáról, talán szükséges lehet egy konkrét példán demonstrálni ezeknek a diakritikus pontoknak (amelyeket a lemásolók gyakran elhagytak) a rendkívüli befolyását. Egy példa elég lesz. Tegyük fel, hogy a Tibet nevet alkotó három betűt megfosztják diakritikus pontjaiktól. Az első betű egy pont elhelyezésével fölötte N-t jelent, két ponttal T-t, három ponttal TH-t vagy S-t; egy ponttal alatta B lesz, két ponttal Y és három ponttal P. Hasonló módon változna a második betűjel is, a harmadik betűjel a pontok alkalmazásával lehetne B, P, T és TH vagy S.

II. FÜGGELÉK KOMMENTÁR A FORRÁSOKHOZ

(A) Régi források

Ismereteink a kazár történelemről főleg arab, bizánci, orosz és héber forrásokból származnak, alátámasztva perzsa, szír, örmény, grúz és török eredetű bizonyító anyaggal. Csak néhány jelentősebb forráshoz fogok észrevételt fűzni.

1. Arab

A korai arab történészek valamennyi többitől különböznek műveiknek páratlan formájában. Minden eseményről a szemtanúk vagy kortársak szavaival számolnak be, ami a végső elbeszélőhöz közbenső tudósítók láncán át jut el, amelynek mindegyike kézzől kézre adta tovább az eredeti jelentést a következőnek. Gyakran ugyanaz a beszámoló jelenik meg két vagy több, enyhén eltérő formában, ami a jelentéstevők különböző láncain át jut el a szerzőhöz. Gyakran mondják el ugyanazt az eseményt vagy egy fontos részletet többféle módon, több egykorú beszámoló alapján, amelyek a végső elbeszélőhöz a továbbítás különböző vonalain jutottak el... Az elv mindig is az, hogy amit egyszer már jól elmondtak, azt nem kell újra más szavakkal elbeszélni. Ezért az író olyan szorosan ragaszkodik forrásának betűihez, amennyire csak tud, úgyhogy egy egészen késői író gyakran ugyanazokat a szavakat ismétli meg, amelyeket az első elbeszélő írt le...

Így ír ennek a szakterületnek két klasszikus tekintélye, H. A. R. Gibb és M. J. de Goeje közös cikkében az arab történelemírásról az *Encyclopaedia Britannica* korábbi kiadásaiban. Ez megmagyarázza a gyötrelmes nehézségeket az eredeti forrás felkutatásában - amely elég gyakran el is veszett - a későbbi történészek, kompilátorok és plagizátorok egymást követő verzióin át. Így gyakran lehetetlen egy epizódra vagy az ügyek állásának a leírására egy bizonyos országban egy dátumot megadni; és az időpont megadásának bizonytalansága egy egész évszázadra terjed ki olyan részletekben, ahol a szerző egy bizonyos beszámolót jelen időben ír le anélkül, hogy világosan jelezné: valamilyen forrást idéz a régmúlt időkből. Ehhez járul még a személyek, törzsek és földrajzi helyek azonosításának a nehézsége az írásmód zűrzavarának a következtében, meg a leíróknak a kiszámíthatatlansága. Az eredmény egy mozaikrejtvény, amelyből az összerakandó darabok fele hiányzik, más, idegen eredetű darabok vannak belekeverve és csak a kép pusztá körvonalai különböztethetők meg.

A fő arab beszámolókat Kazáriáról, amelyeket ezeken az oldalakon a leggyakrabban idézünk, Ibn Fadlan, al-Istakhri, Ibn Haukal és al-Maszudi művei. De ezek közül csak keveset lehet "elsődleges" forrásnak tekinteni, mint Ibn Fadlant, aki közvetlen tapasztalatokról szól. Ibn Haukal beszámolója, amit kb. 977-ben írt, majdnem teljes egészében Istakhri beszámolóján alapul, amit pedig az 932 körül írt. Ez viszont feltehetően el-Balkhi geográfus elveszett művén alapul, amit az 921 körül írt.

Ezeknek a tudósoknak az életéről és tudományuknak a minőségéről nagyon keveset tudunk. Ibn Fadlan, a diplomata és körültekintő megfigyelő az egyetlen, akinek az alakja élénken kirajzolódik. Azonban amint végigmegyünk a lánc hosszában a tizedik századon, megfigyelhetjük az egymást követő stádiumokat a történelemírás fiatal tudományának a fejlődésében. El-Balkhi, az első szem a láncban, jelzi az arab geográfia klasszikus iskolájának a kezdetét, amelyben a fő hangsúly a térképeken van, míg a leíró szöveg csak másodlagos fontosságú. Isztakhri már észrevehető javulást mutat a hangsúly áthelyezésével a szövegre. (Az életéről semmit sem tudunk; és ami fennmaradt az írásaiból, az nyilvánvalóan csak egy nagyobb mű szinopszisa.) Ibn Haukallal (akiről csak annyit tudunk, hogy utazó kereskedő és misszionárius volt) határozott fejlődés tapasztalható; a szöveg már nem csupán a térképek magyarázata (mint Balkhinál és részben Isztakhrinál is), hanem beszámoló lesz a saját jogán.

Végül Jakuttal (1179-1229) két századdal később elérünk a kompilátorok és enciklopédisták korába. Óróra legalább annyit tudunk, hogy Görögországban született, mint fiatal fiút eladták Bagdadban, a rabszolgapiacra egy kereskedőnek, aki jól bánt vele és mint egyfajta kereskedelmi utazót használta fel. Szabadon bocsátása után utazó könyvkereskedő lett és végül Moszulba költözött, ahol a nagy földrajzi és történelmi enciklopédiáját írta. Ez a jelentős munka magába foglalja Isztakhri és Ibn Fadlan beszámolóját a kazárokról. Azonban Jakut, sajnos, Isztakhri beszámolóját is, tévesen, Ibn Fadlannak tulajdonítja. Minthogy pedig a két beszámoló fontos pontokban különbözik, ha ugyanannak a szerzőnek tulajdonítjuk őket, akkor különböző képtelenségek állnak elő azzal a következménnyel, hogy Ibn Fadlan egyes modern történészek szemében valamelyest hitelét veszítette.

De az események folyása megváltozott, amikor Ibn Fadlan beszámolójának teljes szövegét felfedezték egy régi kéziratban Meshedben, Perzsiában. A felfedezést, ami nagy szenzációt keltett az orientalisták között, 1923-ban Dr. Zeki Validi Tógán tette (akiről később bővebben is írunk). Ez nemcsak megerősítette azoknak a szakaszoknak a hitelességét, ahol Fadlan a kazárokról számol be és amelyeket Jakut idézett, de tartalmazott olyan szakaszokat is, amelyeket Jakut kihagyott és amelyek így, ezt megelőzően, ismeretlenek voltak.

Ezenfelül a Jakut keltette zűrzavar után Ibn Fadlant és Isztakhri/Ibn Fadlant mint egymástól független forrásokat ismerték fel, amelyek kölcsönösen megerősítik egymást.

Ugyanaz a megerősítő érték fűződik Ibn Ruszta, al-Bekri vagy Gardezi beszámolóihoz, amelyeket csak kevés alkalmam volt idézni, pontosan azért, mert tartalmuk lényegében hasonló a fő forrásokéhoz.

Egy másik, ezektől nyilvánvalóan független forrás volt al Maszudi (meghalt kb. 956-ban), akit "az arab Hérodotoszként ismernek. Kielégíthetetlenül kíváncsi, fáradhatatlan utazó volt, de a modern arab történészeknek, úgy látszik, meglehetősen epés a véleményük róla. Így az Iszlám Enciklopédia azt mondja róla, hogy utazásait "nagy tudásszomj motiválta, de az felületes volt, nem mély. Nem foglalkozott eredeti forrásokkal, hanem megelégedett felszínes informálódással és kritikátlanul fogadott el meséket és legendákat."

De hát ugyanezt el lehet mondani más középkori keresztény és arab történetírókról is.

2. Bizánc

A bizánci források közül messze a legértékesebb Bíborbanszületett Konstantin műve *De Administrando Imperio* (A birodalom igazgatásáról, amit 950-körül írt. Ez nem csupán azok az információk miatt fontos, amelyeket magukról a kazárokról tartalmaz (és különösen a magyarokhoz fűződő viszonyukról), hanem azok az adatok miatt is, amelyeket a ruszokról és az északi sztyeppék népeiről szolgáltat.

Konstantin (904-959), a tudós-császár magával ragadó személyiség volt. Nem csoda, hogy amint Arnold Toynbee bevallotta, "elvesztette nála a szívét" - szerelem a múlttal, ami már egyetemi hallgató korában kezdődött. Ennek a végső eredménye Toynbee monumentális műve: *Constantine Porphyrogenitus and his World* (Bíborbanszületett Konstantin és világa), ami 1973-ban jelent meg, amikor a szerző nyolcvannégy éves volt. Amint a cím jelzi, a hangsúly ugyanannyira van Constantine Porphyrogenitus személyiségén és művén, mint annak a világnak a körülményein, amelyben ő - és a kazárok - éltek.

De azért Toynbee csodálata Konstantin iránt nem bírta rá arra, hogy szemet hunyjon a császár, mint tudós korlátjai fölött: "A *De Administrando Imperio*-ban összegyűjtött információt különböző időpontokban, különböző forrásokból szedte össze és a produktuma nem egy olyan könyv, amelyben a szerző megemésztette és összerendezte az anyagot; az iratok gyűjteménye, amit csak felületesen szerkesztettek össze." És később: *De Administrando Imperio* és *De Caeremoniis* abban az állapotban, ahogyan Konstantin ezeket az utókorra hagyta, a legtöbb olvasót meg fogja hökkenteni, mert szájalmas zűrzavar." (Konstantin maga megindítóan meg volt győződve arról hogy a *De Caeremoniis* »technikai mestermű« és amellet »az egzakt tudományosság és a passzióból végzett munka emlékműve«) Hasonló bírálatnak adott hangot korábban Bury és Macartney, megkísérelve rendbe szedni Konstantin ellentmondó állításait a magyarok vándorlásairól:

"Jól tesszük, ha emlékszünk a *De Administrando Imperio* szerkezetére - a legkülönbözőbb forrásokból származó feljegyzések sorozata, amelyek gyakran megismétlik egymást, gyakran pedig ellentmondanak egymásnak, és amelyeket a leghevenyészettebb szerkesztéssel férceltek össze/'

De óvakodnunk kell attól, hogy a fürdővízzel kiöntsük a gyereket is, amire a

tudományos bírálatok gyakran hajlamosak. Konstantin olyan kiváltságos helyzetben volt a birodalmi archívumokban végzett kutatásaiban és abban, hogy első kézből kapta a hivatalnokainak és követeinek a jelentését, amikor azok külföldi kiküldetéseikből visszatértek, mint egyetlen más történész sem. A megfelelő óvatossággal kezelve és más forrásokkal összevetve, a *De Administrando* értékes fényt vet erre a sötét korszakra.

3. Oroszok

A szájhagyomány útján továbbadott folklórtól, a legendáktól és énekektől (mint amilyen a "Legendás ének Igor seregéről") eltekintve, a legrégebb írott forrás orosz nyelven a *Povezt Vremennikh Let*, szó szerint "Mese a régmúlt évekről", amelyre a különböző szerzők különféle módon, mint *A legelső orosz krónika*, *A régi orosz krónika*, az *Orosz Krónika*, *Pszeudo-Nestor* vagy az *Annalesek könyve* hivatkoznak. Ez a tizenkettedik század második felében a régebbi, tizenegyedik század kezdetétől megjelent krónikák verzióiból készült kompiláció, de felöleli a még korábbi hagyományokat és feljegyzéseket is. Ezért tartalmazhat, amint az Vernadsky megjegyzi, "fragmentumokat autentikus információkból, egészen a hetedikről a tizedik századig terjedő időszakra vonatkozóan", ami a kazár történelem szempontjából alapvető fontosságú periódus. A mű fő kompilátora és szerkesztője valószínűleg a tudós szerzetes, Nestor (született 1056-ban) a kijevi barlangkolostorból, de ez a szakértők között vita tárgya (innen a Pszeudo-Nestor megjelölés). A szerzőség kérdésétől eltekintve a *Povezt* felbecsülhetetlen értékű (bár nem tévedhetetlen) vezető arra az időszakra, amelyről tudósít. Sajnos az 1112. évvel véget ér, éppen, amikor a kazárok rejtélyes eltűnésének a folyamata elkezdődik.

A középkori héber forrásokat Kazáriára vonatkozólag a III. függelékben vitatjuk meg.

(B) Modern irodalom

Vakmerő dolog lenne magyarázó jegyzeteket fűzni hírneves modern történészekhez, akiket ezeken az oldalakon idéztünk, mint Toynbee vagy Bury, Vernadsky, Baron, Macartney etc., akik a kazár történelem valamilyen aspektusáról írtak. A következő megjegyzéseket azokra a szerzőkre korlátozzuk, akiknek az írása a probléma vonatkozásában központi fontosságú, de akik a közönségnek csak egy speciális érdeklődésű része előtt ismertek.

Ezek között a legelső a néhai Paul E. Kahle professzor és egykori tanítványa, Douglas Morton Dunlop, ennek a könyvnek a megírása idején a közép-keleti (a magyar szóhasználatban közel-keleti) történelem professzora a Columbia Egyetemen.

Paul Eric Kahle (1875-1965) Európa egyik vezető orientalistája és maszoréta tudósa. Kelet-Poroszországban született, lutheránus pappá szentelték és hat évet töltött, mint lelkipásztor, Kairóban. Ezt követően különböző német egyetemeken oktatott és 1923-ban a híres keleti szemináriumnak az igazgatója lett a bonni egyetemen. Ez egy nemzetközi tanulmányi központ, amely az egész világról vonzott orientalistákat. "Nem lehet kétséges" - írta Kahle -, "hogy a szeminárium nemzetközi jellege, a személyzete, a hallgatói és látogatói nyújtották a legjobb védelmet a náci befolyás ellen és képessé tettek bennünket arra, hogy a náci uralom közel hat esztendeje alatt Németországban zavartalanul folytassuk munkánkat... Éveken át én voltam az egyetlen professzor Németországban, akinek zsidó asszisztense volt, egy lengyel rabbi."

Nem csoda, hogy tökéletes árja származása ellenére Kahle végül is 1938-ban

kivándorolni kényszerült. Oxfordban telepedett le, ahol még két újabb doktorátust szerzett (filozófiában és teológiában). 1963-ban visszatért szeretett Bonn-jába, ahol 1965-ben meghalt. A British Museum katalógusa huszonhét címet tartalmaz, ami érdeméül szolgál, közöttük *The Cairo Geinza* és *Studies of the Dead Sea Scrolls* (Tatulmány a holt-tengeri tekercsekről).

Kahle hallgatói között volt Bonnban a háború előtt a fiatal orientalista, D. M. Dunlop.

Kahle-t mélységesen érdekelte a kazár történelem. Amikor a belga történész, Henri Grégorie professzor 1937-ben egy cikket közölt, amelyben kétségbe vonta a "kazár levelezés" hiteles voltát, Kahle elővette őt: "Grégorie-nak rámutattam néhány pontra, amelyekben nem lehet igaza és módom volt megvitatni vele valamennyi problémát, amikor 1937 decemberében meglátogatott Bonnban. Elhatároztuk, hogy írunk egy bőséges, közös közleményt, de a politikai helyzet következtében a terv kivihetetlen volt. Így javasoltam egy régi bonni tanítványomnak, D. M. Dunlopnak, hogy ő végezze el helyettünk ezt a feladatot. Ő olyan tudós volt, aki képes volt a héber és az arab forrásokkal foglalkozni, ismert egy csomó más nyelvet és megfelelő kritikai gyakorlata volt egy ilyen nehéz feladathoz." Ennek a tudományos tranzakciónak lett az eredménye Dunlop műve: *The History of the Jewish Kazars* (A zsidó kazárok története), ami 1954-ben jelent meg a Princeton University Press kiadásában. Eltekintve attól, hogy felbecsülhetetlen értékű forrásmunkája a kazár történelemnek, újabb bizonyítékokkal szolgál a "levelezés" (lásd a III. függelék) hitelességéhez, amit Kahle teljes egészében helybenhagyott. Professzor Dunlop, aki 1909-ben született, mellesleg egy skót hittudós fia és a *Who's who*-ban (Ki kicsoda?) felsorolt hobbijai "hegymászás és skót történelem", így azután a kazár judaizmus két fő méltatója napjainkban északi germán, egyházi származású jó protestáns.

Kahle-nak egy másik tanítványa viszont az egészen más származású Ahmed Zeki Validi Tógán, Ibn Fadlannak a Kazária körüli utazását tartalmazó Meshed-kéziratnak a felfedezője volt. Hogy kellően érvényre juttassam ezt a színes karaktert, nem tehetek jobbat, mint hogy idézek Kahle emlékirataiból:

Jó néhány kiváló orientalista tartozott a (bonni) szeminárium személyzetéhez. Közöttük említhetném Dr. Zeki Validit, Sir Stein Aurél különleges pártfogoltját, egy baskirt, aki a kazáni egyetemen végezte a tanulmányait és már az első világháború előtt elkötelezte magát a pétervári akadémián a tudományos munkára. A háború alatt és utána aktív volt, mint (a bolsevistákkal szövetséges) *baskir hadsereg* vezetője, amelyet nagyrészt ő szervezett meg. Részt vett az orosz dumában és egy ideig a Hatok Bizottságában, amelynek Lenin, Sztálin és Trockij is tagja volt. Később összeütközésbe került a bolsevistákkal és Perzsiába menekült. Mint a török nyelv szakértője - minthogy a baskir török nyelv - 1924-ben Musztafa Kemál nevelésügyi minisztériumának a szakértője lett és később a török nyelv professzora az isztambuli egyetemen. Hét év után azt kívánták tőle, mint a többi professzoroktól Isztambulban, hogy azt tanítsa, minden civilizáció a világon a törököktől ered. Erre lemondott, Bécsbe ment és középkori történelmet tanult Dopsch professzornál. Két év után megkapta a doktori fokozatot egy kiváló disszertációja alapján Ibn Fadlan utazásairól az északi bolgárokhoz, türkökhöz és kazárokhoz; az arab szöveget ő fedezte fel egy kéziratban, Meshedben. Én később publikáltam a könyvét az "Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes"-ben (Értekezések a Napkelet tudományáról). Bécsből én alkalmaztam, mint előadót és később, mint tiszteletbeli professzort, Bonnban. Igazi tudós volt, nagy tudású ember, mindig készen a tanulásra és az együttműködés vele nagyon gyümölcsöző volt. 1938-

ban visszament Törökországba és ismét a török nyelv professzora lett az isztambuli egyetemen.

Volt még egy másik, más módon lenyűgöző alakja a kazár történetnek; Hugo von Kutschera báró (1847-1910). Egyike volt az elsőnek, aki a keleti zsidóság kazár eredetének az elméletét kezdeményezte. Mint magas rangú osztrák köztisztviselő fiát, diplomáciai pályára szánták és Bécsben, a Keleti Akadémián tanult, ahol szakavatott nyelvész lett, tökéletesen elsajátította a török, arab, perzsa nyelvet és más keleti nyelveket. Azután, hogy Konstantinápolyban az osztrák-magyar nagykövetségen teljesített szolgálatot, mint attasé, 1882-ben Bosznia-Hercegovina tartományoknak, amelyeket nemrég okkupált Ausztria-Magyarország, a közigazgatási igazgatója lett Szarajevóban. Jártassága a keleti életmódban népszerű alakká tette Bosznia mozlímjai között és hozzájárult a tartomány (relatív) pacifikálásához. A bárói címmel és különböző kitüntetésekkel jutalmazták.

1909-ben vonult nyugalomba és utána napjait egész életén át tartó hobbijának, az európai zsidóság és a kazárok kapcsolatának szentelte. Már mint fiatal embert meghökkentette Törökországban és a Balkánon a kirívó különbség a szefárd és az askenázi zsidók között. A régi források tanulmányozása a kazárok történelméről arra az egyre fokozódó meggyőződésre vezette, hogy azok legalább részleges választ adhatnak a problémára. Amatőr történész volt (bár szinte professzionista nyelvész), de a tudományos képzettsége rendkívüli; nem nagyon van olyan 1910 előtt ismert arab forrás, amely a könyvéből hiányozna. Sajnos meghalt, még mielőtt a bibliográfiát és hozzá az utalásokat összeállíthatta volna. A munkája: *Die Chasaren - Historische Studie* (A kazárok - történelmi tanulmány) a halála után, 1910-ben jelent meg. Ámbár egy második kiadásra is hamarosan sor került, a történészek csak ritkán említik meg.

Abraham N. Poliak 1910-ben született Kijevben; családjával 1923-ban ment Palesztinába. A középkori zsidó történelem tanszékét foglalta el, és számos héber nyelvű könyv szerzője, köztük *Az arabok története; Feudalizmus Egyiptomban 1250-1900; Izrael geopolitikája és a Közel-Kelet* stb. Tanulmánya: "A kazárok áttérése a zsidó vallásra" 1941-ben jelent meg a *Zion* héber folyóiratban és élénk vitához vezetett; a könyve: *Kazária* még inkább. Ez 1944-ben jelent meg Tel Avivban, héber nyelven és - talán érthető - ellenséges fogadtatásban részesült, mint ami megkísérli aláaknázni a szent hagyományt, hogy a mai zsidóság a bibliai törzs leszármazottja. Nevét az *Encyclopaedia Judaica* 1971-72. nyomásában meg sem említik.

Mathias Miesest, akit a keleti zsidóság és a jiddis nyelv eredetére vonatkozólag idéztem, mégis nagy tudományos becsben tartják. 1885-ben, Galíciában született, nyelvészetet tanult és a jiddis filológia úttörője lett (noha többnyire német, lengyel vagy héber nyelven publikált). Kiemelkedő alakja volt a jiddis nyelvről tartott első konferenciának 1908-ban Csernovicban, és két könyvét: *Die Entstehungsursache der jüdischen Dialekte* (A jiddis dialektusok keletkezésének okai, 1915) *Die jiddische Sprache* (A jiddis nyelv, 1924) a maguk nemében klasszikus műveknek tartják.

Mieses utolsó éveit Krakkóban töltötte; 1945-ben Auschwitz célállomással deportálták és az úton meghalt.

III. FÜGGELÉK A "KAZÁR LEVELEZÉS"

1.

A levélváltás a spanyol államférfi, Haszdáj ibn Saprut és József, Kazária királya között, hosszú időn át megigézta a történészeket. Igaz - amint Dunlop írta - "hogya a kazár levelezés fontosságát eltúlozták. Ez idő szerint lehetséges a kazár történelmet néhány részletében rekonstruálni anélkül, hogy segítségért fordulnánk Haszdáj és József leveleihez." Az olvasót azonban mégis érdekelheti egy rövid áttekintés arról, mit tudunk ezeknek a dokumentumoknak a történetéről.

Haszdáj levele nyilván 954 és 961 között íródott, mert - úgy tudják - az a kelet-európai küldöttség, amelyet levelében említ (III. 3-4.), Cordobát 954-ben látogatta meg és Abd-al-Rahman kalifa, akiről, mint uralkodójáról szól, 961-ig uralkodott. Hogy a levelet tulajdonképpen Haszdáj titkára, Menahem ben Saruk fogalmazta - akinek a neve Haszdájé után megjelenik az akrosztichonban - azt Landau állapította meg az összehasonlításból Menahem egyéb fennmaradt műveivel, így Haszdáj levelének a hiteles volta már nem vita tárgya, de József választát illetően a bizonyíték szükségképpen közvetettebb és bonyolultabb.

A levelezés legkoraibb ismert említése a tizenegyedik és tizenkettedik századból datálódik. 1100 körül a barcelonai rabbi, Jehuda ben Barzillai írta könyvében - *Széfer ha-Ittim* "Az ünnepek könyve" -, amely hosszú utalásokat, beleértve közvetlen idézeteket is tartalmaz József királynak Haszdájhoz írt válaszára. A szóban forgó bekezdés Barzillai művében így kezdődik:

Más kéziratok között egy levélnek a másolatát is láttuk, amelyet József király, Áron fia, a kazár pap írt R. Haszdáj bar Izsáknak.* Nem tudjuk, hogy a levél hiteles-e vagy sem és hogy a kazárok, akik türkök, valóban áttértek-e. Nem világos, hogy mindaz, ami a levélben írva van, tény és való-e vagy sem. Lehet, hogy valótlanságok vannak benne, vagy az emberek hozzátehettek valamit, vagy lehet tévedés az írnok részéről... Azért írunk ebben a könyvben olyan dolgokat, amelyek túlzottnak látszanak, mert József király leveléből az derül ki, hogy ő azokra a kérdésekre válaszolt, amelyeket Haszdáj tett föl neki: hogy milyen családból való, milyen a király helyzete, miként került a Jelenlevő szárnyai alá (azaz hogyan tért át a zsidó hitre) és mekkora a királysága, mekkorák a birtokai. Minden pontra válaszolt, minden részletet leírt a levelében..

* Haszdáj neve héberül bar Izsák Saprut. Az R. (Rabbi helyett) udvariassági címzés.

Barzillai még többet is idéz József leveléből és beszámol válaszának más részleteiről is, így nem hagy kétséget afelől, hogy a válasz 1100-ban már létezett. Különösen meggyőző a rabbi tudományos szkepticizmusa. Minthogy a vidéki Barcelonában élt, nyilván csak keveset vagy éppen semmit sem tudhatott a kazárokról.

Az az idő körül, amikor rabbi Barzillai a könyvét írta, az arab krónikás, Ibn Haukal, szintén hallott kósza híreket Haszdáj kapcsolatáról a kazárokkal. Fennmaradt egy talányos feljegyzés, amelyet Ibn Haukal vetett papírra egy kéziratos térképre, A. H. 479, vagyis A. D. 1086 keltezéssel. Ezt írja:

Haszdai ibn-Ishaq* azt gondolja, hogy a nagy, hosszú hegység (a Kaukázus) kapcsolatban van Arménia (Örményország) hegyeivel és áthalad a görögök országán, kiterjed Khazaránig és Arménia hegyégeiig. Jól tájékozott volt ezekről a részokról, mert meglátogatta őket és találkozott legfőbb királyaikkal és vezető embereikkel.

* Haszdáj nevének arab verziója.

Nem látszik valószínűnek, hogy Haszdáj valóban meglátogatta Kazáriát; de emlékszünk, hogy felajánlotta ezt a levelében és József lelkesen üdvözölte eme szándékát a válaszában. A buzgó Haukal talán hallott valami pletykát a levelezésről és abból következtetett; ez nem ismeretlen gyakorlat annak az időnek a krónikásai között.

Vagy ötven évvel később (1140) Jehuda Halévi megírta filozófiai traktátusát: "A kazárok" (*Kuzri*). Mint már mondtuk, kevés információt tartalmaz, de beszámolója a kazárok áttéréséről a zsidó vallásra nagy vonalakban egyezik azzal, amit József ad meg Sapruthoz írott válaszában. Halévi ugyan nem hivatkozik kifejezetten a levelezésre, de hát a könyve főleg teológiával foglalkozik, és nem vesz figyelembe történelmi vagy ténybeli vonatkozásokat. Talán olvasta a levelezés egy másolatát, mint a nála kevésbé tanult Barzillai ő előtte, de ez a megállapítás nem meggyőző.

Azonban teljesen meggyőző Ábrahám ibn Daud esetében (lásd fenn, II., 8.), akinek a népszerű, 1161-ben írt *Széfer-ha-Kabbalah*-ja (A kabala könyve) a következő bekezdést tartalmazza:

Izrael gyülekezetei találhatóak szétszórva idegenben, Szála városától a Maghrib végén, egészen Tahartig annak elején, Afrika végén (Ifriqijah, Tunis), egész Afrikában, Egyiptomban, a szabeánok országában, Arábiában, Babilóniában, Elámban, Perzsiában, Dedánban, a girgasitok országában, amit Zsurzsánnak hívnak, Tabarisztánban, olyan távol, mint Bajiam és az Itil folyó, ahol a kazár népek laknak, akik áttértek. A királyuk, József egy levelet küldött R. Haszdájnak, a herceg bar Izsák ben Saprutnak és tájékoztatta őt, hogy ő maga és egész népe a rabbanita hitet követi. Toledóban láttuk néhány ivadékukat, a bölcs tanítványait és azok mondták nekünk, hogy aki megmaradt közülük, az a rabbanita hitet követi.

2.

A kazár levelezés első *nyomtatott* verziójának egy héber vitairat: Kol Mebasszer. "A jó hír küldöttjének hangja" tartalmazza.* Konstantinápolyban adta ki 1577-ben vagy e körül Izsák Ábrahám Akris. Az előszóban Akris elmondja, hogy tizenöt évvel korábban utazása közben Egyiptomban kósza híreket hallott egy független zsidó királyságról (ezek a hírek valószínűleg az abesszíniai falashákra vonatkoztak); ezt követően hozzájutott "egy levélhez, amelyet a kazárok királyának küldtek, és a király válaszához". Akkor elhatározta, ki fogja adni ezt a levelezést, hogy lelkiert öntsön zsidó társaiba. Hitte-e vagy sem, hogy Kazária még létezik, az nem világos. Az előszót mindenesetre követte a két levél szövege, minden további megjegyzés nélkül.

* A vitairatnak két példánya maradt fenn két különböző kiadásból a Bodley könyvtárban.

De a levelezés nem maradt eltemetve Akris obskúrus kis pamfletjében. Vagy hatvan évvel a megjelenése után, ifjabb Johannes Buxtorfnak, a nagy műveltségű kálvinista tudósnek egy barátja elküldött egy példányt. Buxtorf szakavatott héber nyelvész volt, aki nagyszámú tanulmányt közölt a bibliai szövegmagyarázat és a rabbinikus irodalom területéről. Amikor elolvasta Akris pamfletjét, először ugyanolyan szkeptikus volt a levelezés hitelességét illetően, mint amilyen rabbi Barziílai volt ötszáz évvel előtte. De 1660-ban Buxtorf végül is kinyomatta mind a két levél szövegét héberül és latin fordításban, mint kiegészítést Jehudah Halévi kazárokról szóló könyvéhez. Ez talán kézenfekvő, de nem nagyon szerencsés ötlet volt, mert belefoglalva Halévi meseszerű történetébe, azzal ugyanegy fedél alatt, aligha kelthette fel a történészek

hajlandóságát arra, hogy a levelezést komolyan vegyék. Már csak a tizenkilencedik században változott meg a magatartásuk, amikor egymástól független forrásokból több vált ismertté a kazárokról.

3.

Az egyetlen *kézirat* verzió, amely tartalmazza mindkettőt, Haszdáj levelét és József válaszát, a Christ Church könyvtárában van, Oxfordban. Dunlop és egy orosz szakértő, Kokovcov szerint a kézirat "feltűnően szoros hasonlatosságot mutat a nyomtatott szöveghez" és "közvetlenül vagy közvetve, a nyomtatott szöveg forrásául szolgált". Valószínűleg a tizenhatodik századból származik, és azt hiszik, hogy a Christ Ghurch főesperesének, John Felinek a birtokában volt (akit Thomas Brown tett halhatatlanná a soraival: "Nem szeretlek, Dr. Feli" ...).

Egy másik kéziratot, amely József válaszát tartalmazza, de Haszdáj levelét nem, a leningrádi nyilvános könyvtárban őriznek. Ez lényegesen hosszabb, mint Akris szövege vagy a Christ Church kézirata, ennek megfelelően úgy ismerik, mint a hosszú verziót, megkülönböztetésül az Akris-Christ Church "rövid verziótól", amelyről úgy tűnik, hogy amannak a rövidítése. A hosszú verzió lényegesen öregebb is, valószínűleg a tizenharmadik századból származik, míg a rövid verzió a tizenhatodikból. Ribakov szovjet történész meggyőzően azt állítja, hogy a hosszú verzió - vagy egy még régebbi szöveg - középkori spanyol íródeák műve, azok szerkesztették és tömörítették, hogy József válaszában egy rövid változatát állítsák elő.

Ezen a ponton egy elterelő manőver keresztezi a régi nyomot. A hosszú verzió része a héber kéziratok és sírfeliratok ún. "Firkowich-gyűjteményének" a leningrádi nyilvános könyvtárban. Valószínűleg a kairói genizából jött, ahonnan a gyűjtemény kéziratainak a nagyobb része is származik. Ábrahám Firkowich színes, tizenkilencedik századbeli tudós volt, aki egyedül önmagában is megérdemelne egy függelék. Nagy tekintély volt ezen a területen, de vakbuzgó karaita is, aki azt akarta bebizonyítani a cári kormánynak, hogy a karaiták különböznek az ortodox zsidóktól és a keresztényeknek nem kellene őket azokkal szemben hátrányosan megkülönböztetni. Ezzel a dicséretes szándékkal megváltoztatott néhányat régi hiteles kézirataiból és sírfelirataiból egyes szavak közbeszúrásával vagy hozzáadásával, hogy azoknak karaita beállítást adjon, így a hosszú verziót, minthogy Firkowich kezén ment át, bizonyos bizalmatlansággal fogadták, amikor a halála után más kéziratok kötegében az orosz történész, Harkavi a gyűjteményben megtalálta. Harkavinak nem voltak illúziói Firkowich megbízhatóságát illetően, mert előzőleg ő maga leplezett le néhányat Firkowich hamisított közbeszúrásaiból. De azért Harkavinak nem voltak kételyei a kézirat régiségét illetően; 1879-ben közölte az eredeti héber szöveget és annak orosz és német fordítását is; elfogadta, mint József levelének korai verzióját, amelyből azután a rövid verzió származott. Harkavi kollégája (és riválisa), Chwolson egyetértett vele, hogy az egész dokumentumot ugyanaz a kéz írta és az nem tartalmaz semmiféle hozzátételt. Végül 1932-ben az orosz tudományos akadémia kiadta Paul Kokovcov irányadó könyvét, *A héber-kazár levelezés a tizedik században*, benne József válasza Leningrádban őrzött hosszú verziójának, a Christ Church-beli rövid verzióknak és az Akris-féle pamfletnek a faximiléjával. A három szöveg kritikus elemzése után arra a következtetésre jutott, hogy mind a hosszú, mind pedig a rövid verzió ugyanazon az eredeti szövegen alapul, amelyet általában - bár nem mindig hívebben őriz meg a hosszú verzió.

4.

Kokovcsov kritikai tanulmánya és különösen a kéziratok fakszimiléinek a közreadása gyakorlatilag lezárta a vitát - ami különben is csak a hosszú verziót érintette, de Haszdáj levelét és a válasz rövid verzióját nem.

Az eltérő vélemény hangja váratlan helyről hangzott el. 1941-ben Poliak kockáztatta meg azt az elméletet, hogy a kazár levelezés, ha nem egészében hamisítvány, de költött mű, amit a tizedik században írtak azzal a céllal, hogy terjesszék az információt a zsidó királyságról vagy hogy propagandát csináljanak neki. (Nem írhatták később, mint a tizenegyedik században, minthogy - amint láttuk - rabbi Barzillai 1100 körül olvasta a levelezést és Ibn Daud 1161-ben idézett belőle.) Ezt az első pillantásra tetszetős elméletet hatásosan döntötte meg Landau és Dunlop. Landau be tudta bizonyítani, hogy Haszdáj levelét valóban titkára, Menahem ben-Saruk írta, és Dunlop kimutatta, hogy Haszdáj levelében egy csomó kérdést tesz fel Kazáriáról, amelyekre József elmulasztja a választ. Ez biztosan nem a módja egy tájékoztató pamflet írásának:

Nem jön válasz Józseftől arra a kérdésre, hogyan vonul fel a templomba, és hogy a háború hatályon kívül helyezi-e a szombatot... Kifejezetten hiányzik az egyezés a levél kérdései és a válaszban azokra adott felelet között. Ezt alighanem annak a jeléül kell felfogni, hogy ezek való dokumentumok és nem irodalmi kitalálások.

Dunlop folytatja és feltesz egy talpraesett kérdést:

Miért tartalmaz Haszdáj levele, amely jelentősen hosszabb, mint a válasz, olyan, valóban nagyon keveset a kazárokról, ha az volt a cél - amint azt Poliak feltételezi -, hogy népszerű beszámolót adjon Kazáriáról? Ha a levél csak bevezetés a kazárokról szóló információhoz a válaszban, akkor bizony nagyon különös bevezetés, tele Spanyolországról és az Omajjádokról szóló adatokkal, amiknek semmi köze sincs Kazáriához.

Dunlop ezután egy nyelvészeti próbával zárja le a vitát, amely perdöntő módon bizonyítja, hogy a levelet és az arra adott választ két különböző személy írta. A bizonyíték a héber nyelvtan egy jellegzetes sajátosságára, az ún. megfordító vav használatára vonatkozik az igeidő meghatározásában. Nem fogom megkísérelni megmagyarázni ezt a bonyolult nyelvtani csalafintaságot,* hanem helyette egyszerűen idézem a táblázatot az eltérő módszerekről, amelyeket a levélben és a hosszú verzióban használtak a befejezett cselekvés jelzésére.

** Az érdeklődő olvasó felvilágosítást kaphat Weingrenn, J.: *A Practical Grammar for Classical Hebrew*, 2nd ed. (Oxford, 1959) munkájában.*

	Megfordító vav imperfectummal	Egyszerű vav perfectummal
Haszdáj levele	48	14
A válasz (a hosszú verzió)	1	95

A válasz rövid verziójában az első módszer (Haszdájé) harminchétszer, a második ötvenszer került alkalmazásra. De a rövid verzió az első módszert többnyire olyan bekezdésekben alkalmazta, ahol a fogalmazás eltér a hosszú verziótól. Dunlop azt mondja, ez annak a következménye, hogy a későbbi spanyol szövegkiadók átírták a hosszú verziót. Kimutatja azt is, hogy Haszdáj

levele, amit még spanyol nyelven írt, sok arabizmust tartalmaz (például al-khazar khazar helyett), míg a válaszban ilyesmi nincsen. Végül, ami a levelezés általános jellegét illeti, ezt mondja:

... Úgy látszik, semmi döntőt nem hoztak fel József válaszána eredetibb formájában, a hosszú verzióban annak ténybeli tartalma ellen. A stilisztikai különbség alátámasztja hitelességét. Ez akkora, mint amelyet az ember elvárhat olyan dokumentumokban, amelyek a zsidó világ nagyon távoli részeiből származnak, ahol a kultúra színvonala semmiképpen sem azonos. Talán szabad itt feljegyezni azt az impressziót, hogy a válasz nyelve általában kevésbé mesterkél, naivabb, mint a levél.

Összefoglalva: nehéz megérteni, miért vonakodtak régi történészek elhinni, hogy a kazár kagán képes volt lediktálni egy levelet, amikor ismert dolog volt, hogy levelezést folytatott a bizánci császárral (emlékszünk a három solidus értékű pecsétre); vagy hogy kegyes zsidók Spanyolországban vagy Egyiptomban szorgalmasan másolták és megőrizték az üzeneteket a bibliai idők óta egyetlen létező zsidó királytól.

IV. FÜGGELÉK NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS (IZRAEL ÉS A DIASZPÓRA)

Bár ez a könyv a múlt történelmével foglalkozik, elkerülhetetlen, hogy vonatkozásai legyenek a jelenre és a jövőre.

Először is tudatában vagyok annak a veszélynek, hogy rosszindulatú interpretáció úgy értelmezheti, mint Izrael állam jogának a tagadását a létezésére. Ez a jog azonban nem a zsidó nép hipotetikus eredetén alapul, sem Ábrahámnak Istennel kötött mitológiai szövetségén; a nemzetközi jogon alapul, az Egyesült Nemzetek 1947. évi határozatán Palesztina, az egykori török tartomány, majd brit mandátumi terület felosztásáról egy arab és egy zsidó államra. Bármilyen legyen is az izraeli polgárok faji eredete és bármilyen illúziót is tápláljanak róla, az államuk *de jure* és *de facto* létezik és ezt nem lehet visszacsinálni, hacsak nem népiirtással. Anélkül, hogy vitatott kérdésbe bocsátkoznánk, ehhez még hozzá lehet tenni, mint történelmi tény, hogy Palesztina felosztása egy évszázadon át tartó békés zsidó bevándorlás és úttörő erőfeszítés eredménye volt, ami megteremtette az erkölcsi igazolást az állam jogszerű létezésére. Hogy népének a kromoszómái kazár vagy szemita, római vagy spanyol eredetű géneket tartalmaznak-e, irreleváns és nem érinti Izrael jogát a létezésre - sem bármilyen zsidó vagy nem-zsidó civilizált személy morális kötelezettségét arra, hogy ezt a jogot megvédje. A bennszülött izraeli polgár szüleinek vagy nagyszüleinek a földrajzi eredete is feledésbe merül a bugyborékoló faji olvasztótégelyben. Az ezer év előtti kazárinfúzió, bármilyen lenyűgöző legyen is, a modern Izrael számára irreleváns.

A zsidók, akik lakják, tekintet nélkül tarka származásukra, rendelkeznek egy nemzet alapvető követelményeivel: saját ország, közös nyelv, kormány és hadsereg. A diaszpóra zsidói a nemzeti létnek ezek a követelményei közül egyikkel sem rendelkeztek. Ami őket, mint külön kategóriát, elválasztja a nem-zsidóktól, akik között élnek, a deklarált vallásuk, akár gyakorolják azt, akár nem. Ebben van az alapvető különbség az izraeliek és a diaszpóra zsidói között. Az előbbieket egy nemzeti identitást szereztek, az utóbbiakat csak a vallásuk jelöli meg zsidóként, nem a nemzetiségük, nem a fajuk.

Ez azonban tragikus paradoxont teremt, mert a zsidó vallás - nem úgy, mint a kereszténység, a buddhizmus vagy az iszlám - magában foglalja egy történelmi nemzet, egy kiválasztott faj tagságát is. Minden zsidó ünnep a nemzeti történelem egy eseményéről emlékezik meg: a kivonulásról Egyiptomból, a makkabeusok felkeléséről, a zsarnok Hámán haláláról, a templom lerombolásáról. Az ótestamentum mindenekelőtt egy nemzet történelmének az elbeszélése; a monoteizmust adta a világnak, de a krédója inkább törzsi, mint egyetemes. Minden ima és rituális szertartás egy régi faj tagságát nyilatkoztatja ki, ami automatikusan különíti el a zsidót annak a népnél a faji és történelmi múltjától, amelyik között él. A zsidó vallás, amint azt 2000 év tragikus történelme megmutatta, nemzeti és társadalmi vonatkozásban önmagát különíti el. Különválasztja a zsidókat és kihívást jelent arra, hogy különválasszák őket. Automatikusan teremti meg a fizikai és kulturális gettókat. Átformálja a diaszpóra zsidóit egy *álnemzetté* a nemzeti lét attribútumai és kiváltságai nélkül, amelyet hiedelmeknek egy rendszere tart lazán össze; ez faji és történelmi premisszákon alapul, amelyekről kiderül, hogy illuzórikusak.

Az ortodox zsidóság egy eltűnő félben lévő kisebbség. Vára Kelet-Európa volt, ahol a náci őrjöngés a tetőpontját érte el és szinte teljesen eltörölte őket a föld színéről. A nyugati világban szétszórt túlélőinek már nincs sok befolyása, míg Észak-Afrika, Jemen, Szíria és Irak ortodox közösségeinek a zöme Izraelbe emigrált, így az ortodox zsidóság a diaszpórában kihalófélben van és a felvilágosult vagy agnosztikus zsidók azok, akik fenntartják a paradoxont, lojálisan ragaszkodva álnemzeti státuszukhoz abban a meggyőződésben, hogy kötelességük megőrizni a zsidó tradíciót.

Azonban nem könnyű meghatározni, mit jelent a "zsidó tradíció" kifejezés annak a felvilágosult többségnek a szemében, amelyik elutasítja az ortodoxia kiválasztott faj doktrínáját. Ettől a doktrínától eltekintve az ótestamentum egyetemes üzenete - az egyetlen és láthatatlan Isten trónra emelése, a tíz parancsolat, a héber próféták erkölcsi világképe, a közmondások és zsoltárok - bekerült a judeo-hellén-keresztény tradíció főáramába, zsidóknak és nem-zsidóknak egyaránt közös tulajdonává lett.

Jeruzsálem lerombolása után a zsidóknak nem volt többé saját nyelvük és világi kultúrájuk. A héber, mint nemzeti nyelv átadta a helyét még a keresztény éra kezdete előtt az arameusnak; a zsidó tudósok és költők Spanyolországban arabul, utóbb másutt németül, lengyelül, oroszul, angolul, franciául írtak. Egyes zsidó közösségek kialakították a saját dialektusukat mint a jiddis és a ladino, de egyik sem produkált, egyik sem teremtett olyan alkotásokat, amelyek foghatók lennének azokhoz a jelentős művekhez, amelyekkel a zsidók a német, az osztrák-magyar vagy az amerikai irodalomhoz járultak hozzá.

A diaszpóra *kifejezetten* zsidó irodalmi aktivitása teológiai volt. De azért a talmud, a kabala, a bibliamagyarázatok vaskos kötetei a kortárs zsidó nyilvánosság előtt gyakorlatilag ismeretlenek, noha azok - hogy még egyszer megismételjük - az egyedüli maradványai a kifejezetten zsidó tradícióknak, ha van ennek a kifejezésnek valami konkrét jelentése, az utóbbi két évezredben. Az egyes zsidók filozófiai, tudományos és művészeti teljesítményei hozzájárultak házigazda-nemzetük kultúrájához, de ezek nem képviselnek egy közös kulturális örökséget vagy a hagyományok autonóm halmazát.

Összefoglalva, napjaink zsidóinak nincsen közös kulturális tradíciója, csak bizonyos, a gettó traumás elményeiből eredő társadalmi örökségből és a vallásból származó szokásaik és viselkedési formáik; a vallásból, amelyet a többség nem gyakorol, és amiben nem hisz, de ami mindazonáltal egy álnemzeti státuszt ruház rájuk. Nyilvánvaló, hogy - amint azt másutt kifejtettem

- a paradoxon hosszú lejáratú megoldása csak a kivándorlás lehet Izraelbe vagy a fokozatos asszimiláció a gazdanemzethez. A holocaust alatt ez a folyamat teljes lendületben volt; és 1975-ben a *Time Magazine* arról számolt be, hogy az amerikai zsidók "nagy mértékben hajlamosak arra, hogy a hitükön kívül házasodjanak; valamennyi házasságkötésnek közel egyharmada vegyesházasság."

A zsidóság faji és történelmi üzenete, noha illúzió nyugszik, mégis hosszan ható befolyást gyakorol, mint egy hatalmas érzelmi törés hat, ami a törzsi hűségre apellál. Ez az az összefüggés, amelyben a tizenharmadik törzs az ősi történelemben fontossá válik a diaszpóra zsidói számára. De, amint már mondtuk, a modern Izrael számára, amely megszerezte a valódi nemzeti identitását, ez lényegtelen. Talán szimbolikusnak lehet tekinteni, hogy Ábrahám Poliak, a történelem professzora a Tel-Aviv-i egyetemen és kétségtelenül izraeli hazafi jelentősebb hozzájárulást nyújtott az ismereteinkhez a zsidóság kazár eredetéről, aláaknázva a legendát a kiválasztott fajról. És az is fontos, hogy a bennszülött izraeli szobra fizikai és szellemi vonatkozásában a teljes ellentétét képviseli a gettóban kitenyésztett "tipikus zsidónak".